

HOMO - SOCIETAS - TECHNOLOGIAE

2023 m. Nr. 1 (10)

MARIJAMPOLĖS
KOLEGIJA

ISSN 2029-9737

HOMO - SOCIETAS - TECHNOLOGIAE

Marijampolės kolegijos
periodinis mokslinių straipsnių leidinys

2023 m. Nr. 1 (10)

Marijampolės kolegija, 2023

Vyriausiasis redaktorius

prof. dr. Snieguolė MATULIENĖ
Mykolo Romerio universitetas

Vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja

doc. dr. Salomėja KARASEVIČIŪTĖ
Marijampolės kolegija

Redakcinė kolegija

doc. dr. Živilė ADVILONIENĖ
Marijampolės kolegija

doc. dr. Regina ANDRIUKAITIENĖ
Marijampolės kolegija

doc. dr. Raimundas ČEPUKAS
Utenos kolegija

prof. habil. dr. Josef LUPINSKI
Varšuvos Kardinolo Stefano Višinskio universitetas, Lenkija

doc. dr. Regina MISEVIČIENĖ
Kauno technologijos universitetas

mgr. Alė MURAUŠKIENĖ
Marijampolės kolegija

doc. dr. Mustafa YASAN
Sakarya universitetas, Turkija

prof. dr. Vytautas ŠLAPKAUSKAS
Mykolo Romerio universitetas

prof. dr. (hp) Kęstutis ŽEMAITIS
Marijampolės kolegija

Stilistė Laima VAIČIŪNIENĖ
Stilistė (anglų kalbos) Romalda KASILIAUSKIENĖ

Mieli skaitytojai!

Jūsų rankose Marijampolės kolegijos periodinis mokslinių straipsnių leidinys HOMO - SOCIETAS - TECHNOLOGIAE. Šiame leidinyje pristatomi Lietuvos ir užsienio šalių įvairių sričių tyrėjų, mokslininkų ir praktikų atlikti moksliniai tyrimai, sietini su novatoriškais idėjomis pedagogikos, teisės, įmonių vertės nustatymo bei socialinių problemų sprendimo aspektais. Straipsniuose yra aptariamas grožinės literatūros naudojimas ugdant kalbinę raišką vaikams; atskleidžiama šeimos asistento teikiama pagalba šeimos patiriančioms krizė; aptariama įmonės vertės nustatymo metodų taikymas Lietuvoje; analizuojama rizikos mažinimas vienišų tėvų šeimose bei moterų informuotumas apie fizinį smurtą prieš moteris ir pagalbos galimybes visuomenėje; gilinamasi į sporto klubo teikiamų paslaugų plėtojimo galimybes; taip pat leidinyje yra nagrinėjama eksperto išvada, kaip įrodymas, civiliniame procese: ekspertizės skyrimo, atlikimo ir eksperto išvados vertinimo praktiniai aspektai; analizuojama asmenų su judėjimo negalia įsitraukimo į darbo rinką galimybės, alternatyvių paslaugų institucinei socialinei globai kūrimas Marijampolės regione; pristatoma prevencinės priemonės socialinių darbuotojų perdegimo sindromo mažinimui darbo aplinkoje bei socialinių darbuotojų profesinio perdegimo sindromo rizikos veiksniai ir prevencija. Esu įsitikinusi, kad šiame mokslinių straipsnių leidinyje pateiktos įžvalgos atvers kelią tolimesniems moksliniams bei praktiniams tyrimams.

Alė Murauskienė, Marijampolės kolegijos direktorė

Dear Readers!

In your hands is the periodical of Marijampolė College HOMO - SOCIETAS - TECHNOLOGIAE. This publication presents research carried out by Lithuanian and foreign researchers, scientists and practitioners in various fields, related to innovative ideas in the aspects of pedagogy, law, enterprise valuation and solving social problems. The articles discuss the use of fiction in the development of children's linguistic expression; the assistance provided by a family assistant to a family in crisis; the application of enterprise valuation methods in Lithuania; the analysis of risk reduction in single parent families and women's awareness of physical violence against women and the possibilities of assistance in society; the possibilities of the development of services provided by a sports club; and the publication examines the expert's report as evidence in civil proceedings: Practical aspects of appointing, conducting and evaluating the expert's opinion; it analyses the possibilities of inclusion of persons with mobility disabilities into the labour market, the development of alternative services to institutional social care in the Marijampolė region; it presents preventive measures to reduce burnout syndrome of social workers in the working environment and the risk factors for and prevention of professional burnout syndrome of social workers. I am confident that the insights presented in this collection of research articles will pave the way for further research and practice.

Ale Murauskiene, Rector of Marijampole University of Applied Sciences

TURINYS

Aistė BACVINKIENĖ, Edita VOSYLIENĖ GROŽINĖS LITERATŪROS NAUDOJIMAS UGDANT 3 – 5 METŲ VAIKŲ KALBINĘ RAIŠKĄ.....	6
Andy GEDGOWD, Santa STRIGUNA ŠEIMOS ASISTENTO TEIKIAMA SOCIALINĖ PAGALBA ŠEIMOMS PATIRIANČIOMS KRIZĖ..	14
Viktorija MICKEVIČIENĖ ĮMONĖS VERTĖS NUSTATYMO METODŲ TAIKYMAS LIETUVOJE TEORINIU ASPEKTU.....	24
Iveta MIKLOVIČA, Irina VEREŠČAGINA RIZIKOS MAŽINIMAS VIENIŠŲ TĖVŲ ŠEIMOSE	34
Ilna MULERENKIENĖ, Laura PEČKIENĖ SPORTO KLUBO „N“ TEIKIAMŲ PASLAUGŲ PLĖTOJIMO GALIMYBĖS	42
Aivaras NAUJALIS EKSPERTO IŠVADA, KAIP ĮRODYMAS, CIVILINIAME PROCESU: EKSPERTIZĖS SKYRIMO, ATLIKIMO IR EKSPERTO IŠVADOS VERTINIMO PRAKTINIAI ASPEKTAI	48
Salomėja KARASEVIČIŪTĖ, Marija KAZLAUSKIENĖ ASMENŲ SU JUDĖJIMO NEGALIA ĮSITRAUKIMO Į DARBO RINKĄ GALIMYBĖS	62
Kristine MIKŠA, Svetlana LANKA PREVENČINĖS PRIEMONĖS SOCIALINIŲ DARBUOTOJŲ PERDEGIMO SINDROMO MAŽINIMUI DARBO APLINKOJE	69
Svajonė RAINIENĖ ALTERNATYVIŲ PASLAUGŲ INSTITUCINEI SOCIALINEI GLOBAI KŪRIMAS MARIJAMPOLĖS REGIONE	78
Kristiāna SISENE, Santa STRIGUNA, Alida SAMUSEVIČA SOCIALINIŲ DARBUOTOJŲ PROFESINIO PERDEGIMO SINDROMO RIZIKOS VEIKSNIAI IR PREVENCIJA	86
Annija ŽIGAREVA, Irina VEREŠČAGINA, Uldis NOVICKIS MOTERŲ INFORMUOTUMAS APIE FIZINĮ SMURTĄ PRIEŠ MOTERIS IR PAGALBOS GALIMYBES VISUOMENĖJE.....	93
APIE AUTORIUS	102

CONTENTS

Aistė BACVINKIENĖ, Edita VOSYLIENĖ USE OF FICTION IN DEVELOPING THE SPEECH SKILLS OF 3-5 YEAR OLD.....	6
Andy GEDGOWD, Santa STRIGUNA PROVIDING SOCIAL SUPPORT TO FAMILIES WITH CHILDREN IN CRISIS BY A FAMILY ASSISTANT.....	14
Viktorija MICKEVIČIENĖ THE APPLICATION OF ENTERPRISE VALUATION METHODS IN LITHUANIA.....	24
Iveta MIKLOVIČA, Irīna VEREŠČAGINA RISK MITIGATION FOR SINGLE-PARENT FAMILIES	34
Ilona MULERENKIENĖ, Laura PEČKIENĖ THE POSSIBILITIES FOR SERVICE DEVELOPMENT PROVIDED BY SPORTS CLUB “N”	42
Aivaras NAUJALIS EXPERT OPINION AS EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS: PRACTICAL ASPECTS OF APPOINTMENT, PERFORMANCE AND EVALUATION OF EXPERT OPINION	48
Salomėja KARASEVIČIŪTĖ, Marija KAZLAUSKIENĖ THE OPPORTUNITIES OF PERSONS WITH MOBILITY DISABILITY INVOLVEMENT IN THE LABOR MARKET.....	62
Kristine MIKŠA, Svetlana LANKA PREVENTIVE MEASURES FOR THE REDUCTION OF BURNOUT SYNDROME OF SOCIAL WORKERS IN THE WORK ENVIRONMENT.....	69
Svajonė RAINIENĖ DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE SERVICES FOR INSTITUTIONAL SOCIAL CARE IN MARIJAMPOLE REGION.....	78
Kristiāna SISENE, Santa STRIGUNA, Alida SAMUSEVIČA RISK FACTORS AND PREVENTION OF PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME IN SOCIAL WORKERS.....	86
Annija ŽIGAREVA, Irīna VEREŠČAGINA, Uldis NOVICKIS WOMEN’S AWARENESS OF PHYSICAL VIOLENCE AGAINST WOMEN AND THE POSSIBILITIES OF ITS HELP IN SOCIETY.....	93
ABOUT THE AUTHORS	102

GROŽINĖS LITERATŪROS NAUDOJIMAS UGDANT 3 – 5 METŲ VAIKŲ KALBINĘ RAIŠKĄ

Anotacija. Kalbos įgūdžių vartojimas yra kelias į komunikavimo kompetencijos įgijimą. Ji reikalinga visaverčiame vaiko gyvenime. Vaikams, kurie pasižymi gerais komunikavimo įgūdžiais, labiau sekasi bendrauti, draugauti su kitais, išreikšti save, jiems sekasi tiek socialinėje, tiek pasiekimų srityse. Virtualus bendravimas menkina gimtosios kalbos suvokimą, atitraukia vaikus nuo knygos, realios komunikacijos. Sutrikus kalbai, vaikas netenka galimybės pilnavertiškai bendrauti, gali nukentėti kitų psichinių procesų raida. Tyrimo rezultatai išryškino grožinės literatūros panaudojimo svarbą ir ugdymo būdus ugdant ikimokyklinukų kalbinę raišką. Tyrimas naudingas pedagogams ir kitiems 3-5 metų vaikų ugdytojams.

Reikšminiai žodžiai: grožinė literatūra, kalba, raiška, ikimokyklinė įstaiga.

ĮVADAS

Mokslinė problema, temos aktualumas ir ištirtumo lygmuo. Kalbos tyrinėtojai teigia, kad vaiko gyvenimo metai iki mokyklos – kritiškas kalbos perpratimo periodas. Jo metu paklojami visų kalbos procesų psichologiniai pagrindai, lemiantys būsimos asmenybės kalbines galias. Kalbos mokymosi sėkmė priklauso nuo vaiką supančios aplinkos. Čia ypač svarbus pedagogo vaidmuo. Ikimokykliniais metais pedagogas turi palaikyti vaiko laisvą kalbėjimą, skatinti jį kurti istorijas, pasakoti įvykius, diskutuoti, užduoti klausimus, raginti vaikus kalbėti ir išklausti (Bruner, 2000). Svarbus uždavinys iškyla pedagogams: kaip ugdyti vaiko kalbinius gebėjimus. Kompiuterinis pasaulis, virtualus bendravimas menkina gimtosios kalbos suvokimą, atitraukia vaikus nuo knygos, realios komunikacijos. Grožinės literatūros skaitymas – tai viena iš pagrindinių kalbos lavinimo veiklos sričių. Ikimokyklinio ugdymo turinio programų rengimo metodinėse rekomendacijose (2014) teigiama, kad sakytinės kalbos ugdymas – tai normalios vaiko sakytinės kalbos raidos garantas, tai vaiko klausymo ir paties kalbėjimo skatinimas. Pasakos turtina vaiko žodyną gražiais palyginimais, vaizdingais žodžiais, poezija lavina vaiko vaizduotę, plečia žodyną, mokymas(is) atmintinai gerina atmintį. Tautosaka stiprina tautinį identitetą, lavina kalbos aparatą, mąstymą, turtina vaiko aktyvų žodyną. Grožinė literatūra teikia nepamainomą pagalbą gausinant žodyną, ugdant vaikų žodinę kūrybą. Vaikai sužino daug naujų žodžių, naujų sąskambių, posakių.

Mažylio gyvenimo metai iki mokyklos – kritiškas kalbos perpratimo periodas. Jo metu paklojami visų kalbos procesų psichologiniai pagrindai, lemiantys būsimos asmenybės kalbines galias. Kalbos mokymosi sėkmė priklauso nuo vaiką supančios aplinkos. Čia ypač svarbus pedagogo vaidmuo. Ikimoky-

kliniais metais pedagogas turi palaikyti vaiko laisvą kalbėjimą, skatinti jį kurti istorijas, pasakoti įvykius, diskutuoti, užduoti klausimus, raginti vaikus kalbėti ir išklausti (Bruner, 2000). Svarbus uždavinys iškyla pedagogams: kaip ugdyti vaiko kalbinius gebėjimus. Dodge D. ir kt. (2002), pažymi, kad trejų - penkerių metų amžiaus vaikų ugdymo turinio komponentai yra: šnekamosios kalbos ir žodyno turinimas, fonologijos įgūdžiai, suvokimas, knygų ir kitų tekstų supratimas, skaitymas. Anot Ivoškuvienės R. ir kt. (2003) vaiko kalba ugdoma kasdien, bendraujant įvairiose buitinėse situacijose, pratinant išklausti bei suprasti skaitomo teksto turinį: pasakas, eilėraščius, patarles, posakius, skaičiuotes. Grožinės literatūros skaitymas duoda daug naudos įvairaus amžiaus vaikų raidai. Mažiesiems atsiveria galimybės tyrinėti, pažinti pasaulį, skatina kalbos raidą, stiprina tėvų ir vaiko tarpusavio santykius. Augant vaikui, kinta ir skaitomų kūrinių nauda: gerinama dėmesio koncentracija, plečiamas pasyvusis (kalbos suvokimo) ir aktyvusis (kalbėjimo) žodynas, gerinama atmintį. Grožinės literatūros skaitymas – tai pagrindinė kalbos lavinimo veiklos rūšis. Pasakos turtina vaiko žodyną gražiais palyginimais, vaizdingais žodžiais, poezija lavina vaiko vaizduotę, plečia žodyną, mokymas(is) atmintinai gerina atmintį. Tautosaka stiprina tautinį identitetą, lavina kalbos aparatą, mąstymą, turtina vaiko aktyvų žodyną. Grožinė literatūra teikia nepamainomą pagalbą gausinant žodyną, ugdant vaikų žodinę kūrybą. Vaikai sužino daug naujų žodžių, naujų sąskambių, posakių. Gilinantis į nagrinėjamą temą pastebėta, jog dažniausiai tyrinėjama pasakų ar tautosakos reikšmė vaiko kalbai ugdyti, bet šie aspektai tyrinėti atskirai. Mažiau gilinamasi į grožinės literatūros naudą vaikų kalbinei raiškai bendrai, kur apimama visa vaikiškos literatūros nauda: proza, poezija ir tautosaka.

Tyrimo objektas: grožinės literatūros naudojimas

ugdant 3 – 5 metų vaikų kalbinę raišką.

Tyrimo tikslas: atskleisti grožinės literatūros naudojimo svarbą ir būdus ugdant 3-5 metų vaikų kalbinę raišką.

Tyrimo uždaviniai: Išanalizuoti mokslinės, metodinės literatūros šaltinius apie grožinės literatūros naudą vaikų kalbinei raiškai; Atskleisti pedagogų ir tėvų požiūrį į grožinės literatūros naudojimą ugdant ikimokyklinio amžiaus vaikų kalbą; Atskleisti pedagogų taikomus kalbos ugdymo būdus.

Tyrimo metodai: Mokslinės literatūros ir šaltinių analizė, kiekybinė (anketinė) apklausa, statistinių duomenų analizė.

VAIKŲ KALBINĖS RAIŠKOS VYSTYMASIS

Tik gimęs vaikas pradeda su mumis kalbėti. Verkdamas jis praneša, kad yra alkanas ar jam kažką skauda. Šypsodamasis pasako, kad yra laimingas ir džiaugiasi mus matydamas. Vėliau pradeda tarti garsus, žodžius. Kuo daugiau vaikas moka žodžių, tuo lengviau jam išreikšti savo mintis ir jausmus. Pavyzdžiui, vaikai klausydami pasakos, išgirs naujų žodžių. Po to gebės, pasidalinti įspūdžiais ir išgirstus naujus žodžius panaudoti žaisdami, bendraudami. Logopedė Diana Raubienė (2013) rašo, kad kalba yra ypatinga vaiko savybė. Ji teigia, jog trejų-ketverių metų vaikų kalba yra paprasta, sudaryta iš normalių sakinių. Bet penkiamečių kalba, anot specialistės, jau daug vaizdingesnė (Raubienė, 2013). Pagal biheviurus, vaiko ugdymas remiasi tiesioginiu būdu, taisant jo klaidas, siūlant jas taisyti. Lygiai taip pat jie sako ir apie kalbinę raiškos ugdymą. Pasak biheviuristų, ugdant vaiko kalbą, jis mokomas jau ikimokykliniame amžiuje skaityti, rašyti, jam yra skaitoma, nors vaikas to ir nenori, bet vaikui to reikia, manome mes suaugusieji (Raubienė, 2013). Priešingai mano kognityvistai. Jie teigia, kad tiesioginis mokymas vaiką veikia neigiamai. Tiesioginis vaiko mokymas primeta suaugusiųjų sumanytą veiklą. Kognityvistų nuomone vaikas turi ugdytis savarankiškai, jis turi patirti dialogą su socialine ir fizine aplinka. Vaiko kalbos raidą kognityvistai sieja su pažinimo procesais. Jų manymu vaiką kalbėti moko pats gyvenimas: atkartoti tai, ką išgirdo, daiktus pavadinti atkartojant, kaip girdėjo juos vadinant kitus. Pasak kognityvinių ugdymo, vaiko kalba ugdoma susiduriant su įvairiomis socialinėmis situacijomis, tam tikrose situacijose vaikas tikslina savo kalbėjimą (Raubienė, 2013). Psichoanalitikai išvelgia dar kitokią vaiko kalbos raidą. Jie teigia, kad vaiko kalbos raidą lemia santykis su suaugusiais ir bendraamžiais. Remdamasi Eriksono teorija Raubienė (2013) sako, kad esmė yra ko vaikas tikisi ir ką jis turi. Reikia žadinti vaiko išgyvenimus. Tad ir kalbos ugdymas turi būti natūralus. Reikia priimti vaiko kalbą kokia ji yra, skurdi, netaisyklinga. Ateis laikas ir vaikas pagaus taisyklingą kalbėjimą bei turtingumą (Raubienė, 2013). Dabartinės lietuvių kalbos žodyne (2021)

kalba apibrėžiama kaip žodinio minčių reiškimo sistema. Raiška – tai priemonė, išreikšti kalbai (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, 2021). Žukauskienė R. (2002) teigia, kad galėdamas pasakyti kelis žodžius, vaikas pradeda juos jungti į sakinį. Į sakinį žodžius vaikas jungia intonuodamas. Pradeda vystyti vaiko kalbą. Pradžioje sakiniai paprasti, vėliau sudėtingėja. Vaikas pradeda derinti žodžius, bet prasmė dar priklauso nuo žodžių eilės tvarkos. Trečiais gyvenimo metais atsiranda kalbos suvokimas. Vaikas klausosi kas kalbama, mėgsta kai kalbama su juo. Vaikui patinka klausytis pasakų, eilėraščių, pasakojimų. Vaikas pradeda pažinti tikrovę iš kalbos, ne tik iš savo patirčių. Tai reiškia, kad vaikas pradeda suprasti pačią kalbą (Žukauskienė, 2002). Ikimokyklinio amžiaus vaikų pasiekimo apraše (2014) sakinės kalbos srityje sakoma, kad trejų metų vaiko sakinius sudaro trys, keturi žodžiai. Logopedė Daiva Dočkienė (2018) trimečių tarpsnį išskiria pusmečiais: pirmasis ir antrasis. Ji rašo, kad trečiaisiais gyvenimo metais pirmajame pusmetyje vaikas vartoja prielinksnius, įvardžius ir bando derinti veiksmažodžių laikų formas. Metų pabaigoje, antrajame pusmetyje, vaikas vartoja apie 800 žodžių. Dočkienė D. (2018) teigia, kad vaikai pradeda pastebėti detales ir gryninti savo žodyną. Daugelį garsų vaikai dar taria netaisyklingai, kurių nesugeba išstarti, bando pakeisti kitais. Šiuo amžiaus tarpsniu vaikai bando sakiniiais nubrėžti santykius tarp daiktų ir žmonių (Dočkienė, 2018). Ikimokyklinio amžiaus vaikų pasiekimų apraše (2014) sakoma, kad ketverių metų vaikai klausosi aplinkinių pokalbių, skaitomų kūrinių. Pradeda išklausti ir suprasti tai, kas jam sakoma. Kalba sau ir kitam. Žaidžia garsais ir žodžiais, kuria naujus žodžius. Kalbėdamas naudoja paprastos konstrukcijos sakinius, kalba tarmiškai. Deklamuoja trumpus eilėraščius, atkartoja trumpus pasakojimus (Ikimokyklinio amžiaus vaikų pasiekimų aprašas, 2014). Dočkienė D. (2018) sako, kad ketvirtaisiais metais vaiko žodyne pradeda atsirasti abstrakčių sąvokų (kiekio, laiko). Ketvirtieji vaiko gyvenimo metai yra nuostabūs. Šiuo laikotarpiu vaikai labai judrūs, todėl pedagogas turi elgtis atsargiai ir kalbą ugdyti atsakingai. Reikia intonuoti, vaikui paaiškinti žodžio reikšmę. Tai daryti geriausia remiantis pasakomis, tautosaka, poezija. Nepatariama darželyje iš vaikų laukti grupinio atsakymo. Klausimai atsakymams turi būti pateikiami kiekvienam vaikui individualiai, taip leidžiant atsiskleisti kiekvieno vaiko gebėjimams (Dočkienė, 2018). Penktajame žingsnelyje, Ikimokyklinio amžiaus vaikų pasiekimo apraše (2014) teigiama, kad vaikas natūraliai pasakoja kitiems apie tai, ką žino. Kalba, pasakoja apie tai kas buvo nutikę. Vartoja daug ir įvairių žodžių: technika, transporto priemonės, prietaisai. Kalba sudėtiniais sakiniais. Žodžius į sakinius jungia taisyklingai. Vartoja daugumą kalbos dalių. Išgirsta pirmą ir paskutinį garsą. Seka savo sukurtas ir girdėtas pasakas (Ikimokykli-

nio amžiaus vaikų pasiekimo aprašas, 2014). Daiva Dočkienė (2018) sako, kad penktaisiais vaiko gyvenimo metais žodynas jau pildosi gausiau abstrakčiomis 6 sąvokomis. Vaikai naudoja daug klausiamųjų žodelių, sakinius dėlioja logiškai, rūšiuoja savo įspūdžius ir žinias. Žukauskienė R. (2002) teigia, kad penkiamečiai neapsieina be gausybės žodžių, kurių atspalvius pakeičia priesagomis, priešdėliais. Tačiau sunkiau suvokia perkeltinės reikšmės žodžius. Tęsiasi žodžių kūrybos periodas. Žodynas sparčiai didėja. Plėtojasi rišlioji vaiko kalba. Hille K. ir kt. (2015) teigia, kad sparčiausiai vaiko kalba vystosi ikimokykliniame amžiuje. Žukauskienė R. (2012), Dodge D. ir kt. (2006) sako, kad svarbiausia ką vaikas pasiekia per pirmuosius trejus metus – kalbos raida. Vaikas padaro ne mažą pažangą nuo gebėjimo išreikšti poreikius kūno kalba, mimika iki žodinio išreiškimo. Visser-Bochane M. ir kt. (2017) pastebi, kad kalbos raida ir ne tipinė kalba yra aktuali tema šiame amžiuje, nes dažnai stebimos raidos problemos. Vaiko kalbiniai gebėjimai priklauso nuo jį supančios aplinkos, kalbos suvokimo. Biheviolistų požiūriu svarbu kaip vaikas mokosi kalbos, kokių gali pasiekti rezultatų. Kognityvistams svarbu kaip vaikas gauna informaciją, kaip mokosi. Psichoanalitikams rūpi vaiko jausmai, kokie jo santykiai su aplinka. Skatina vaiko kalbos vystymąsi aplinka ir bendravimu. Vaiko kalba vystosi tam tikrais etapais, pagal amžių. Suaugusieji vaidina svarbiausią vaidmenį vaikų kalbos raidos procese. Šiame tarpsnyje išryškėja raidos problemos, todėl svarbu kreipti didelį dėmesį į vaiko kalbinius gebėjimus. Su vaikais reikia daug bendrauti, jiems skaityti.

Namuose ir ugdymo įstaigoje vaikams dažniausiai skaitomos pasakos. Vaikai jas labai mėgsta, įdėmiai jų klausosi. Tai pasakojamasis fantastinis kūrinys. Pasakos vaiką įtraukia, pažadina vaizduotę, stebina, džiugina, moko. Moko ne tik socialinių įgūdžių, bet ir plečia akiratį, žodyną (A. Žičkevičienė ir A. Bagdonas, 2020). Savickytė K. (2018) sako, jog nesvarbu, kad vaikas negeba išstarti daugelio žodžių. Pasakose gausu jaustukų, išiktukų, kurie yra sunkiau tariami. Bet vaikai juos labiau ir greičiau įsimena. Jie pasakų kalbą daro žaismingą, vaikams įdomią. Todėl žaisdami vaikai juos dažnai stengiasi atkartoti (Savickytė, K., 2018). Tai vaikams daryti smagu ir linksma. Gerinama artikuliacija. Pasakų dainuojamieji intarpai gerina vaiko foneminę klausą. Tuo pačiu mankštinami kalbos padargai, turtinamas žodynas, lavinama atmintis. Savickytė K. (2018) taip pat sako, kad pasakų dainelių žodžiai vaikams padeda atskirti žodžius, perprasti jų sandarą. Anot Burbulienės V. (2023) ugdant vaiko kalbą labai svarbus yra atpasakojimas. Vaikams siūloma atpasakoti trumpus kūrinius, kuriuose nuolat kartojasi posakiai, įvykiai. Būtent iš pasakų vaikai sužino daug naujų žodžių, vaizdingų posakių. Iš jų vaikai sužino, kad tą patį daiktą galima pavadinti keliais žodžiais.

Pasakose vaikai susipažįsta su perkeltinės prasmės žodžiais (Burbulienė, 2023).

Skaitymas teigiamai veikia vaiko šnekamosios kalbos vystymosi procesą (Juškienė, 2010). Pasak Startienės K. (2007), Berns R. (2009) ir kitų, skaitymas lavina vaiko lingvistinius gebėjimus. Didina teksto supratimo ir atpasakojimo įgūdžius, turtina žodyną, skatina kalbos vystymąsi. Kol vaikai nemoka skaityti, jiems labai svarbu suaugusiųjų skaitymas garsiai. R. Berns (2009) sako: “<...> *skaitymas garsiai lavina vaikų klausymosi įgūdžius, kurie turi atsirasti anksčiau negu skaitymo įgūdžiai*<...>” (R. M. Berns, 2009, p. 367-368). Merkys, G. ir kt. (2010, p. 22) teigia, kad skaitymas vaikams garsiai padeda formuoti poreikį skaityti, padeda kaupti žinias apie naujus žodžius.

Skaitant vaikams legendas ir padavimus, aktyvinamas jų žodynas ir turtinamas vietovardžių pavadinimais. Vaikai ugdosi ne tik kalbinius gebėjimus, bet susipažįsta su savo kraštu, ugdosi meilę gimtinei. Klausydamasis legendų ir padavimų vaikas perima gimtosios kalbos subtilybes. Sauka I. (2007) teigia, kad saktėmis nesiekama meninio poveikio. Tačiau tai geras pagrindas vaikui suprasti kūrinių, kuriame pateikiami faktai, išgirstami nauji žodžiai, vietovių pavadinimai, upių vardai ir atsiradimai.

Pedagogė Lina Vorobjovienė (2018) teigia, kad neatsiejama kalbinės raiškos dalis yra poezija. Ji ypač svarbi ikimokykliniame amžiuje. Lina Vorobjovienė (2018) sako, kad poezija plečia vaiko žodyną ir ugdo kalbinę raišką. Ji teigia, kad eilėraščių - pagrindinė priemonė, galinti atverti duris į vaiko kalbinės raiškos pasaulį. Poezija yra skambi, ritminga, ji gali sudominti vaiką, priversti jį suklusti. Gražūs poetiniai vaizdiniai verčia vaiką suklusti, ilgiau išlaikyti dėmesį. O eilėraščių ritmas skatina vaiką bandyti atkartoti, lavinami vaiko kalbos padargai, vaikas mokosi išstarti sunkiau tariamus garsus, žodžių junginius (Vorobjovienė, 2018).

Labai svarbu ikimokykliniame amžiuje vaikams naudoti tautosaką, jos kūrinius. Ji puoselėja tautiškumą, ugdo gimtąją kalbą. Ypač svarbu atrinkti ir naudoti tokius tautosakos kūrinius, kurie ugdytų mažųjų kalbinius gebėjimus. Be pasakų tautosakai priskiriami ir smulkieji žanrai: mįslės, minklės, anekdotai, priežodžiai, patarlės, garsų pamėgdžiojimai, skaičiuotės, žaidinimai, mylavimai. Įsiterpdami į šnekamąją kalbą, jie padaro ją gyvą, vaizdingą, ugdo mąstymą. Kuria prasmingus ir gražius sakinius (Sauka, 2007). Smulkioji tautosaka anot Udrienės L. (2014) yra lakoniška liaudies kūryba, todėl ji skiriasi nuo folkloro. Tekstai jos linksmi, vaikus žavi dinamiskumu, atitinka vaiko psichologinės raidos poreikius (Udrienė, 2014). Velička E. (2012) sako, kad būtent šie kūriniai yra turtingi savo galimybėmis, jie puikiai tinka ugdyti turtinant vaiko gimtosios kalbos žodyną (Velička, 2012). Išvykų metu, stebint gamtą ar tinkamai panaudota kasdienėje veikloje smulkioji

tautosaka ugdo ne tik estetinį skonį, bet ir vaiko kalbą, skatina vaiką kalbėti, bendrauti, pasakoti. Lavina vaiko tartį (Vismantienė, 2012). Kazragytė V. (2003) teigia, kad jei tinkamai parinktas žanras, jis gali tapti kasdiene veikla, vaikų gyvenimo dalimi. Tautosakos kūrinėliai dažnai būna eiliuoti. Todėl vaikams labiau įsimenami. Klausydamasis ritmiškai skambančio kūrinio vaikas labiau atsipalaiduoja, labiau atkreipia dėmesį į išryškintą intonaciją, žodžius sieja su judesiais. Tokiu būdu vaikas sieja veiksmus su žodžiais, taip įprasmindamas žodžio ir veiksmo sąsają (Kazragytė, 2003).

Anot Skunčiko R. (2007), vaiko gebėjimas kalbėtis su bendraamžiais ir suaugusiais ugdomi ne tik kasdienėse veiklose, bet ir per tradicines šventes. Klausydami tautosakos protėvių, pasaulį suvokia intuityviai. Vaikai ugdomi pagarbą senovėje garbintiems gyvūnams, reiškiniams, augalams. Įgyta pažintinė patirtis plėtoja praktinę veiklą ir etnokultūrinius reiškinius: vaikai mielai geria vaistažolių arbatas, mėgdžioja gyvūnų elgesį, pajunta ryšį tarp metų laikų ir jiems būdingų švenčių, darbų ir tradicijų. Atpažindami gamtos atspindžius tautosakoje ir vadovaudamiesi senelių pasaulėjauta, vaikai suvokia žmogaus ir gamtos bendrumą. Taip vaikai geba pajusti darną su aplinka, pajaučia etnokultūroje užkoduotas žmogiškąsias vertybes, pajaučia žmogaus dvasines būsenas ir jas puoselėja ir saugo. Taip ugdomi galima tikėtis rezultatų ne tik skatinant kalbinius įgūdžius, bet ir puoselėjant tautinį paveldą vaikuose (Skunčikas, 2007).

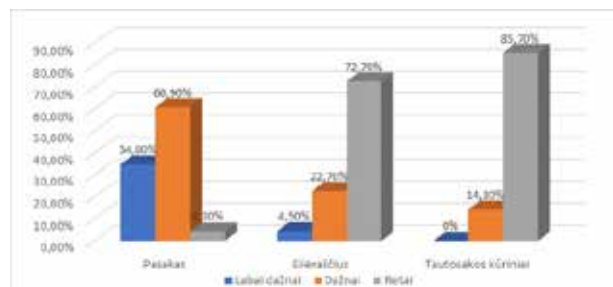
Apibendrinant galima teigti, kad prozos skaitymas aktyvina vaiko kalbėseną, jį drąsina kalbėti vaizdžiai, gausina vaiko žodyną, atveria kelią į rišlią kalbą. Vaikams lengviau suprasti aplinkinį pasaulį, jie drąsiau komunikuoja ir interpretuoja. Žodžių gausa vaikui leidžia laisvai bendrauti, mąstyti, lengviau išreikšti savo mintis. Vaikai, kuriems nuo mažens skaitomos pasakos, intelektualėsni, jų kalba laisvenė. Skaitymas garsiai formuoja vaiko poreikį skaityti, plečia žinias apie naujus žodžius. Poezijos skaitymas papildo vaiko žodyną naujais vaizdingais žodžiais, lavina mąstymą, suvokimą. Skatina vaiko aktyvų žodyną, padeda išmokti tarti sunkiau tariamus garsus. Eilėraščių mokymas(is) atmintinai lavina vaiko atmintį, susikaupimą. Tautosaka atlieka nepamainomą vaidmenį gausinant vaikų žodyną. Ji vaiko žodyną turtina vaizdingais veiksmažodžiais, jaustukais, išiktukais. Klausydamas(is) tautosakos kūrinėlių vaikas intuityviai perima gimtosios kalbos tarmybių subtilybes. Vaizdinga literatūra sužadina vaiko smalsumą, kūrybiškumą.

EMPIRINIO TYRIMO REZULTATŲ ANALIZĖ

Siekiant išsiaiškinti pedagogų ir tėvų požiūrį į grožinės literatūros naudojimą ugdomą ikimokyklinio amžiaus vaikų kalbą buvo sudarytos dvi anke-

tos. Anketa pedagogams apima grožinės literatūros panaudojimo sritis, veiklas ugdomą vaikų kalbinę raišką. Anketoje, skirtoje tėvams siekiama išsiaiškinti tėvų požiūrį į grožinės literatūros naudojimo reikšmę vaikų kalbinei raiškai, skaitymo dažnumą, literatūros žanrus. Tyrime dalyvavo 86 ikimokyklinio ugdymo pedagogai ir 63 tėvai, kurių vaikai lanko ikimokyklines ugdymo įstaigas. Lopšeliai – darželiai buvo pasirinkti vadovaujantis patogumo principu. Anketos buvo pateiktos pedagogams ir tėvams 2023 metų kovo – birželio mėnesiais elektroniniu būdu. Gauti rezultatai pateikiami diagramose.

Tyrimo metu siekta sužinoti, kaip dažnai tėvai skaito vaikams įvairių grožinės literatūros kūrinių (žr. 1 pav.)

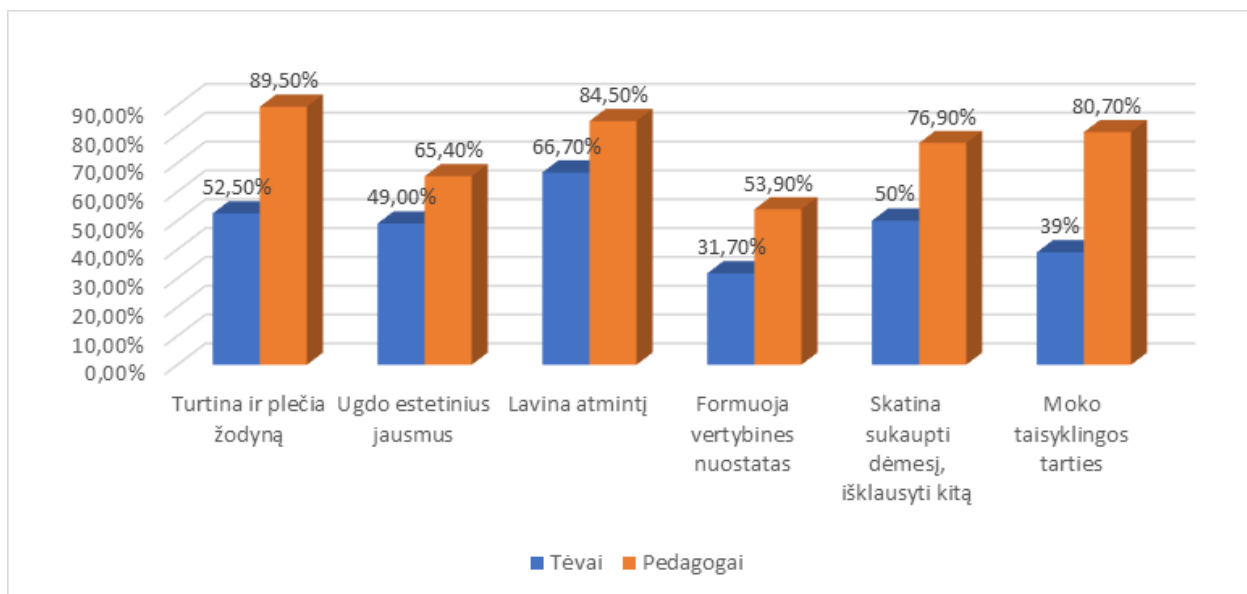

1 pav. Tėvų vaikams skaitomas grožinės literatūros dažnumas

Paaikškėjo, jog dauguma respondentų (85,7%) retai vaikams skaito tautosakos kūrinius namuose. Net 60,9 proc. tėvų namuose vaikams dažnai skaito pasakas, tokias kaip „Pasaulio pasakos“, „Seku secu pasaką“, „Pasakų karalystėje“ ir pan. 34,8 proc. tėvų teigia, kad pasakas skaito labai dažnai. Tik 4,3 proc. tėvų pasakas vaikams skaito retai. A. Žičkevičienė ir A. Bagdonas (2020) akcentuoja didelę pasakos vertę ikimokykliniame amžiuje. Todėl pasakos ir yra viena iš efektyviausių kalbos ugdymo priemonių. Poeziją namuose tėvai vaikams skaito retai (72,7%). 22,7 proc. tėvų eilėraščius namuose skaito dažnai, taip pat yra tėvų, kurie poeziją vaikams skaito labai dažnai (4,5%). Vaikų rašytoja E. Dociūtė (2021) įsitikinusi, kad poezija turtina vaikų žodyną, lavina atmintį. Apibendrinant galima teigti, kad namuose tėvai vaikams dažnai skaito įvairius prozos kūrinius: pasakas, legendas, padavimus. Tačiau retai vaikams skaitoma poezija ir tautosaka. Nors mokslinėje literatūroje akcentuojama įvairių kūrinių skaitymo nauda vaiko kalbinei raiškai ir intelektualumui, tyrimas parodo, kad vaikams namuose skaitoma per mažai.

Tyrimo metu analizuotas tėvų ir pedagogų požiūris į poezijos skaitymo ir mokymosi mintinai reikšmę (žr. 2 pav.).

Tyrimas atskleidžia, kad net 89,5 proc. pedagogų vertina poeziją, kaip vaiko kalbinio žodyno turtinimo ir plėtimo formą, o tėvų taip manančių yra 52,5 proc. 65,4 proc. pedagogų sako, kad poezija ugdo vaiko estetinius jausmus. Su tuo sutinka ir 49 proc.

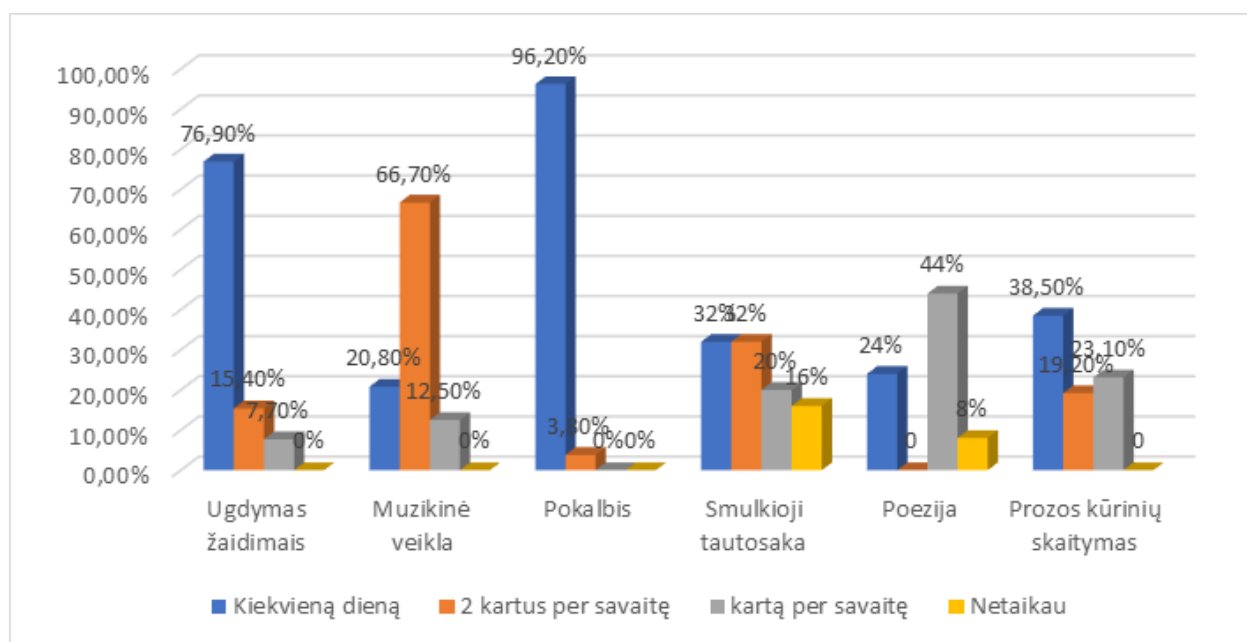
2 pav. Poezijos reikšmė (tėvų ir pedagogų nuomonė)

apklaustųjų tėvų. Pasak Vorobjanovienės I. (2018), eilėraščio skaitymas ir mokymas(is) atmintinai turtina vaiko žodyną, moko suvokti perkeltinę prasmę. Eilėraščio skaitymas perteikia skaitymo džiaugsmą, apimantį kūną ir sąmonę, atveria pažinimo pasaulį, lavina vaiko atmintį. Tyrimo metu paaiškėjo, jog 84,5 proc. pedagogų taip pat teigia, kad poezija lavina vaiko atmintį, tam pritaria ir 66,7 proc. tėvų. 53,9 proc. pedagogų sako, jog poezija formuoja vaiko vertybines nuostatas, tam pritaria tik 31,7 proc. tėvų. Poezija vaiką skatina sukaupti dėmesį, išklausti kitą, teigia 76,9 proc. pedagogų. Tėvų, manančių, kad poezija lavina vaiko dėmesio susikaupimą yra mažiau nei pedagogų (50%). Nedidelis procentas (39%) tėvų nemano, kad poezija moko vaiką taisyklingos

tarties. Tačiau pedagogai turi priešingą nuomonę ir 80,7 proc. respondentų teigia, kad poezija moko vaiką taisyklingos tarties. Apibendrinant galima teigti, kad poeziją, didžioji tėvų dalis, vaikams skaito retai. Tačiau tėvai ir pedagogai teigia, kad poezija lavina vaiko atmintį, turtina ir plečia kalbinį žodyną. Tėvų ir pedagogų nuomone, poezija naudinga vaiko taisyklingos tarties mokymui, skatina sukaupti dėmesį ir išklausti kitą, ugdo estetinius jausmus, formuoja vertybines nuostatas.

Tyrimo metu siekta sužinoti pedagogų taikomus kalbos ugdymo būdus (žr. 3 pav.).

Tyrimas atskleidžia, kad dauguma pedagogų kiekvieną dieną dėmesį skiria pokalbiams su vaikais (96,2%). Svarbus būdas, kurį taiko kiekvieną dieną,

3 pav. Pedagogų taikomi kalbos ugdymo būdai ir jų naudojimo dažnumas

pasak respondentų – žaidimai (76,9%). Savickytė S. (2018) teigia, kad pasakų bei dainelių žodžiai vaikams padeda atskirti žodžius, perprasti jų sandarą. Nemažą dėmesį pedagogai skiria ir muzikinei veiklai (66,7%). Šia veikla užsiima du kartus savaitėje. Smulkiajai tautosakai pedagogai skiria mažiau dėmesio, nors kasdien ar bent du kartus per savaitę ją naudoja 32 proc. apklaustųjų. Prozos kūriniais pedagogai skiria dėmesio kasdien (38,5%), 19,2 proc. pedagogų skaito bent du kartus per savaitę. Ritmiška poezija skatina vaikus rimuoti žodžius, dėlioti eiliuotus pasakojimus, žaisti su kalba, tačiau poeziją kasdien naudoja tik 24% apklaustųjų pedagogų. Tačiau 44 proc. pedagogų poeziją naudoja kartą per savaitę. Vaikų rašytoja Dociūtė E. (2021) įsitikinusi, kad poezija turtina vaikų žodyną, lavina atmintį. Pedagogų tarpe yra ir tokių, kurie netaiko smulkiosios tautosakos (16%) ir poezijos (8%) kaip kalbos ugdymo būdo. Savickytė (2018) sako, jog nesvarbu, kad vaikas negeba ištartti daugelio žodžių. Pasakose gausu jaustukų, išiktukų, kurie yra sunkiau tariami. Bet vaikai juos labiau ir greičiau įsimena. Jie pasakų kalbą daro žaismingą.

Tyrimo metu siekta sužinoti, kaip pedagogai vertina galimybę ugdyti vaikų kalbinę raišką skaitant grožinę literatūrą (žr. 4 pav.).

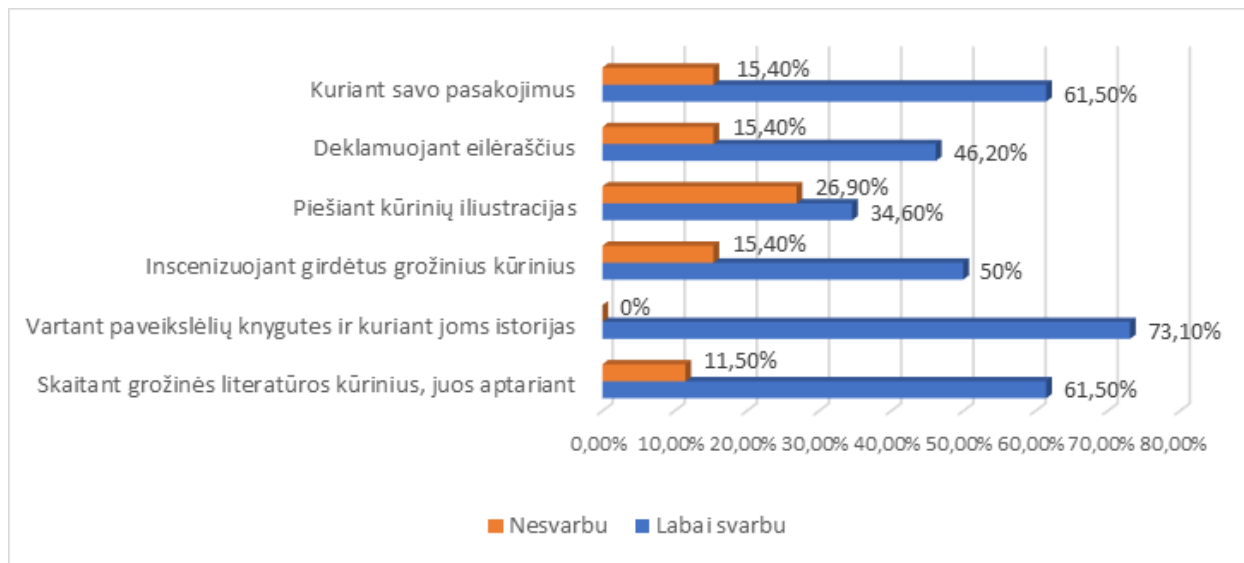
Atliktas tyrimas atskleidė, kad dauguma (73,1%) pedagogų ugdo 3-5 metų amžiaus vaikų kalbinę raišką naudodami paveikslėlių knygelėlių vartymą ir istorijų kūrimą, grožinės literatūros kūrinių skaitymą ir jų aptarimą (61,5%), kuriant savus pasakojimus (61,5%), inscenizuojant girdėtus grožinės literatūros kūrinius (50%), deklamuojant eilėraščius (46,2%) ar piešiant iliustracijas girdėtiems grožinės literatūros kūriniams (34,6%). Yra dalis pedagogų (26,9%), kurie mano, jog iliustracijų piešimas girdėtiems grožinės literatūros kūriniams neturi įtakos vaikų kalbinei raiškai ugdyti. 15,4 proc. atsakiusių pedagogų

nemano, kad deklamuojant eilėraščius ar kuriant savo pasakojimus yra ugdoma vaikų kalbinė raiška. Taigi remiantis atlikto tyrimo duomenimis galima daryti išvadą, jog labiausiai vaikų kalbinę raišką įtakoja iliustruotų knygelėlių žiūrėjimas ir istorijų joms kūrimas, o mažiausiai - iliustracijų kūrimas.

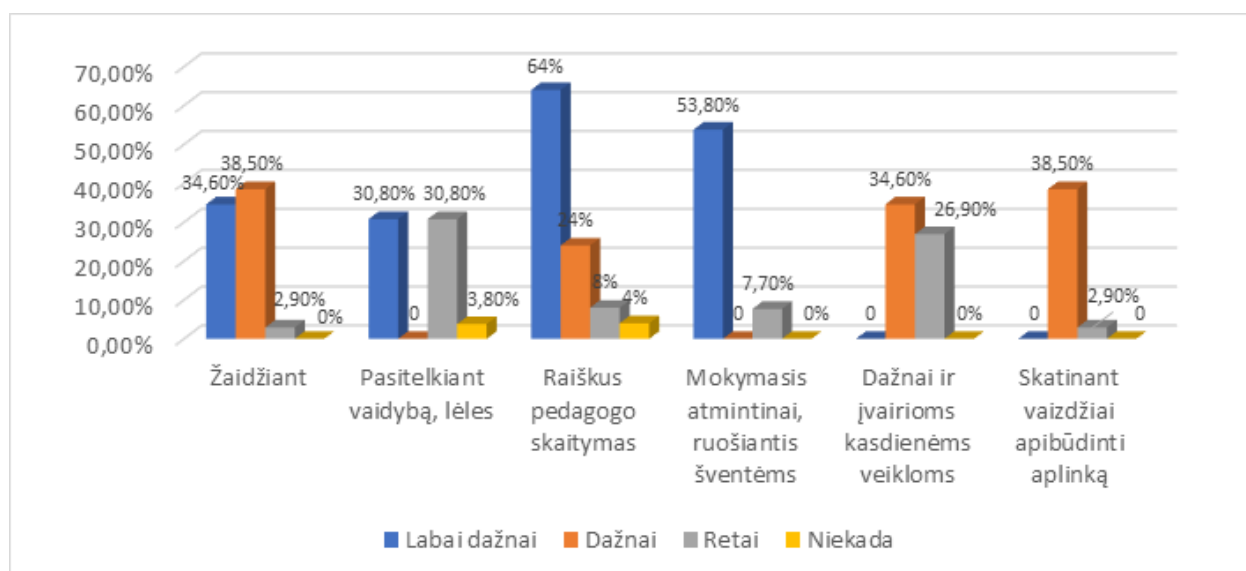
Analizuojant tyrimo duomenis pastebima, jog ugdytojai menkai naudoja poezijos kūrinius kasdieninėje veikloje. Tyrimas atskleidė, kokiose veiklose pedagogai ugdo vaikų kalbinę raišką, pasitelkdami poeziją (žr. 5 pav.).

Tyrimas atskleidė, kad pedagogai labai dažnai raiškiai vaikams skaito poeziją (64%), vaikus moko eilėraščių atmintinai, ruošiantis įvairioms šventėms (53%). 38,5 proc. pedagogų poeziją dažnai naudoja žaidžiant ar skatinant vaizdžiai apibūdinti aplinką (pažymėjo 38,5 proc. apklaustųjų). Dalis respondentų labai dažnai poeziją naudoja pasitelkiant vaidybą ir lėles (30%). Tik 4 proc. pedagogų teigia, kad neskaity raiškiai vaikams poezijos. 8 proc. respondentų poeziją skaito retai. Poezija menkiau naudojama siekiant vaizdžiai apibūdinti aplinką. Vorobjovienė L. (2018) sako, kad poeziją vaikams svarbu skaityti kuo dažniau, nes ji plečia vaiko žodyną ir ugdo kalbinę raišką. Autorė teigia, kad eilėraščių - pagrindinė priemonė, galinti atverti duris į vaiko kalbinės raiškos pasaulį. Poezija yra skambi, ritminga, ji gali sudominti vaiką, priversti jį suklusti. Gražūs poetiniai vaizdiniai verčia vaiką suklusti, ilgiau išlaikyti dėmesį. O eilėraščių ritmas skatina vaiką bandyti atkartoti, lavinami vaiko kalbos padargai, vaikas mokosi ištartti sunkiau tariamus garsus, žodžių junginius (Vorobjovienė, L., 2018).

Tyrimo pabaigoje atviru klausimu pedagogai pasidalino patirtimi, kokie metodai ar veiklos jiems padeda sėkmingai ugdyti vaikų kalbinę raišką. Tai „Įvairūs pokalbiai“; „Visokie pasierzitimai, skaičiuotės patraukia vaikų dėmesį ir smalsumą“; „Nesudė-

4 pav. Kalbinės raiškos ugdymas grožine literatūra

5 pav. Kalbinės raiškos ugdymas poezija

tingas, ritmingas, nuotaikingas ketureilis, kurio mokomasi kartu su judesiais”; “Visus kūrinius skaitant su vaikais juos imituojame judesiais, garsais, mimi-komis...”; “Pasakos gerai labai vaikams veikia emociškai ir jaučiasi gerai suteikia galimybę vaizduotė”; “Mintinas mokinimas nereikalauja sėdėjimo prie stalo, tai daryti galime bet kurioje grupės veikloje”; “nuo ankstyvojo amžiaus naudoju smulkiąją tautosaką”; “Garsų pamėgdžiojimai įdomiausia veikla ikimokyklinio amžiaus vaikams”; “bendrauti su vaikais, pasakoti, kurti, skaityti, sekti”; “rengti grupės projektus; “Labiausiai padeda eilėraščių, dainelių mokymasis, pokalbiai“ ir kt. Apibendrinant tyrimo rezultatus galima teigti, kad pedagogai savo veiklose ugdo vaikų kalbą pasitelkdami pokalbio metodą, skaitytų grožinių kūrinių aptarimą, perskaitytų kūrinių iliustravimą. Žaidybinėje veikloje moko vaikus eilėraščių, jiems raiškiai skaito poeziją, patys kuria ketureilius. Pedagogai pritaria, kad smulkiosios tautosakos naudojimas svarbus vaikų kalbai ugdyti. Tyrimas atskleidė, kad pedagogai grožinės literatūros kūrinių skaitymą ir aptarimą laiko svarbiu vaikų kalbinės raiškos ugdymo aspektu.

IŠVADOS

1. Mokslinės literatūros analizė atskleidė, kad grožinės literatūros naudojimas turtina vaiko žodyną, aktyvina kalbėseną, vaiką drąsina kalbėti vaizdžiai, atveria kelią į rišliąją kalbą. Vaikams lengviau suprasti aplinkinį pasaulį, jie drąsiau komunikuoja ir interpretuoja. Žodžių gausa vaikui leidžia laisvai bendrauti, mąstyti, lengviau išreikšti savo mintis.

2. Tyrimas atskleidė, kad namuose tėvai vaikams dažnai skaito įvairius prozos kūrinius: pasakas, legendas, padavimus. Tačiau retai vaikams skaitoma poezija ir tautosaka. Grožinė literatūra, anot tėvų ir pedagogų, svarbi vaizdingesnės ir turtingesnės

kalbos lavinimui, žodyno turtinimui, padeda ugdyti kognityvinius gebėjimus, plečia žodyną, vaikui lengviau reikšti mintis. Pasak pedagogų grožinė literatūra labai svarbi ugdati vaiko komunikacinius įgūdžius, tačiau jos vartojimas galėtų būti dažnesnis, ypač siekiant vaizdžiai apibūdinti aplinką kasdieninėse veiklose.

3. Pedagogai savo veiklose ugdo vaikų kalbą pasitelkdami pokalbio metodą, žaidimus, skaitytų grožinių kūrinių aptarimą, perskaitytų kūrinių iliustravimą. Moko vaikus eilėraščių, jiems raiškiai skaito poeziją, kuria ritmingus ketureilius ar grupės projektus. Pedagogai grožinės literatūros kūrinių skaitymą ir aptarimą laiko svarbiu vaikų kalbinės raiškos ugdymo aspektu.

NAUDOTI ŠALTINIAI

1. IVOŠKUVIENĖ, R., KAFFEMANIENĖ, I., BARANAUSKIENĖ, V., BURNECKIENĖ, I., MAKARUVIENĖ, M., VARKALEVIČIENĖ, A. *Sutrikusios raidos vaikų ikimokyklinio ugdymo gairės*. Mokomoji knyga. I d. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2003.
2. JUŠKIENĖ R. *Lingvistiniai ir psichofiziologiniai kalbinės veiklos pagrindai*. Santalka. Filologija. Edukologija, 18 (2), p. 29-34. 2010.
3. SAUKA, L. *Lietuvių tautosaka*. Kaunas: Šviesa, 2007.
4. SAVICKYTĖ, S. *Kuriame pasaką su aktore Kristina Savickyte*. Vilnius: Alma littera, 2018.
5. SKUNČIKAS R. *Vaikų literatūros etiudai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007.
6. ŽUKAUSKIENĖ, R. *Raidos psichologija: integruotas požiūris*. Vilnius: Margi raštai, 2012.
7. KAZRAGYTĖ, V. Priešmokyklinio amžiaus vaikų vaidybos gebėjimų ugdymas naudojat trumpus tautosakos tekstus. *Acta Paedagogica Vilnensia Nr.11. Mokslo darbai*, 2013. ISSN1392-5016.
8. STARTIENĖ, K. Knygos skaitymas kaip galimybė plėtoti komunikavimo ir kūrybingumo kompetencijas.

Žvirblių takas: specialus periodinis leidinys, skirtas ikimokykliniam, priešmokykliniam ir pradiniai ugdymui, 2007 m. Nr. 1, p. 18-24. ISSN 1392-1037.

9. UDRIENĖ, L. Smulkiosios tautosakos atspindžiai Martyno Vainilaičio poezijoje vaikams. Iš: *Žvirblių takas*: specialus periodinis leidinys, skirtas ikimokykliniam, priešmokykliniam ir pradiniai ugdymui, 2014 m. Nr. 5, p. 2-6. ISSN 1392-1037.

10. VELIČKA, E. Ritmo mokymasis remiantis smulkiąja tautosaka. *Žvirblių takas*: specialus periodinis leidinys, skirtas ikimokykliniam, priešmokykliniam ir pradiniai ugdymui, 2012 m. Nr. 5, p. 11-16. ISSN 1392-1037.

11. VISMANTIENĖ, R. Etninės kultūros reikšmė ir sklaidos galimybės ikimokyklinio ugdymo procese *Žvirblių takas*: specialus periodinis leidinys, skirtas ikimokykliniam, priešmokykliniam ir pradiniai ugdymui, 2012 m. Nr. 3, p. 7-12. ISSN 1392-1037.

12. ŽIČKEVIČIENĖ, A., BAGDONAS, A. *Pasakų reikšmė ugdant kalbinius igūdžius ikimokykliniame amžiuje*. Konferencijos mokslinių straipsnių rinkinys. Klaipėda: Klaipėdos kolegija, 2020.

13. BERNS R. M. *Vaiko socializacija: šeima, mokykla, visuomenė*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2009.

14. DODGE, D. T., COLKER, L. J., HEROMAN, C. *Ikimokyklinio amžiaus vaikų kūrybiškumo ugdymas*. Vilnius: Presvika, 2002.

15. HILLE, K. EVANSCHITZKY, P. BAUER, A. *3-6 metų vaiko raida: psichologijos pagrindai ikimokyklinio amžiaus vaikų ugdymojuoms*. Vilnius: Tyto alba, 2015.

16. BURBULIENĖ, V. *Ikimokyklinuko kalbos turtinimas per tautosaką* [interaktyvus]. Vilnius: Vaiko medis 2022, [žiūrėta 2023-03-05 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.vaikomedis.lt/ikimokyklinuko-kalbos-turtinimas-per-tautosaka/>

17. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Aštuntas pataisytas ir papildytas elektroninis leidimas. [Interaktyvus]. Stasys Keinys (vyr. redaktorius). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021; elektroninis variantas, 2021 [žiūrėta 2023-03-05 d.]. Prieiga per internetą: [https://](https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/apie/D%C5%BD%20Apie%20%C5%BEodyn%C4%85)

ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/apie/D%C5%BD%20Apie%20%C5%BEodyn%C4%85

18. DOCIŪTĖ, E. *Poezija vaikams – eiliuotos istorijos grįžta į madą?* [interaktyvus]. 2021, [žiūrėta 2023-03-05 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1516394/poezija-vaikams-eiliuotos-istorijos-grizta-i-mada>

19. DOČKIENĖ, D. *3-5 metų vaiko kalba*. [interaktyvus]. Vilnius: Mamos žurnalas. 2018, [žiūrėta 2023-03-19 d.]. Prieiga per internetą: <https://mamoszurnalas.lt/3-5-metu-vaiko-kalba/>

20. Ikimokyklinio ugdymo turinio programų rengimo metodinės rekomendacijos (2014) [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.ikimokyklinis.lt/index.php/biblioteka/vaiku-ugdymas/ikimokyklinio-ugdymo-metodines-rekomendacijos/20750>

21. MERKYS G., AUGUSTINIENĖ A., RUPAINIENĖ V. ir kt. *Mokslinio tyrimo „IEA PIRLS 2006 antrinė duomenų analizė“ ataskaita*. 2010, [žiūrėta 2023-03-19]. Prieiga per internetą: http://www.smm.lt/svietimo_bukle/docs/tyrimai/sb/PIRLS_ataskaita.pdf.

22. RAUBIENĖ, D. *Vaiko kalba ir mes suaugusieji*. [interaktyvus]. Kitas vaiko pasaulis, 2013 [žiūrėta 2023-03-15 d.]. Prieiga per internetą: <https://dianaraubien.wixsite.com/kitasvaikopasaulis/vaiko-kalba>

23. VOROBJOVIENĖ, L. *Poezija – raktas į vaikų kalbinės raidos pasaulį*. Ikimokyklinis. Lt. 2018, [žiūrėta 2023-03-05 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.ikimokyklinis.lt/index.php/vartotoju-straipsniai/poezija-raktas-i-vaiku-kalbines-raiskos-pasauli/25592>

24. BRUNER, J. *Mokymo kultūra* [interaktyvus], 2000. [žiūrėta 2023-03-05 d.]. Prieiga per internetą:

<https://www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn=9780674179530>

26. VISSER-BOCHANE, M. I., ir kt. *Atypical speech and language development: a consensus study on clinical signs in the Netherland* [interaktyvus]. International Journal of Language & Communication Disorders, 52(1), 10-20, 2017 [žiūrėta 2023-03-19 d.]. Prieiga per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1460-6984.12251/epdf>

USE OF FICTION IN DEVELOPING THE SPEECH SKILLS OF 3-5 YEAR OLD

Aistė BACVINKIENĖ, Edita VOSYLIENĖ

Summary

Analysis of scientific literature has revealed that the use of fiction enriches the vocabulary of children, stimulates their speech, encourages them to speak visually, and opens the way to coherent speech. Fiction helps children to understand the world around them, as well as communicate and interpret communication more confidently. Abundance of words allows children to communicate freely, to think, and to express their thoughts more easily. Teachers develop the speech skills of children using the conversation method, discussions about read fiction works, and illustration of read fiction works. They teach children poems, and read poetry to them vividly. The research has revealed that teachers consider reading and discussing fiction to be an important aspect of developing the speech skills of children.

Key words. fiction, speech, skills, preschool.

Andy GEDGOWD, Santa STRIGUNA

Liepaja university, Latvia

PROVIDING SOCIAL SUPPORT TO FAMILIES WITH CHILDREN IN CRISIS BY A FAMILY ASSISTANT

Abstract. This research presents the key role of family assistants in providing social support to families in crisis, especially families with children. The study examines the multifaceted responsibilities and strategies used by family assistants to address the unique challenges that families face in times of crisis. The study begins by exploring the contextual factors that contribute to families in crisis, highlighting the importance of tailored social support. It explores the different roles of family assistants, including emotional support, resource coordination and advocacy, to reduce stress and promote resilience in families. In addition, the study examines specific intervention and communication methods used by family assistants to promote positive outcomes for families in crisis. The study also assesses the impact of social support on the overall well-being and stability of the family unit, with a particular focus on the developmental needs of children. The methodology includes a questionnaire survey of family assistants, providing insight into the dynamics of the support process and identifying areas for improvement. In addition, quantitative measures will be used to assess the effectiveness of social support intervention on family outcomes. The aim of the forthcoming findings is to raise awareness of the nuanced role of the family support worker.

Keywords: Social Support, Family Assistance, Crisis Intervention, Family Resilience, Children's Well-being, Qualitative Research, Quantitative Measures.

INTRODUCTION

Since March 11, 2020, when the World Health Organization announced that a global pandemic caused by the "Covid-19" virus had occurred, Latvia, like other European countries, was temporarily under the influence of the crisis caused by the conditions of the "Covid-19" pandemic. In response to the rapid spread of the virus, the Latvian government made a decision to declare a state of emergency in the territory of Latvia in order to limit the rapid spread of the virus. Along with the restrictions adopted on a national scale, a large number of families around the world and in Latvia were in high-risk conditions. On the other hand, the rapid change of the situation and the different understandings of both society and social specialists as well as the lack of uniform guidelines can be mentioned as just some of the conditions that significantly limited the work with clients for family assistants, as important supporters of families. Analyzing the scientific literature on the situation in European countries (Woolham, JG, Norrie, CM, Samsi, K., Manthorpe, J. (2019), also in the USA and Canada (Kelly, C., Jamal, A., Aubrecht, K., Grenier, A. (2020) Ashcroft, R., Sur, D., Greenblatt, A., Donahue, P. 2021), it can be seen that the scope of the problem is assessed similarly worldwide: there is a lack of clear guidelines for action in pandemic conditions, a portion of society has been subjected to high levels of stress due to the interrup-

tion of various services (including social, medical, educational), and family relationships have formed in high-tension conditions due to taking on responsibility in the professional field while simultaneously providing support for children in the educational process, and so on.

For social service providers, the crisis caused by the pandemic became an increased risk factor, a challenge to embrace new, unfamiliar forms of service provider, while being aware that the time to adapt to the new conditions is limited and to significantly maintain the quality of the social support service at an equally high level. Observing the restrictions established in the country, ways to provide family assistant social support to families were sought to provide the family assistant service directly in person, as far as possible, so that the family situation would be transparent, and the basic needs of the family would be provided. When working remotely, both the family assistant as a service provider and the social worker were significantly limited in their ability to identify the provision of the family's basic needs and assess the need to react and provide social support immediately. The professional experience of the author of the study, working as a family assistant, confirms that families had to face several significant challenges (the family lacks wholesome food, health care is not provided, an educational institution is not or rarely visited, there are no available digital tools to ensure the educational process at home or skills

and low skill level for working with smart devices), but lack of communication skills, often even irresponsibility, are just some of the conditions that have prevented the search for solutions in educational institutions as well. It should also be noted that the lack of skills of family members to provide informative and emotional support to school and preschool children in the educational process remotely contributed to the formation of conflict situations, rapid deterioration of relationships and often excessive consumption of addictive substances, increase in emotional tension, job loss, etc. In the context of these diverse situations, the family assistant was often the only available resource for the family, an important support for the parents in ensuring the basic needs of the family and social support. Family assistants, as an important component of the professional team, had to look for ways and approaches to not lose contact with the family, to make the family's everyday life transparent, while being aware of the high risk of infection, facing society's aggression, incomprehension and contemptuous attitude towards both the procedures adopted in the country and social support providers as the first and often the only "agents of change" to whom it is possible to express negative emotions.

Although the time of the pandemic in the world has already remained in the past, the author of the research encourages the discussion of such important questions in the profession of a social scientist, such as: *what lessons have been learned from the time of the pandemic for work in the field of social work? What factors should be taken into account when strengthening the professionalism of social bag specialists for work in crisis conditions?* Reflecting on my experience as a family assistant in Latvia, it must be recognized that it was important for the author of the study and other professionals in the field to look back on the experience gained in working in emergency conditions and analyze the professional work and areas of activity that need to be improved in order to strengthen the performance and professional competence of social specialists and at the same time update also the need for society to realize the importance of continuous self-development and self-improvement in conditions of continuous change. The change was determined by the need for research-based basic principles for work in emergency conditions in the provision of social support, determined by the research topic "Providing social support by a family assistant to families with children in emergency conditions" choice.

Aim of the research: Based on the theoretical knowledge, normative base and analysis of the professional competence and experience of family assistants, to study the challenges of family assistants in providing social support to families with children in emergency conditions.

Research questions: *What factors influence the family assistant's provision of social support to families with children in emergency situations? How to improve the provision of social support for family assistants in accordance with the challenges caused by continuous changes?*

LIMITS OF THE FAMILY ASSISTANT'S PROFESSIONAL COMPETENCE IN PROVIDING SOCIAL SUPPORT TO FAMILIES WITH CHILDREN

The service of a family assistant is complex, because the practical individualized professional experience is formed in individual social cases in cooperation with other professionals involved in solving social cases, their clients (families with children), constantly discovering new knowledge, creating understanding and experience for work in diverse contexts.

The family assistant service was introduced in Latvia relatively recently, since 2014, when the Riga city (state city) municipality started to provide the family assistant service. According to the data of the Register of Social Service Providers of the Ministry of Welfare of the Republic of Latvia (b.g.), six service providers currently provide the service. Within the framework of the service, learning, improvement and strengthening of acquired skills is promoted, providing the client with individual consultative, practical, educational, assisting and emotional support in the place of residence and in the social environment (Ministry of Welfare) Labklājības Ministrija, 2020).

When researching and analyzing the limits of the professional competence of a family assistant, parallels are drawn with the limits of the professional competence of a social worker, which are defined in the Social Worker Profession Standard (2020) (hereinafter referred to as the Standard). The standard stipulates that the family social worker helps families and individuals to function in conditions of diverse challenges, to receive support. When determining help and support, the dimensions of social support (informative, emotional, functional) are emphasized, because the Standard provides that the family is informed about the available help and services, there is cooperation-based planning, use of financial resources, etc.

Analyzing the limits of the professional competence of a family assistant, the definition of Informative material (LM, 2020) is taken as a basis in Latvia, which states that "Family assistant service is "a service for a person or family whose ability to function socially and integrate into society due to various social, mental, physical disorders are burdened. Within the framework of the service, the learning, improvement and strengthening of the acquired skills is promoted, providing the client with individual consultative, prac-

tical, educational, assisting and emotional support in the place of residence and in the social environment””. The mentioned definition echoes the view of Reblin and Uchino (2008) on social support and its provision. The authors highlight the need to analyze social support as a multidimensional concept that includes both structural and functional support. The multidimensionality of the concept is also binding in the professional activity of a family assistant in providing social support in emergency situations to families with children, as Reblin and Uchino state that structural social support includes the quantity of social relations (for example, the social integration of an individual or family as an individual), functional social support includes the quality of social relations (e.g. emotional support for families with children).

The provision of social support by a family assistant to families with children is attributable to a client with multiple problems, the multi-functionality of problems is a challenge in providing support to every provider of social support - both young specialists and professionals who purposefully provide social support. (Burke, PF, Aubusson, PJ, Schuck, SR, Buchanan, JD, & Prescott, AE, 2015; DeAngelis, K., Wall, AF, & Che, J., 2013).

Linked to the macro- and micro-level effects included in the theory of social support, emphasizing the importance of cooperation, because as stated by Kort-Butler (Kort-Butler LA, 2017)” directly supportive society and supportive relationships - instrumental, informational and emotional social support are effective on the basis of social control and rehabilitation” (translation by the author of the bachelor thesis). Authors Demir, Leyendecker and others also point to social support as one of the factors that influence and/or promote the development, motivation, involvement of an individual, thereby increasing performance and well-being (Demir, Leyendecker, 2018; Dupont, Galanda, Nils, 2015).

According to the provider of social support, social support can be structurally divided into formal and informal social support (Epidemiol, J., 2016).

International Federation of Social Workers (International Federation of Social Workers, 2022). Those are:

1. Reliable, honest and empathetic relationships, it is important to maintain privacy when communicating remotely.
2. Families with children as one of the priorities, accordingly, the service should be based on individual needs, but the limiting aspect of resources (occupancy, unavailability, etc.) should be taken into account.
3. Balancing the rights, needs and risks of service users against personal risk, ensuring a consistently high quality family assistant service.
4. Actualize continuous improvement of competence so that the family assistant can act profession-

ally in conditions of freedom of action.

5. Acknowledging and constantly updating emotions, fatigue and the need for self-care when working in high-risk and stressful situations.

6. To use the lessons learned in the work of a professional family assistant in emergency conditions, to use the reflection as a resource for the implementation of future duties, and for possible work improvement.

On the other hand, the challenges of the family assistant's professional activity and the theoretical basis for work in emergency conditions are based on crisis theory (Ell, 1996). In the aspect of this theory, the focus of the challenges of the family assistant's professional activity covers the modules of action, providing social support to clients who have suffered from both traumatic and existential crisis. Fafenstaller and Zanou (Pfaffenstaller, Zannou, 2022) also highlight the need for high-level social support in crisis conditions, both for families with children and for other social groups, emphasizing that “despite the worldwide shock caused by the Covid-19 crisis, everyone needs social support for the provider to significantly continue its work, especially in new crisis situations”. The authors continue the study of the problem in depth, justifying the research with critical stability (*critical resilience*), critical theory (*critical theory*) and postmodernism.

Summarizing the analyzed insights, it can be concluded that it is important for family assistants, as specialists in the social field, to look at social support, understanding and including all its dimensions, in the interprofessional team when working with families with children.

ANALYSIS OF THEORIES OF SOCIAL PROBLEMS OF FAMILIES WITH CHILDREN AND THEIR CAUSES IN EMERGENCY CONDITIONS

Analyzing the world context regarding the framework of social problems in emergency conditions, it can be seen that studies (Redondo-Sama, Matulic, Munté-Pascual, Vicente, 2020) have highlighted several problems caused by Covid-19 both for the society as a whole and for families with children. They are at high risk of poverty; overcrowded households with little or no access to water or sanitation; racial inequality and social exclusion are observed in several African American communities (Kim, Bostwick, 2020); difficulty in reacting in conditions of rapid changes for persons with weak literacy or lack of literacy; misinformation and undeveloped critical thinking to navigate in a changing information space; limited access to medical services especially for low-income individuals (Patel, et.al., 2020);

The report “Global Social Services Workforce Alliance” (2021).

Analyzing the problems of families with children

in Latvia during the pandemic and emergency conditions, it can be seen that some of the problems are similar in the world context. Primarily due to the impact of the crisis caused by Covid-19, the means of livelihood of the population and, accordingly, of families have decreased. For example, more than a fifth of Latvian households indicated a decrease in income in 2021. Although there is an improvement in the situation compared to 2021, worrying data can also be seen in the statistical reports of the Latvian Orphan's Court (2020, 2021) - which show that in 2021, municipal social services provided information on 1,344 families (with 2,418 children) in which risks for proper care. For comparison, in 2020 there were 1,480 families and 2,735 children, so in 2021 there is a small but improvement.

The problems caused by the restrictions imposed to combat the pandemic also remain almost equally relevant in the coverage of family problems. A constructive presentation of these problems can be found in the report "Covid - 19 and Social Work : a Collection of Country Reports " (2020), which also reflects the position of Latvia among several European and world countries. The problem framework for families with children is related to:

- distance learning and children's inability to work on e-platforms, at the same time parents' reluctance or inability to support students in the learning process is observed. Several authors write about shared responsibility between parents and educators in emergency situations. Grīnfelde (LIZDA's expert in socio-economic issues) asks rhetorically: where is the line between the responsibility of parents and educational institutions and social specialists in crisis situations to support students in the process of acquiring knowledge during the Covid-19 pandemic? (Grīnfelde , 2020). When it comes to providing support in the education process in emergency conditions, it is important to look at the problem more broadly, because as the author notes in the introduction of the bachelor's thesis, the changes in the situation related to the increase in the number of refugees also determine the need to update different understandings of responsibility.

- the country's designated *home* , highlighted not only the increase in conflict situations, but also the increase in aggression and even violence in families, increased use of alcohol and other addictive substances;

- an increase in the risk of violence and cases of violence has also been observed in families that have not previously been under the supervision of social institutions.

- for the prevention or reduction of anxiety, depression, post-traumatic stress disorders.

The content of the work tasks of the family assistant can be realized mainly in cooperation with the social worker of the municipality, who is the head

of the social case. The content of the diverse tasks implemented within the framework of this service is primarily focused on restoring the family's ability to function independently and in the long term, which is achieved by providing the person with support and training in learning social skills, communication, self-care, family budget planning, managing the household, solving employment issues, monitoring health care issues and in security, education and employment issues, helping to learn skills and attracting resources, etc.

The professional experience of the author of the study confirms that in families with children and in society in general, it is equally relevant to provide **verified** and **evidence-based information** about crises, war, threats to national security, thus providing emotional support to families who are evaluating strategies in the event of a threat. The American Academy of Pediatrics also points out the need for support for families in preparing for crisis conditions of Pediatrics), emphasizing the importance of listening, explaining, encouraging, and collaborating (for example, creating the contents of a 72-hour bag) to support children and youth in emergency situations (Ginsburg , Jablow , 2014).

In order to analyze and reflect on the framework of problems of families with children, it is important to look at them from the point of view of their causes, in this case from the theory of the family system, in which several researchers have been talking about the family as an important basic unit of society based on the physical and mental growth of the individual since the seventies of the last century (Dai, Wang , 2015; Barnhill , LR 1979). The view in family systems theories is mainly based on two approaches - the family from the function of the functioning mode and the process-oriented function. The main philosophy is based on the revelation that the family system affects the physical and psychological health of the individual not by the peculiarities of the family structure, but by the process that fulfills various functions in the family. Thus, a qualitatively implemented process, in which clearly defined goals and purposefully performed tasks, forms and maintains the mentality of family members . As G. Krägere – Medne (2015) points out, it is important to "turn to the beginnings and understand the meaning of the formation of a systemic approach, learn new work methods. At the same time, it is important to return to the use of supposedly known work tools in order to use them in a new way - flexibly and meaningfully in situations when a person needs it". The mentioned insights encourage both social workers and family assistants as one of the members of the interprofessional team to think, understand and reflect on the family as a whole , to look for answers to the questions - what are the influencing factors of family functioning? How can everyone, as a professional,

purposefully and meaningfully engage and support the family in crisis conditions as a system, so that it regains its ability to function? Crisis intervention is often viewed in conjunction with a task-oriented approach. Payne (1991) sees this in synergy with problem solving, dealing with brief interventions.

The service of a family assistant is very important as individual help in such essential areas of social work as preventive social work, case-based social work, crisis intervention in work with the family assistant's target groups (including persons with mental disorders, families with children and young people after out-of-family care) . and can be a professional additional resource for social workers in municipalities, especially in municipalities where social worker overload, high risks of burnout, a large number of active client cases, etc. have been identified.

PROVIDING SOCIAL SUPPORT TO FAMILIES WITH CHILDREN IN EMERGENCY SITUATIONS. EMPIRICAL RESEARCH

The purpose of the study is to investigate the possibilities of providing social support by a family assistant to families with children in emergency situations.

Empirical research methods: Questionnaire; Focus group discussion; Interview.

In the course of the empirical research, the qualitative and comparative analysis and interpretation of the data was carried out, for the development of conclusions. Taking into account the limited number of municipalities where the family assistant service is implemented in Latvia, the author of the bachelor's thesis received 35 completely filled and valid questionnaires. A focus group discussion with 7 family assistants was conducted for in-depth research and analysis of the data . The data obtained in the focus group discussion significantly confirm the objectivity of the data obtained in the survey of family assistants and allow for an in-depth analysis.

The data obtained from the study confirm that, at the time of the research, women in the age groups of 41 to 50 years and 51 to 60 years were mostly employed as family assistants. The age group 31-49 years is in a similar position. The obtained data confirm that very few young people (in the age group from 21 to years) choose the professional duties of a family assistant. Analyzing the level of education of the respondents, it can be seen that the respondents mostly have a higher education (bachelor's degree) and a master's degree, and in the focus group discussion, the family assistants confirmed that they perform the professional duties of a family assistant in addition to another, both in the social and unrelated fields. The obtained data also confirm the opinion of G. Krēgere-Medne, expressing her vision about

the availability of family assistants in Latvia: "While organizing the family assistant service, we have realized that not only professionals with social worker education are the only ones suitable for performing the work of a family assistant. Wonderful family assistants can be found in the ranks of pedagogues, preschool pedagogues, social pedagogues, special pedagogues, and social rehabilitators" (Krēgere-Medne, 2017, p. 45)

The publication significantly identifies the problem framework of families with children in emergency conditions in Latvia. Taking into account that the range of problems of families with children can be viewed more broadly and is brought up to date by the updated description of the tasks performed by family assistants in the study (Informative material on the cooperation of the Ministry of Welfare and municipalities for the training and pilot project of family assistants and reimbursement of expenses, LM, 2020), the items listed in the selection section of the questionnaire the framework of problems focuses on the current and most important problems in emergency conditions.

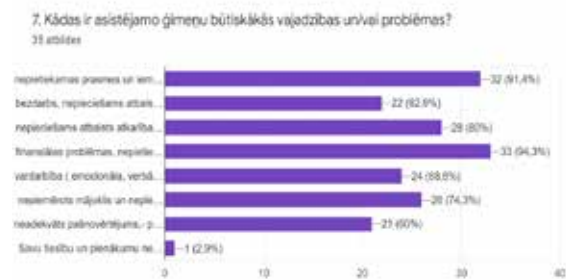

Figure 1. The opinion of family assistants about the defining problems of families with children in emergency conditions

Analyzing the obtained data, it can be seen that the majority of respondents bring up the financial instability of families in emergency conditions, and during the implementation of the focus group discussion, the financial situation both worldwide and in Latvia became more complicated due to the war in Ukraine, which caused a significant price increase in almost all groups of goods and services. In connection with the financial situation, a significant decrease in jobs can also be seen (during the covid -19 pandemic, work and income decreased for a significant part in various fields (beauty care , trade, production, freight transportation, road construction, etc.). In the focus group discussion, family assistants shed light on the contradiction that exists in emergency conditions - " often families with children in the social service's field of vision already have difficulties entering the labor market (due to inadequate evaluation of their own skills and competences and desired salary), but in exceptional circumstances, vacan-

cies (especially the offer for low-skilled jobs) decreased significantly, accordingly, the scope of the problem in the context of families is expanding“ (quote from focus group discussion).

Also, a new experience, not only in Latvia, but in many places in the world, was the form of obtaining education remotely. The mentioned problem can be brought up to date from two aspects - both technical support and the importance of emotional and informational support for the student within the family itself. Updating the technical provision and possible solutions, several schools purposefully engaged in the search for solutions and provided students with both digital tools and support in working with them, but as the family assistants point out in the focus group discussion, “during the initial period of the pandemic, even the educational institutions and support staff themselves lacked clear understanding and proactive thinking, how to act and reorganize work according to the challenges caused by the pandemic, there was a lack of both the IT tools themselves and the pedagogues’ skills both to work themselves and to provide informative support for students to work remotely”. The above-mentioned factor of the family assistant sheds light on the shortcomings in the system as a whole, but the challenge of the family assistant can be seen as the provision of complex social support, which connects with what was brought up in the theoretical chapter, sheds light on the emotional, informational and assessment aspects of social support. It is also important to note that in the aspect of family problems in emergency conditions, the second biggest problem brought up by family assistants, which remains relevant, but intensified precisely in emergency conditions, is to be brought up to date - it is the lack of parents’ knowledge, skills and abilities in raising children. This was pointed out as a topicality in the context of the pandemic by both representatives of the social field and actualized by doctors, psychologists and police representatives in social networks and the media, indicating that the complications of mutual relations, frequent disputes and conflict situations were also observed in families that had not previously come under the supervision of family assistants. Here, it is also important to emphasize the problem that worsened during the pandemic - increased alcohol consumption, which is also among the most important problems indicated by family assistants and can be seen in connection with the increase in conflict situations mentioned above. The diversity of the indicated problems also indicates the family assistant’s demand for highly developed competences in several areas both to provide support to families with children and to be able to search, find and mobilize resources for the stability of their physical, mental and spiritual health.

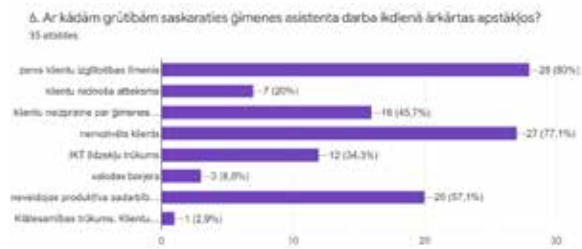

Figure 2. Difficulties faced by family assistants when working with families with children

Analyzing the main difficulties indicated by family assistants for working with families with children in emergency situations, family assistants primarily emphasize the level of education and lack of motivation of the clients, at the same time, in the focus group discussion, they admit that these difficulties existed even before the start of the emergency situation. In the focus group discussion on the issue of emergency conditions and the performance of professional duties in them, a third of family assistants shed light on the problem of providing remote work - “lack of quality information and communication technology tools” and at the same time short time for learning ICT skills. Also, some family assistants emphasize the contemptuous attitude of the client, which, according to the family assistants, was often an emotional outburst caused by the processes that took place in the country (covid-19 illness, mandatory vaccination, house arrest, job loss, etc.). The mentioned aspect echoes the findings of crisis theory researchers (Ell, 1996, Roga - Vailza, 2021), who draw attention to the following: is no longer able to function socially and does not see a solution to the situation” (Roga- Vailza, 2021, p. 45)

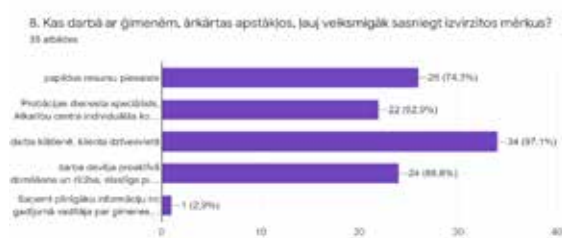

Figure 3. Strategies or resources of family assistants that allow more successful achievement of the set goals

In the next question about strategies of family assistants, resources that allow to more successfully achieve the set goals in emergency conditions, almost all family assistants point to work in person, at the place of the client’s life. (Figure 3). **Presence** as an important aspect has already been revealed in the theoretical part of the study, and what was expressed by the family assistants in the additional discussion

confirms the professional experience of the author of the bachelor's thesis - presence is one of the most important criteria both for an objective assessment of the situation and for the provision of social support.

Green, 2007, also raises the discussion about the professionalism of a social field specialist for work in a remote environment several years before the pandemic, saying that "... a form of remote work can often be not only inappropriate, but even disrespectful to the individual", emphasizing the need to apply professionalism and diverse approaches, taking into account the context and specifics of the specific situation.

As important resources in achieving professional goals, family assistants note the employer's proactive (anticipatory) thinking, actions and flexible approach. This aspect is especially relevant in crisis conditions. Family assistants point out that both in the conditions of the Covid-19 pandemic and in the situation of the high number of refugees in the first half of 2022, proactive thinking was an important resource and encouraged every social work specialist to think globally and act locally.

The focus group discussions reveal that, in addition to the answer options indicated in the questionnaire, family assistants also mention a supportive family of the assistants, the ability to plan their time - balancing work with rest, a skill that often develops in synergy with experience - the ability to distance oneself.

Taking into account that the activity of the family assistant takes place in targeted cooperation with the social worker, the author of the bachelor's thesis asks to evaluate the cooperation with the manager of the social case - the social worker. The rating of the answer is given according to the Likert scale and is evaluated on a 5- point scale. It must be admitted that a third of the family assistants evaluated the cooperation as only *mediocre* (11 respondents), and a total of 15 family assistants rated the answers as good and excellent. (see Figure 4)

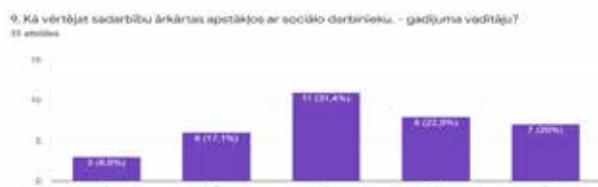

Figure 4. Assessment of family assistants for cooperation with a social worker

The overall picture of the mentioned evaluations reveals that it is possible to devote some educational and informative work to cooperation and discussions of professional competence, and possible additional research. As the family assistants themselves add to the discussion - during the pandemic, the social worker worked remotely, with "divided interest",

while the family assistant's work was "on the front line".

The next open question is related to the professional challenges that family assistants outline when talking about challenges in emergency situations. The opinions of family assistants are systematized and reveal several aspects:

- determination of professional boundaries (*the family assistant must fulfill the role of both a teacher and a psychologist; it is important not to cross the "red line", because if it is crossed, everyone loses; the role of a mediator is important, but difficult*)

- work evaluation and remuneration (*the work performed by the family assistant is the closest to the family, is continuous, but is not adequately remunerated. For many of us, it is additional work with a large bureaucratic burden*) ;

- mistrust of clients and unmotivated clients (*At work, there are few opportunities to expand the vision to spending free time. It is almost impossible to work with a family that is addicted to drugs, motivation is low and things always go differently than planned*);

- emotional support – supervision ;

- different understandings of the social worker and his functions, organization of work (*the social worker remains "sitting in the office" and is not always available*).

- burnout (*the work is physically not easy, the result, which is often not even visible, is not a "motive" to invest oneself in the work*);

These mentioned aspects in the responses of family assistants illustrate a lot of uncertainty and the need to delve into the solution of the situation, while also revealing short-term solutions. They could be – strategically thought-out interprofessional and inter-institutional cooperation, revision of supervision organization, etc.

The last question clarified in the survey of family assistants concerns the family assistants' own vision of work improvement. The results are systematized and reveal the following aspects:

The need for additional support. Family assistants indicate that more than half of the respondents see a deficiency and would like to receive it in the form of psychological counseling and/or supervision , both from employers and members of the interprofessional team, in order to develop self-reflection skills and the ability to understand the reasons and consequences of their actions, as well as to see their internal resource potential and develop desired skills;

Financing and hours. This is the second most mentioned aspect that is brought up by family assistants. Considered financing of the service is meant both as a fixed rate for the family assistant, not as an hourly payment, as well as financial support for transportation costs, as well as a revised number of families per family assistant;

The need for professional development/training.

Family assistants mention education as a resource in 13 out of 35 responses.

Include the family assistant profession in the profession classification. This aspect was mentioned by 5 out of 35 respondents.

Clear and timely guidelines for working remotely. Several family assistants (7 out of 35) state that the guidelines were developed, but in the focus group the family assistant reflects on personal experience “*at the beginning of the pandemic, there was ignorance in education, medicine, employment and other areas, but the family assistant comes to the family in person and the family trusts and support is expected directly from the family assistant, who himself lacks guidelines for work* “. It is important to take this aspect into account so that in future crisis situations, the development and implementation of guidelines is focused on immediate support for both professionals and clients.

The survey of family assistants reveals a diverse perspective on the challenges of professional activity and their possible solutions, but for the complete disclosure of the results of the empirical part, it is important to also reveal the results of the expert interview.

CONCLUSIONS

1. In the theory of social support, *social support* is evaluated both from the point of view of binding research and theories, and from the perspective of scientists and practitioners or service providers, thus determining that the provision of social support takes place in a dialogue between specialists in the social field as support providers and clients as problem initiators, promoting the actualization of each individual's resources and revelation.

2. Targeted provision of social support takes place in cooperation with social workers as case managers, in dialogue between family assistants as social support providers and clients as problem initiators, promoting the actualization and revelation of each individual resources.

3. The family assistant service is based on cooperation, motivating the family to base cooperation on values such as respect, acceptance, empathy, etc.

4. The family assistant service is one of the important resources in providing social support to families with children in emergency conditions, and at the same time a way for targeted improvement of social service practice, implementation of social services, social work and psychosocial work , allowing social workers to devote more resources to direct work with clients.

5. The improvement of the quality of the family assistant's work in Latvia largely depends on the formation of professional skills of social specialists in crisis conditions, the support of a proactive employer, a professional supervisor, and the family

assistant's own supportive family resource in conditions of diverse challenges.

6. In the context of the professional activity of a family assistant, the theory reveals the knowledge that the work of a family assistant is complex, because his practical individualized professional experience is formed in individual situations or social occasions in cooperation with both his clients and members of the interprofessional team, constantly discovering new knowledge, creating understanding and experience for work in diverse contexts. So - the provision of social support requires a high level of professional competence of the family assistant.

7. The family assistant's adaptation to work in an emergency situation includes both a change in thinking (thinking and making decisions quickly, being aware of the diversity of society), and sheds light on the need to be a “change agent” for oneself - learning new skills in a limited time, creating knowledge, developing readiness to work remotely, etc. However, the often missing technical support, incomplete digital skills, and different attitudes of clients towards the existing problems are only some of the aspects that encourage the family assistant to a continuous self-improvement process.

8. As part of the family assistant service, the client's skills can be improved and developed in a short time to the level where the family can function independently. The goal is not to quickly improve the skills to be learned, but to maintain and stabilize the family situation.

9. Family assistant support for families in connection with the theory of providing social support is necessary both as functional support (developing abilities and skills), as well as material support (for example, providing smart devices), and emotional support (true information about what is happening - for example, the covid -19 pandemic, risks, threats of war etc.), but evaluation is equally important - recognition of the family, the individual.

REFERENCES

7. Ashcroft, R., Sur, D., Greenblatt, A., Donahue, P. (2021) The Impact of the COVID-19 Pandemic on Social Workers at the Frontline: A Survey of Canadian Social Workers, *The British Journal of Social Work*;, bcab158, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcab158>
8. Barnhill, L. R. (1979) Healthy Family Systems. *The Family Coordinator*. Vol. 28. No.1. (1979) 94-100 pp.
9. Dai, L., Wang, L. (2015) Review of Family Functioning. *Open Journal of Social Sciences*. Vol.03 No.12(2015), Article ID:62108. Pieejams: https://www.scirp.org/html/14-1760731_62108.htm
10. Ell, K., (1996) *Social Work Treatment. Crisis Theory and Social Work Practice*, Francis J. Turner. New York, USA.
11. Epidemiol, J. (2016) Informal and Formal Social Support and Caregiver Burden: The AGES Caregiver Survey. 2016; 26(12): 622–628.

12. Ginsburg, K. R., Jablo, M., M. (2014) How to Support Your Child's Resilience in a Time of Crisis. Pieejams: <https://www.healthychildren.org/English/healthy-living/emotional-wellness/Building-Resilience/Pages/How-to-Support-Your-Childs-Resilience-in-a-Time-of-Crisis.aspx>
13. Goša, Z. (1995). Sociālās problēmas Latvijā. No: Dzīves jautājumi I. Zinātniski metodisks rakstu krājums. (25.-34.lpp.). Rīga: SDSPA Attīstība.
14. Green, R. (2007). Professional Distance and Social Work: Stretching the Elastic? *Australian social work*. Vol.59. Pieejams: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03124070600986010>
15. Grīnfelde, A. (2020) Nākotnes izaicinājumi pedagogu darba dzīves kvalitātes paaugstināšanai pēc pandēmijas draudu mazināšanās. Pieejams: https://www.lizda.lv/current_events/nakotnes-izaicinajumi-pedagogu-darba-dzives-kvalitates-paaugstinasanai-pec-pandemijas-draudu-mazinasanas/
16. International Federation of Social Workers, (2022). *Ethical challenges for social workers during covid-19: a global perspective*. Pieejams: <https://www.ifsw.org/ethical-challenges-for-social-workers-during-covid-19-a-global-perspective/>
17. Kelly, C., Jamal, A., Aubrecht, K., Grenier, A. (2020). Emergent Issues in Directly-Funded Care: Canadian Perspectives. *Journal of Aging & Social Policy*. DOI: <https://doi.org/10.1080/08959420.2020.1745736>
18. Kim, S.J.; Bostwick, W. (2020) Social Vulnerability and Racial Inequality in COVID-19 Deaths in Chicago. *Health Educ. Behav.* 47, 509–513. Pieejams: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1090198120929677>
19. Kort-Butler, L.A. (2017) Social Support Theory. Pieejams: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118524275.ejdj0066>
20. Krēgere-Medne, G. (2015) Ģimenes sistēma un tās funkcionēšanas pamatlikumi. *Rokasgrāmata "Psihosociālais sociālais darbs sistēmiskā pieejā" Teorija un prakse*. Nodibinājums "C modulis" Projekts Cilvēks: Izmaiņu veicinātājs". Jūrmala. (35. – 47.lpp.)
21. Krēgere – Medne, G. (2020) Ģimenes asistenta pakalpojums – resurss sociālajā darbā, Sociālais darbs Latvijā, 2/2020. 47. – 48. lpp.
22. Krēgere – Medne, G. (2017) Ģimenes asistenta pakalpojums – resurss sociālajā darbā, Sociālais darbs Latvijā, 1/2017, 45. – 46. lpp.
23. Latvijas iedzīvotāju finanšu pratības stratēģija 2021. – 2027.gadam (b.g.). Pieejams: <https://www.financelatvia.eu/wp-content/uploads/2021/08/Finansu-pratibas-strategija.pdf>
24. LM Informatīvais (2020). Informatīvs materiāls par Labklājības ministrijas un pašvaldību sadarbību ģimenes asistentu apmācību un pilotprojekta norisei un izdevumu kompensācijai.
25. Labklājības Ministrija (2021) Informācija par Covid – 19. Pieejams: Informācija par Covid-19 | Labklājības ministrija (lm.gov.lv)
26. Pfaffenstaller, A., Zannou, J.L.B. (2022). Social Work in the Time of a Pandemic: COVID-19 and the Need for Resilience-Critical Thinking. In: Gonçalves, M.d.C.d.S., Gutwald, R., Kleibl, T., Lutz, R., Noyoo, N., Twikirize, J. (eds) *The Coronavirus Crisis and Challenges to Social Development*. Springer, Cham. Pieejams: https://doi.org/10.1007/978-3-030-84678-7_32
27. Patel, J.A.; Nielsen, F.B.H.; Badiani, A.A.; Assi, S.; Unadkat, V.A.; Patel, B.; Ravindrane, R.; Wardle, H. (2020) Poverty, inequality and COVID-19: The forgotten vulnerable. *Public Health*, 183, 110–111. Pieejams: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7221360/>
28. Reblin, M., Uchino, B.N (2008) Social and emotional support and its implication for health(Review) (Open Access) Volume 21, Issue 2, March 2008, Pages 201.-205
29. Redondo-Sama, G., Matulic, V., Munté-Pascual, A., Vicente, I. (2020) Social Work during the Covid-19 Crisis: Responding to Urgents Social Needs. Pieejams: <https://doi.org/10.3390/su12208595>
30. Roga-Vailza, V., Ozola, I., & Apine, E. (Red.). (2021). Sociālais darbs ar gadījumū. Teorija praksē. Rīga: Latvijas Republikas Labklājības ministrija.
31. Valsts Bērnu tiesību aizsardzības inspekcija (2022) Pārskats par bāriņtiesu darbu 2021.gadā. Kopsavilkums. Pieejams: Pārskatu par bāriņtiesu darbu 2021. gadā kopsavilkums | Valsts bērnu tiesību aizsardzības inspekcija (bti.gov.lv)
32. Valsts Bērnu tiesību aizsardzības inspekcija (2021) Pārskats par bāriņtiesu darbu 2020.gadā. Kopsavilkums. Pārskatu par bāriņtiesu darbu 2020. gadā kopsavilkums | Valsts bērnu tiesību aizsardzības inspekcija (bti.gov.lv)
33. Woolham, J. G., Norrie, C. M., Samsi, K and Manthorpe, J. (2019). *Roles, Responsibilities, and Relationships: Hearing the Voices of Personal Assistants and Directly Employed Care Workers*, London: NIHR Policy Research Unit in Health and Social Care Workforce, The Policy Institute, King's College London. [https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/en/publishers/nih-policy-research-unit-in-health-and-social-care-workforce-the-policy-institute-kings-college-london\(ae9ef990-b03f-48ee-8d04-1db8f5208202\)html](https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/en/publishers/nih-policy-research-unit-in-health-and-social-care-workforce-the-policy-institute-kings-college-london(ae9ef990-b03f-48ee-8d04-1db8f5208202)html)

ŠEIMOS ASISTENTO TEIKIAMA SOCIALINĒ PAGALBA ŠEIMOMS PATIRIANČIOMS KRIZĒ

Andy GEDGOWD, Santa STRIGUNA

Santrauka

Šīme tyrimē pristatomas šeimoms asistentū vaidmuo teikiant socialinē pagalbā krizē išgyvenančiomis šeimoms, ypāč šeimoms su vaikais. Tyrimē nagrinėjamos įvairiapūsēs šeimoms asistentū pareigos ir strategijos, kurias jie taiko spręsdami unikalius iššūkius, su kuriais šeimoms susiduria krizēs metu. Tyrimas pradedamas nuo kontekstinių veiksmių, kurie prisideda prie šeimū krizių nagrinėjimo, pabrėžiant pritaikytos socialinēs pagalbos svarbā. Nagrinėjami įvairūs šeimoms asistentū vaidmenys, įskaitant emocinē paramā, išteklių koordinavimą ir propagavimą, siekiant sumažinti

stresą ir skatinti šeimų atsparumą. Be to, tyrime nagrinėjami konkretūs intervencijos ir bendravimo metodai, kuriuos šeimos asistentai taiko siekdami teigiamų rezultatų krizę išgyvenančioms šeimoms. Tyrime taip pat vertinamas socialinės pagalbos poveikis šeimos gerovei ir stabilumui, ypatingą dėmesį skiriant vaikų raidos poreikiams. Metodika apima šeimų asistentų apklausą, leidžiančią suprasti pagalbos proceso dinamiką ir nustatyti tobulintinas sritis. Siekiant įvertinti socialinės pagalbos intervencijos veiksmingumą šeimoms, buvo naudojamos kiekybinės priemonės.

Reikšminiai žodžiai: Socialinė pagalba, šeimos asistentas, krizių intervencija, šeimos atsparumas, vaikų gerovė, kokybiniai tyrimai, kiekybinės priemonės.

Viktorija MICKEVIČIENĖ

Marijampolės kolegija

ĮMONĖS VERTĖS NUSTATYMO METODŲ TAIKYMAS LIETUVOJE TEORINIU ASPEKTU

Anotacija. Šiandien niekas neabejoja privataus verslo nauda pasauliui: sukuriamos naujos darbo vietos, skatinamas ekonomikos augimas, pritraukiamos užsienio investicijos. Tačiau tai yra verslas globalia prasme. Žvelgiant siauriau akivaizdu tai, kad kiekvieno verslininko tikslas yra, kad jo valdoma įmonė per atitinkamą laikotarpį sukauptų kuo didesnę kapitalą. Kitaip sakant, kad įmonės turimas turtas atskiruose verslo etapuose būtų didesnis nei pradžioje. Todėl privalu pasitelkti verslo vertinimo metodus. Būtent čia iškyla dilema pasirinkti tinkamiausią vertinimo metodą atsižvelgiant į įmonės specifiką, dydį, teisinį statusą ir kitokią informaciją.

Reikšminiai žodžiai: įmonės vertės nustatymas, įmonės vertinimas, EVA metodas, Diskontuotų pinigų srautų metodas, Piotroski metodas.

ĮVADAS

Verslo vertės nustatymo teorija ir praktika pasaulyje yra pakankamai išplėtos, tyrinėjamos ir tobulinamos daugelio mokslininkų, o mokslinių tyrimų svarbą nulemia verslo paslaugų poreikis ir naudos ar nuostolių mastai naudojant neadekvačius ar adekvačius įverčius, taip pat ir visuomenės dėmesys ne tik įmonių privatizacijai, bet ir jų restruktūrizacijai, plėtotei. Vis tik daugelyje šalių dar nėra nusistovėjusios verslo vertinimo tradicijos, o dažnai yra pasitelkiama kitų šalių patirtis, kurią ne visais atvejais galima pritaikyti, nes vertinimo teorijos tinkamumas konkrečiose šalyse priklauso nuo galimybės gauti pakankamą kiekį patikimų rinkos duomenų. Neturint duomenų sunku daryti bet kokias tikslesnes išvadas apie verslo vertę. Todėl labai svarbu pasirinkti tokį verslo vertinimo metodą, kuriuo remiantis būtų galima nustatyti labiausiai tikėtiną verslo vertę ir maksimaliai įvertinti riziką.

Dar iki šiandien dienos nėra tikslaus atsakymo koks metodas yra tinkamiausias nustatinėjant įmonės vertę. Mokslininkai nuolat tyrinėja šią sritį ir bando atrasti efektyviausius vertinimo metodus, kurie parodytų ku realesnę įmonės vertę, jos ateities perspektyvas ir riziką. Šio darbo mokslinė problema yra mokslinės literatūros analizės metu iširti įmonės vertės nustatymo metodus ir atrasti Lietuvoje dar nenaudotą metodą, kurį būtų galima pritaikyti, nustatinėjant Baltijos vertybinių popierių biržose listinguojamų įmonių vertes.

Tyrimo objektas – įmonės vertės nustatymo metodai.

Tyrimo tikslas – atlikti įmonių vertės nustatymo

metodų analizę teoriniu aspektu ir nustatyti galimą pritaikomumą Lietuvoje.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti įmonės sukuriamos vertės problemas.
2. Atlikti įmonės vertės vertinimo metodų analizę.

Tyrimo metodai – užsienio ir lietuvių autorių mokslinės literatūros analizė, informacijos grupavimo, sisteminimo, lyginimo ir apibendrinimo metodai, lyginamoji analizė, gautų rezultatų interpretavimo būdas.

Išanalizavus verslo vertinimo sampratą, svarbą, esmę, tikslus, teorinius mokslinio vertinimo aspektus ir atlikus palyginamąją metodų analizę, galima daryti išvadą, kad verslo vertinimo metodų parinkimui daugiausiai įtakos turi: vertinimo tikslai, kurie turi atitikti vertintojo požiūrį, informacijos patikimumas ir prieinamumas, rinkos informacija, palyginimo galimybės, įmonės specifiška, teisinis statusas bei vertintojo objektyvumas. Metodų nekotiruojamoms įmonėms vertinti pasirinkimas ribotas, kadangi susiduriama su informacijos stoka. Tuo tarpu įmonėms, kurių akcijos kotiruojamos, vertinimo metodų parinkimas yra paprastesnis, kadangi informacija, reikalinga vertinimui atlikti, yra lengviau pasiekama. Atlikus mokslinių tyrimų analizę surastas F-balų metodas, kuris Lietuvoje yra mokslininkai analizuotas, bet praktiškai nepatikrintas.

TEORINIAI ĮMONĖS VERTĖS NUSTATYMO METODŲ SPRENDIMAI

Profesionalūs verslo vertinimai atliekami keliais metodais, tokiu būdu siekiant surasti bendrą vertini-

mo išvadą. Vis dėlto kartais vieniems vertinimo metodams teikiama didesnė reikšmė rašant vertinimo išvadą nei kitiems.

Anot finansų analitikų asociacijos vadovės D. Rakauskaitės (2010) praktikoje populiariausi yra du vertinimo metodai: Diskontuotųjų pinigų srautų metodas; Ekonominės pridėtinės vertės metodas.

Paprastai naudojamas yra pirmasis vertinimo metodas, tačiau tai daugiau priklauso nuo situacijos. Turto ar verslo vertės nustatymo metodas parenkamas atsižvelgiant į tai, kokia turto vertė aktuali užsakovui ir kas, vertintojo požiūriu, geriausiai rodo turto vertę atviroje rinkoje. Egzistuoja visuotinai pripažinta teorinė struktūra, sudaranti pagrindą verslo interesų vertinimo procesui. Versle vertė priklauso nuo būsimosios naudos, kuri atiteks investuotojams (M. Gopal, 2010). Būsimosios naudos vertė diskontuojama į dabartinę vertę, esant tam tikrai tinkamai diskonto normai. Taigi, teoriškai teisingas modelis yra projektuoti būsimąją naudą (pelną, pinigų srautus ar dividendus) ir diskontuoti planuojamą srautą į dabartinę vertę.

Diskontuotųjų pinigų srautų metodas pats populiariausias vertinimo metodas, naudojamas vertinti verslą praktiškai visuose įmonių susijungimų ir įsigijimų sandoriuose, taip pat naudojamas vertinti ir listinguojamas įmones (E. Naprys, 2011). Šio metodo trūkumas – didelis jautrumas prielaidoms dėl finansinių duomenų. Tai ypatingai veikia, jei įmonė sparčiai auga ir didžiausia jos vertės dalis yra vėlesniųjų periodų pinigų srautai. Tokiu atveju reikėtų labiau pasitikėti kitų vertinimo metodų rezultatais. Diskontuotųjų pinigų srautų metodui panaudoti reikalinga praeities finansinė informacija ir veiklos prognozės. Sudaromam finansiniam modeliui svarbu ne tik apyvartos ir pelningumo prognozės, bet taip pat ir kapitalo investicijų, darbinio kapitalo ir finansinių paskolų. Tad informacijos trūkumas gali būti viena iš priežasčių kitiems vertinimo metodams pasirinkti.

G. B. Stewart (2004) moksliniame tyrime teigia, kad ekonominės pridėtinės vertės metodas (EVA) padeda supaprastinti situaciją kai įmonėje būna iškelta daug tikslų, kurie yra išreikšti pačiais įvairiausiai finansiniais rodikliais. Daugeliu rodiklių dažniausiai būna išreikšti smulkesni tikslai, tuo tarpu strateginiai tikslai dažnai išreiškiami pajamų ar rinkos dalies augimu. Netinkamų ar nepakankamai išplėtotų ir universalių standartų, tikslų ir terminų dėka nukenčia planavimas, veiklos strategijų kūrimas ir sprendimų priėmimas. EVA visa tai eliminuoja naudodama vieną finansinį matavimo vienetą, kuris susieja sprendimų priėmimą su bendru siekiu – kaip didinti EVA.

Nepaisant visko praktikoje pasitaiko ir kitokių vertinimo metodų. Jie gali būti ir modifikuoti. Šiuo atveju atliekant tyrimą buvo surastas Lietuvoje mažai tyrinėtas metodas F-balų metodas. Tad šiuos me-

todus paanalizuosime ir plačiau.

DISKONTUOTŪJŲ PINIGŲ SRAUTŲ METODAS

Kaip jau minėta, vertinimas diskontuotųjų pinigų srautų metodu yra vienas populiariausių vertės nustatymo būdų. Vertinant turtą šiuo metodu, jo vertė lygi būsimųjų pinigų srautų iš to turto dabartinei vertei, diskontuotai norma, kuri atspindi šių pinigų srautų rizikingumą. Šis metodas yra daugiausiai nagrinėjamas akademinėje aplinkoje ir turi geriausią teorinį pagrindimą.

E. Naprys (2011) savo moksliniuose straipsniuose išskiria šiuos pagrindinius diskontuotųjų pinigų srautų metodo etapus:

3. Vertinimo momento nustatymas;
4. Būsimųjų pinigų srautų prognozavimas;
5. Individualios diskonto normos įvertinimas;
6. Būsimųjų pinigų srautų diskontavimas;
7. Būsimųjų pinigų srautų dabartinės vertės nustatymas.

Su tokiu išdėstymu sutinka ir finansų analitikos asociacijos vadovė D. Rakauskaitė (2010). Ji teigia, jog visų pirma parenkamas laiko tarpas kuriam bus atliekamas prognozavimas. Tuomet prognozuojami laisvi pinigų srautai per laikotarpį atsižvelgiant į įmonės pardavimus, sąnaudas, kapitalo investicijas, apyvartinio kapitalo poreikį ir nusidėvėjimą. Labai svarbu tinkamai nustatyti diskontuotinus pinigų srautus po prognozavimo. Pinigų srautas diskontavimui randamas prie grynojo pelno pridėjus nusidėvėjimą, atitinkamai pridėjus ar atėmus apyvartinio kapitalo pasikeitimą ir atėmus kapitalo investicijas (1 pav.).

GRYNASIS PELNAS
+
Nusidėvėjimas
+/-
Apyvartinio kapitalo poreikis
-
Investicijos
=
Pinigų srautas diskontavimui

1 pav. *Pinigų srauto radimas diskontavimui* (D. Rakauskaitė, 2010)

Abu autoriai sutinka, jog radus būsimus laisvus pinigų srautus, nustatoma diskonto norma, kuria bus koreguojami pinigų srautai taip juos konvertuojant į dabartinę vertę. Nustačius diskonto normą yra nustatomas įmonės amžinas augimas, kuris numato pastovų įmonės augimą po nustatyto laikotarpio.

Dauguma turto yra perkama tam, kad generuotų pinigų srautus ateityje. Diskontuotųjų pinigų srautų vertinimas yra pradedamas nuo paprasto teiginio, kad turto vertė nėra tai, kiek tas turtas kažkam ver-

tas, bet, kad ji priklauso nuo būsimų pinigų srauto iš to turto. Kitaip tariant, turtas su dideliais ir nuspėjamais pinigų srautais turėtų turėti aukštesnę vertę negu turtas su mažais ir kintančiais pinigų srautais.

Labai svarbu turėti tikslią informaciją apie įmonės ateities planus, kad būtų galima sudaryti kuo realesnius būsimus pinigų srautus. Investuotojas privalo prognozuoti laisvą pinigų srautą, kurį gali uždirbti įmonė per ateinančius laikotarpius (E. Naprys, 2011). Tai reiškia, kad reikia numatyti įmonės veiklos perspektyvas: pardavimus, sąnaudas, kapitalo investicijas, apyvartinio kapitalo poreikį, mokesčius veiklos niuansus. Visos šios prielaidos leidžia prognozuoti pinigų srautus. Sudarius pinigų srautų prognozę pasirinktam laikotarpiui reikia rasti diskonto normą. A. Damodaran (2009) savo darbuose apie diskontuotų pinigų srautų vertinimą teigia, jog atliekant šį vertinimą, turto vertė apskaičiuojama būsimus pinigų srautus konvertuojant į dabartinę vertę:

$$\text{Turto vertė} = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{PS_t}{(1+r)^t} \quad (1)$$

čia:

n – turto gyvavimo trukmė;

PS_t – būsimi pinigų srautai per periodą t ;

r – diskonto norma, atspindinti pinigų srautų rizikingumą;

t – periodas.

R. E. Shrieves ir J. M. Wachowicz (2001) atlikę mokslinį tyrimą nustatė, jog skirtingo vertinamo turto pinigų srautai bus skirtingi. Vertinant akcijas pinigų srautai bus gaunami dividendais, vertinant obligacijas – palūkanomis ir nominalia obligacijos verte, verslą – pomokestiniais pinigų srautais. O diskonto norma visais atvejais yra būsimų pinigų srautų rizikingumo funkcija, kuri yra aukštesnė rizikingam turtui ir žemesnė saugesniam.

D. Rakauskaitė (2010) teigė, jog vienas ypatingas turtu pagrįsto vertinimo atvejis yra likvidavimo vertinimas, kai vertinamas turtas dėl to, jog jis turi būti parduotas nedelsiant. Teoriškai jo vertė turi būti lygi vertei, gautai atlikus individualų turto vienetų pinigų srautų diskontavimo vertinimą, bet būtinumas turtą likviduoti skubiai, gali sumažinti to turto vertę. Vertės praradimo lygis priklausys nuo potencialių pirkėjų skaičiaus, likviduojamo turto savybių ir ekonomikos būklės.

Žinoma, galima vertinti ir visą verslą arba tik akcininkams tenkančią dalį. Pirmasis atvejis yra vertinti visą verslą turimu ir būsimu turtu. Jis dažniausiai vadinamas įmonės arba verslo vertinimu. Verslo vertė yra nustatoma diskontuojant būsimus laisvų pinigų srautus, tenkančius įmonei, t.y. laisvas pinigų srautas, atskaičius veiklos sąnaudas, reinvesticijas ir mokesčius, bet prieš bet kokius mokėjimus skolintojams ar akcininkams, diskontuotas svertiniu

kapitalo sąnaudų vidurkiu ir pasvertas pagal jų rinkos vertės proporcijas.

Verslo vertė apskaičiuojama pagal žemiau pateiktą formulę (E. Naprys, 2011):

$$\text{Verslo vertė} = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{FCFF_t}{(1+WACC)^t} \quad (2)$$

čia:

$FCFF_t$ – būsimas laisvas pinigų srautas įmonei per atitinkamą periodą;

t – periodas;

WACC – svertinis nuosavo ir skolinto kapitalo sąnaudų vidurkis.

Tuo tarpu vidutinė svertinė kapitalo kaina (WACC) randama pagal šią formulę (V. Aleknevičienė, 2009):

$$WACC = \frac{\text{Nuosavas kapitalas}}{\text{Visas kapitalas}} \cdot \text{Nuosava kapitalo grąža} + \frac{\text{Skolintas kapitalas}}{\text{Visas kapitalas}} \cdot \text{Skolinimosi kaštai} \quad (3)$$

Tai yra tik vienas iš alternatyvių vertinimo būdų. Dar vienas būdas yra vertinti akcininkų nuosavybės dalį įmoneje. Akcininkų nuosavybės vertė yra nustatoma diskontuojant būsimus laisvus pinigų srautus, tenkančius akcininkams, t.y. laisvas pinigų srautas atskaičius visas išlaidas, reinvesticijas, mokesčius įsipareigojimus ir grynuosius skolų mokėjimus (palūkanų, skolos grąžinimo mokėjimai ir naujų skolų įplaukos), diskontuojamas nuosavo kapitalo sąnaudomis, kurios yra akcininkų reikalaujama grąžos norma.

Akcininkų nuosavybės vertė randama pagal šią formulę (G. Kancerevyčius, 2004):

$$\text{Akcininkų nuosavybės vertė} = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{FCFE_t}{(1+k_e)^t} \quad (4)$$

čia:

$FCFE_t$ – būsimi laisvi pinigų srautai akcininkams per nustatytą periodą;

t – periodas;

k_e – nuosavo kapitalo sąnaudos.

Jei norėtume vertinti įmonės akcijų vertę naudodami dividendus, kaip pinigų srauto pagrindą, turėtume taikyti Gordono dividendų augimo modelį (pagal jo autorių M. J. Gordoną). Vadovaujantis šiuo modeliu daroma prielaida, kad esama akcijos vertė yra lygi diskontuotiems būsimiems dividendams. Kai investuotojas perka akcijas, jis tikisi gauti dviejų tipų piniginius srautus (R. E. Shrieves ir J. M. Wachowicz, 2001):

- Dividendus per periodą;

- Tikėtiną kainą už akciją laikotarpio pabaigoje.

Norint įvertinti turtą, reikia ne tik pasirinkti vieną iš šių formulių, bet taip pat ir žinoti daug papildomos informacijos. Negana to, reikia prognozuoti būsimus įmonės pinigų srautus per jos gyvavimo laikotarpį. Tai gali tapti problema vertinant įmonę, kuri teoriškai gali gyvuoti begalinį laikotarpį. Taisant diskontuotų pinigų srautų modelius, ši pro-

blema dažniausiai sprendžiama nustatant pinigų srautus tam tikram periodui, kuris įvardinamas kaip „ypatingo augimo periodas“, ir amžinąją vertę po prognozuojamo laikotarpio. Nuosekliausias būdas nustatyti amžinąją vertę diskontuotų pinigų srautų modeliu yra teigti, kad pinigų srautai augs pastoviu tempu, kuris gali būti palaikomas neribotą laiką po nustatytos amžinos vertės (E. Naprys, 2011). Dėl amžinosios vertės formulės kyla nemažai ginčų, kadangi skirtingai analitikai ją skirtingai skaičiuoja. Dažniausiai amžinajai vertei apskaičiuoti yra taikoma ši formulė (J. Žapatorius, 2006):

$$\text{Amžinoji vertė} = \frac{\text{Paskutinių prognozuojamų metų diskontuotas pinigų srautas}}{\text{Diskonto norma} - \text{Ilgalaikis augimas}} \quad (5)$$

Kuomet yra įvertinama diskonto norma ir randama amžinoji vertė, tuomet jau galima nustatyti bendrovės vertę. Taigi, verslo vertė bus randama modifikavus pirminę formulę (R. E. Shrieves ir J. M. Wachowicz, 2001):

$$\text{Verslo vertė} = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{\text{Būsimas laisvas pinigų srautas}_t}{(1+r)^t} + \frac{\text{Amžinoji vertė}_n}{(1+r)^n} \quad (6)$$

čia:

r – diskonto norma;

t – numatomas laikotarpis;

n – metai.

Tačiau tai dar ne viskas. Tai nėra galutinė įmonės vertė. Būtina įvertinti ir įmonės skolas, kurių tikėtina ji turi. Į apskaičiuotą įmonės vertę yra įtrauktos ir skolos, tačiau investuotojus domina tik grynoji įmonės vertė. Taigi, iš gautos pinigų srautų vertės dar reikia atimti grynąją skolą, kuri randama pagal šią formulę (E. Naprys, 2011):

$$\text{Grynoji skola} = \text{Įmonės skolos} - \text{Grynieji pinigai} \quad (7)$$

Kuo daugiau įmonės balanse grynųjų pinigų, tuo daugiau vertės įmonės akcininkams. Taip pat derėtų patikrinti, ar įmonėje nėra kitokio veikloje nenaudojamo turto, kuris pinigų negeneruoja, tačiau rinkoje turi tam tikrą vertę, kuri turėtų būti pridedama prie apskaičiuotos vertės.

Taigi, galima vertinti akcininkų nuosavybę įmonėje diskontuojant būsimus laisvus pinigų srautus akcininkams ir tęstinę akcininkų nuosavybės vertę naudojant nuosavo kapitalo sąnaudų diskonto normą, arba galima vertinti visą verslą diskontuojant būsimus laisvus pinigų srautus, tenkančius įmonei, ir tęstinę verslo vertę naudojant viso kapitalo sąnaudų diskonto normą. Abu šie būdai yra susiję, t.y. turint verslo vertę, nesunkiai galima gauti nuosavo kapitalo vertę. Norint nustatyti ar vertinime analizuojamas pinigų srautas tenka akcininkams ar įmonei galima atlikti paprastą testą. Jei diskontuojamas pinigų srautas yra po palūkanų ir skolų mokėjimų, tai jis tenka akcininkams ir tada diskonto norma turėtų būti nuosavo kapitalo sąnaudos. Tuo tarpu, jei diskontuojamas pinigų srautas yra prieš palūkanų ir skolų mokėjimą, tai jis tenka įmonei. Tokiu atveju

diskonto norma yra viso kapitalo (nuosavo ir skolinto) sąnaudos.

Naudojant diskontuotų pinigų srautų metodą, reikalingi trys pagrindiniai rodikliai, norint įvertinti bet kokią turta/verslą (A. Damodaran, 2006):

1. Būsimas pinigų srautas;

2. Pinigų srautų išdėstymas laikotarpyje;

3. Diskonto norma, kuri atspindėtų pinigų srautų rizikingumą.

Vertinimas yra pradedamas nuo fundamentalaus teiginio, kad diskonto norma turėtų atspindėti pinigų srauto rizikingumą, kai didesnės rizikos pinigų srautų diskonto norma yra didesnė. Bet kurios investicijos laukiamą grąžą galima gauti prie laukiamos grąžos iš nerizikingos investicijos pridėjus premiją, kad būtų atspindėta tos investicijos rinkos rizika. Ši laukiama grąža yra nuosavo kapitalo sąnaudos, kurios naudojamos kaip diskonto norma Gordono dividendų augimo modelyje (DDM) ir laisvų pinigų srautų, tenkančių įmonei (FCFF) modelyje (A. Damodaran, 2006):

$$\text{Laukiama grąža} = \text{Nerizikinga grąžos norma} + \text{Rizikos priedas} \quad (8)$$

Čia norima kapitalo grąža yra siejama su vidutine rinkos palūkanų norma. Dažniausiai ji turi būti 2-3 punktais didesnė nei vidutinė rinkos palūkanų norma. Nors iš kitos pusės praktikoje, taip pat gautinai dažnai diskonto norma prilyginama kapitalo sąnaudoms.

Dar viena svarbi diskontuotų pinigų srautų metodo neatskiriama dalis yra augimo norma. Vertinant verslą diskontuotų pinigų srautų metodu susiduriama su neapibrėžtumu, kuriam nustatyti yra naudojami trys pagrindiniai būdai:

Remtis istoriniu augimo tempu atsižvelgiant į įmonės praeitį. Vienas didelis trūkumas – praeities augimo tempas gali visiškai neatspindėti ateities augimo.

Gauti augimo įvertinimą iš labiau informuotų šaltinių. Kai kurie analitikai naudoja augimo įvertinimą, pateiktą įmonės vadovybės, kiti naudoja augimo įvertinimus tų, kurie seka įmonės veiklą. Trūkumas – šališkumas kelia abejonių vertinimo kokybę.

Būsimą augimo tempą susieti su dviem kintamaisiais, kurie nustatomi iš vertinamos įmonės finansinių duomenų. Nustatoma kiek pelno yra reinvestuojama atgal į įmonę ir kaip efektyviai tas pelnas reinvestuojamas. Pranašumas – suderinti vertinimai.

Augimo tempo apskaičiavimo metodą pasirenka pats turto vertintojas atsižvelgdamas į įmonės specifiką, istorinę informaciją, teisinį statusą, ekonomines prognozes ir daugelį kitų dalykų. Kad ir kurį metodą vertintojas bepasirinktų, svarbiausia, kad tai būtų argumentuota. 2013 m. Herinrichs, Hess, Homburg, Lorenz ir Sievers atliko tyrimą, kuriuo stengėsi iširti kaip verslo vertę įtakoja netinkamai apskaitoma apskaita, vertinant įmonę skirtingais modeliais. Tyrimo imtis – 1700 įmonių. Vertinimui buvo pa-

sirinkti diskontuotų dividendų modelis, likutinių pajamų modelis ir diskontuotų pinigų srautų metodas. Būtent šie modeliai buvo pasirinkti, kadangi jais galima gauti mažesnę vertės paklaidą. Tyrimu buvo nustatyta, jog visa su įmonėmis susijusi informacija vienaip ar kitaip įtakoja nustatinėjamos įmonės vertę. Jeigu akivaizdu, jog informacija gali būti netiksli ar išreipta - jeigu vyksta akcijų perpirkimai ar kiti veiksniai įtakoja pinigų išmokėjimo santykį, augimo tempus ir akcijų vertę, tada būtent šie trys modeliai ir turi būti taikomi nustatinėjant įmonių vertę, nes jie gali tai įvertinti, be to jų paklaida šiuo atveju yra mažesnė.

A. Damodaran (2006) atlikdamas tyrimą padarė išvadą, jog diskontuotas pinigų srautų vertinimas yra pagrįstas būsimais laisvais pinigų srautais ir diskonto norma. Atsižvelgiant į šiuos dalykus, ši metodą lengviausia naudoti vertinant įmones, kurių pinigų srautai yra teigiami ir gali būti patikimai nustatyti ateinantiems periodams, taip pat kai yra galimybė patikimai nustatyti riziką, kuri bus naudojama skaičiuojant diskonto normą. Kuo toliau viskas nuo šios palankios situacijos, tuo sunkesnis tampa diskontuotų pinigų srautų vertinimas. Labai svarbu numatyti kuriose situacijose gali kilti sunkumų, kuriuos sprendžiant reikalinga modelio adaptacija. Situacijos pateikiamos žemiau:

1. Įmonės, turinčios finansinių sunkumų:

1.1. įmonės, kurias ištinka krizė, dažniausiai yra nuostolingos ir generuoja neigiamus pinigų srautus;

1.2. jos kuriam laikui tikisi neuždirbti pinigų ir ateityje;

1.3. tokioms įmonėms nustatyti ateities pinigų srautus yra sunku, nes yra didelė bankroto tikimybė;

1.4. įmonėms, iš kurių tikimasi nesėkmės, diskontuotų pinigų srautų vertinimas nelabai tinkamas;

1.5. įmonėms, kurios tikimasi ateityje išliks, pinigų srautai turi būti suplanuoti iki tol, kol jie taps teigiami, nes kitu atveju gausime neigiamą įmonės vertę.

2. Cikliškos įmonės:

2.1. cikliškų įmonių pelnas ir pinigų srautai seka paskui ekonomikos tendencijas – kyla per ekonomikos pagyvėjimą ir krenta per jos nuosmukį;

2.2. vertinant ciklišką įmonę diskontuotų pinigų srautų metodu, būsimi laisvų pinigų srautai dažniausiai yra išlyginami, nebent analitikai nori prisiimti prognozuoti ekonominių pakilimų laiką bei trukmę;

2.3. daug cikliškų įmonių recesijos metu atrodo kaip ištiktos krizės įmonės, kurios yra nuostolingos ir generuoja neigiamus pinigų srautus, todėl būsimų laisvų pinigų srautų nustatymas tuomet tampa labai priklausomas nuo analitiko prognozių – kada ir kaip stipriai ekonomika vėl pradės kilti (kuo optimistiškesnė prognozė, tuo aukštesnė įmonės vertė).

3. Įmonės, turinčios nenaudojamo turto:

3.1. diskontuotų pinigų srautų metodas atspindi viso turto, kuris generuoja pinigų srautus, vertę;

3.2. jei įmonė turi turto, kuris nenaudojamas ir negeneruoja neigiamų pinigų srautų, to turto vertė nebus atspindėta gautoje vertėje diskontavus būsimus laisvus pinigų srautus (tokia pat taisyklė taikoma ir tiems atvejams, kai turtas yra neišnaudojamas, nes diskontuotų pinigų srautų vertinime jų vertė bus per maža);

3.3. turto vertė gali būti gauta iš išorinių šaltinių ir pridėta prie vertės, gautos iš diskontuotų pinigų srautų vertinimo;

3.4. vertinant neišnaudojamą turtą gali būti daroma prielaida, kad jis yra naudojamas optimaliai.

4. Įmonės, turinčios patentų ir licenzijų:

4.1. įmonės dažnai turi nenaudojamų patentų ir licenzijų, kurios negeneruoja jokių pinigų srautų dabar ir nėra tikimasi, kad jos tai darys netolimoje ateityje, tačiau nepaisant to, yra vertingos;

4.2. vertė diskontavus būsimus laisvų pinigų srautus tokiu atveju bus mažesnė nei tikroji įmonės vertė;

4.3. problema gali būti išspręsta vertinant tokį turtą rinkoje arba naudojant opcionų įkainojimo modelius ir tada pridėdant jo vertę prie gautos iš diskontuotų pinigų srautų vertinimo sumos.

5. Įmonės, vykdančios restruktūrizaciją:

5.1. įmonės, vykdančios restruktūrizaciją, dažnai parduoda dalį savo turto, įsigyja naujo turto bei keičia kapitalo struktūrą ir dividendų politiką (kai kurios įmonės pakeičia nuosavybės teisių struktūrą ir darbuotojų atlyginimų schemas);

5.2. kiekvienas pokytis įmonėje apsunkina būsimų laisvų pinigų srautų nustatymą ir veikia įmonės rizikingumą;

5.3. apskaičiuota vertė, naudojant tokių įmonių istorinius duomenis, gali būti klaidinanti, tačiau šios įmonės gali būti įvertintos netgi tada, kai nusimato dideli pokyčiai investavimo ir finansavimo politikoje, jei ateities pinigų srautai atspindi būsimus pokyčius ir diskonto norma pakoreguota taip, kad atspindėtų naują verslo ir finansinę riziką įmonėje.

6. Privačios įmonės:

6.1. didžiausia problema, naudojant diskontuotų pinigų srautų modelius privačioms įmonėms vertinti, yra rizikos išmatavimas (reikalingas diskonto normai nustatyti), nes dauguma rizikos grąžos modelių reikalauja, kad analizuojamo turto rizikos parametrai būtų įvertinti istorinėmis kainomis;

6.2. kadangi privačių įmonių vertybiniais popieriais viešai neprekiuojama, istorinių kainų nustatyti neįmanoma.

Taigi reikia lanksčiai taikyti diskontuotų pinigų srautų vertinimą šiems atvejams. Aišku tai, kad vertinimas yra paprastas tų įmonių, kurios turi aiškiai apibrėžtą turtą, generuojantį lengvai prognozuojamus pinigų srautus. Tikrasis iššūkis atliekant vertinimą yra išplėsti vertinimo pritaikymo galimybes taip, kad jos apimtų įmones, kurios nuo idealaus atvejo skiriasi vienu ar kitu aspektu.

1 lentelė. *Diskontuotų pinigų srautų metodo pranašumai ir trūkumai*
(adaptuota pagal E.Naprys, 2011; I.Trumpaitė, 2008)

PRANAŠUMAI	TRŪKUMAI
<p>Pagrįstas turto charakteristikomis Dėl šios priežasties vertinimas diskontuotų pinigų srautų metodu mažiau priklauso nuo rinkos lūkesčių ir nuomonių svyravimo.</p> <p>Priverčia išanalizuoti įmonę Metodas tinkamas ne šiaip perkantiems akcijas į savo investicinį portfelį, bet investuotojams, kurie nori įsigyti visą arba dalį verslo, kadangi būtent šis metodas priverčia išanalizuoti visą įmonę, jos veiklos principus ir charakteristikas.</p> <p>Tinkamas, kai investuojama ilgam laikotarpiui Metodas geriausiai tinka investuojantiems ilguoju laikotarpiu, ir kuomet investuotojas gali turėti įtakos įmonėje vykstantiems procesams, kad jie teigiamai veiktų įmonės vertę.</p> <p>Padeda priimti tinkamus sprendimus Jei akcijų kainos kyla (krenta) neproporcingai pelnui ir pinigų srautams, diskontuotų pinigų srautų modeliai gali įvertinti akcijas kaip pervertintas (neįvertintas) ir tokiu būdu padėti priimti atitinkamus sprendimus portfelio valdytojams.</p>	<p>Galima manipuliacija Modeliu galima manipuluoti siekiant gauti tokias vertes, kurios neturi nieko bendro su tikrąja verslo verte.</p> <p>Reikalinga daug duomenų ir informacijos Metodui atlikti reikia turėti daug informacijos apie įmonę, kurią gali būti sudėtinga gauti, nes reikia įvertinti pinigų srautus, augimo tempą ir diskonto normą. Be to, informacijos gali trūkti arba ji gali būti iškreipta.</p> <p>Nėra garantijų Net ir gavus turto vertę, nėra garantijų, kad turto vertė rinkoje pasieks apskaičiuotą tikrąją turto vertę.</p>

Nepaisant to, diskontuotų pinigų srautų metodas, kaip ir bet kuris kitas turto vertinimo metodas, turi savų pliusų ir minusų. Šio populiarus vertinimo pranašumai ir trūkumai pateikiami 3 lentelėje. Diskontuotų pinigų srautų metodą patartina derinti su kitais fundamentaliosios analizės metodais, kad būtų gauti tikslesnis ir išsamesni duomenys (E. Naprys, 2011; I. Trumpaitė, 2008).

Taigi, diskontuotų pinigų srautų metodas gali būti plačiai naudojamas, tik svarbu tiksliai ir naudinga informacija apie įmonę ir jos ateities perspektyvas.

EKONOMINĖS PRIDĖTINĖS VERTĖS MODELIS (EVA)

G. B. Stewart (2004) EVA rodiklį apibrėžia taip: ekonominiu požiūriu vertė sukuriama tada, kai kompanija gauna pajamas, didesnes nei ekonominiai kaštai šioms pajamoms gauti. Tai kartu ir grynos įmonės ekonominės veiklos matas, ir strategija akcininkų turtui didinti. EVA yra prognozė gryno ekonominio pelno arba dydžio, kuriuo uždarius viršija arba nesiekia užsibrėžto minimalaus tikslo. Visi kiti finansiniai rodikliai turėtų būti vienaip ar kitaip susieti su EVA. Finansiniai sprendimai turi būti priimami prognozuojant, analizuojant ir diskontuojant EVA, ji turi pakeisti iki šiol naudotą pinigų srautų diskontą. S. Bhalla (2004) savo moksliniuose straipsniuose teigia, kad paprasčiausia yra pridėti EVA, o kur kas sunkiau atsisakyti ankstesnių matavimo ir skaičiavimo priemonių/rodiklių, tokių kaip EPS (angl. Earnings per Share), RONA (angl. The Return

on Net Assets). Daugeliui kompanijų nepavyko įsidiesti ir naudoti EVA, todėl kad jos šį rodiklį panaudojo kaip dar vieną papildomą priemonę įmonės finansams vertinti. Tokiu atveju EVA naudojimas patampa ne tik neduodantis naudos, bet netgi žalingas.

S. F. O’Byrne (2005) atlikęs mokslinį tyrimą išskiria, jog pagrindinė vadovybės užduotis yra didinti savininkų turtą. Valdymo sistema, paremta EVA, padeda vadovybei teoriją pritaikyti praktikoje. EVA matuoja pačią veiklą todėl tai yra geresnė priemonė vertinti ir lyginti rezultatus laike. EVA rodiklis yra geras tuo, jog jis yra pakankamai paprastas ir lengvai išaiškinamas netgi ne finansininkams, kas labai palengvina bendradarbiavimą ir tarpusavio supratimą tarp kompanijos padalinių. Be to, EVA gali būti skaičiuojama ne tik visai kompanijai, tačiau ir vienam jos padalinii, gamybos linijai ar kitokiam smulkesniam kompanijos vienetui. EVA padeda vadovybei suderinti du pagrindinius finansų principus sprendimų priėmimo procese:

- Pirmasis – kiekvienos kompanijos pirminiai finansiniai tikslai turėtų būti savininkų turto didinimas.
- Antrasis – kompanijos vertė priklauso nuo to, kiek investuotojai tikisi augsiant ar smuksiant kompanijos pelną.

Nuolatinis EVA augimas ilgainiui turėtų didinti kompanijos vertę. Toks požiūris yra daugeliu atvejų pasitvirtinęs praktikoje. EVA skaitinė reikšmė iš tikrųjų nėra tokia svarbi, kur kas svarbiau, kaip ir kiek ji auga laike ir kiek atspindi bendrą kompanijos augimą.

Kompanijos vadovai turi suprasti, kokie veiksniai nulemia EVA dydį (S. F. O'Byrne, 2005). Pagrindiniai veiksniai gali būti suskirstyti į keturias grupes:

1. Finansiniai – kaip kompaniją vertina akcininkai, kreditoriai bei potencialūs investuotojai;
2. Inovacijų – kaip kuriama nauja vertė, ar naudojamos pažangiausios ir moderniausios technologijos, intelektinis kapitalas ir pan.;
3. Pirkėjų – kaip kompanijos gaminamą produkciją vertina pirkėjai/klientai, ar yra lojalūs ir pan.;
4. Vidaus – ką reikia keisti ar tobulinti, modernizuoti kompanijos viduje.

Vertei darantys įtaką veiksniai yra kiekvienos veiklos įvertinimo dydis, kurio pasikeitimas keičia kompanijos kuriamą vertę. Tačiau siekiant sukurti kuo didesnę vertę, įmonės valdymo strategijoje turi būti aiškiai apibrėžta kiekvieno veiksnio įtaka ekonominio pelno rodikliui ir, atsižvelgiant į šiuos veiksnius, turi būti atitinkamai nustatomi kompanijos tikslai, keliami ne tik vadovams, bet ir visiems padaliniams. Taigi, galima pagrįstai teigti kad, bendrasis valdymo tikslas, kartu integruojantis visus kitus iškeltus tikslus, yra nuolatos didinti kompanijos vertę.

Anot S. Bhalla (2004), vadovybei, planuojant įeiti į naujas rinkas, išleisti naujus produktus, nustatyti naujas kainas, įsigyti ilgalaikį turtą ir priimant kitus valdymo sprendimus, būtina turėti alternatyvų vertinimo būdus, kad būtų galima palyginti galimus variantus tarpusavyje ir išrinkti įmonei naudingiausias. Tą vadovybei gali padėti padaryti pinigų srautų analizė, tačiau žymiai patogesnis ir informatyvesnis įrankis vertinti ir valdyti vertę yra EVA.

Vykdamą veiklą būtina nuolat vertinti pasiekiamus rezultatus ir jų pokyčių tendą, stebėti ar jie atitinka EVA rodiklio pokyčius. Gali būti tokia situacija, kad įmonės pardavimai didėja, rinka plečiasi ir planai vykdomi, tuo tarpu EVA nedidėja. Tuomet finansistai būtinai turi peržiūrėti strategiją ir iš naujo įvertinti, ar kapitalas įmonės veikloje yra naudojamas tinkamai, ar ne per daug eikvojama išteklių rezultatams pasiekti. Galbūt tokiu atveju reikia sukurti naują strategiją ar veiksmų planą, arba pagal situaciją patobulinti esamus strateginius ir taktinius planus. Šiems darbams atlikti žymiai labiau tinka EVA rodiklis, nei pinigų srautų analizė, kadangi pastaroji nesuteikia tokių apibendrintų žinių ir nenurodo gairių tolimesniems veiksams.

Anot G. B. Stewart (2004), kuriant EVA pagrįstą kompanijos valdymo modelį, be finansinių, atsiranda ir daug nefinansinių rodiklių, turinčių įtakos kuriamos vertės dydžiui. Kiekviena kompanija norėdama padidinti savo vertę turi taikyti individualų EVA kūrimo modelį, nors principiniai žingsniai liks panašūs. EVA yra daugiau kaip vien tik veiklos rezultatų matavimo sistema bei atspirties taškas įmonei valdyti. Šio rodiklio supratimas pakeičia požiūrį į daugelį įmonėje vykstančių procesų. Panorus įdiegti EVA sistemą, reiks atlikti gerokai daugiau,

negu išmokyti apskaitininkus apskaičiuoti šį rodiklį. Ši sistema apima visą organizaciją, nuo aukščiausių vadovų iki eilinių darbuotojų, todėl prie jos sėkmingo funkcionavimo turi prisidėti visi struktūriniai padaliniai. Sprendimas diegti EVA dėl jos svarbos ir visuotiniškumo turėtų ateiti iš valdybos arba direktorių tarybos. Remiantis JAV konsultantų praktika, pirmiausia tokius procesus inicijuoja ir pradeda finansų direktoriai. Tačiau atsainus valdybos požiūris į EVA ir jos kūrimo principų nesupratimas aukščiausių vadovų tarpe gali sužlugdyti net ir eilinių darbuotojų motyvaciją pažinti vertės kūrimo principus ir užkirsti kelią juos taikyti didinant įmonės EVA. Sistemos diegimas turi būti gerai paruoštas: numatyti visi žingsniai, problemos bei įvertinta galima atmetimo reakcija iš personalo pusės. Vadinasi, diegiant EVA modelį kompanijoje bei šiame procese dalyvaujant tiek vadovams, tiek akcininkams, tiek kiekvienam kompanijos darbuotojui, pagrindinis tikslas turėtų būti EVA maksimizavimas. Žinant, kaip ji apskaičiuojama, galima visai paprastai išvesti pagrindinius įmonės vertės kūrimo principus.

G. B. Stewart (2004) savo moksliniame straipsnyje teigė, jog finansininkas negali žinoti, ar tam tikra operacija ar veiksmas kuria papildomą vertę, kol neapskaičiuoja tikrosios viso „įdarbinto“ kapitalo naudojimo kainos. Kartais kompanijoms būna sunku apskaičiuoti šią kapitalo naudojimo kainą, o kai ji yra suskaičiuojama – rezultatai kartais būna nemaloniai stebinantys. EVA rodiklis lygina veiklos pelną su versle įdarbinto kapitalo kaštais, t. y. EVA apskaičiuojama kaip grynojo veiklos pelno po mokesčių (NOPAT) ir kapitalo kaštų skirtumas:

$$EVA = NOPAT - (C * WACC) \quad (8)$$

čia:

NOPAT – veiklos pelnas po mokesčių;

C – investuotas kapitalas;

WACC – kapitalo kaina.

Investuotas kapitalas randamas pagal šią formulę (G. B. Stewart, 2004):

$$C = \text{Nuosavas kapitalas metų pradžioje} + \text{Finansinės skolos metų pradžioje} \quad (9)$$

Tuo tarpu NOPAT yra paskaičiuojamas pagal šią formulę (G. B. Stewart, 2004):

$$NOPAT = \text{Grynasis pelnas} + \text{Palūkanos} \quad (10)$$

Vadinasi, vertė sukuriama tik tada, kai kompanijos gaunamos pajamos viršija visus kaštus, įskaitant ir kapitalo. Verslo vertės kūrimas užtikrina kompanijos normalų dalyvavimą versle ir jo plėtojimui reikalingų lėšų pakankamumą, kadangi investuotojai - akcininkai perka akcijas ir taip investuoja savo pinigines lėšas į kompaniją.

Daugelis įmonių šioje vietoje ir užbaigia skaičiavimus, tačiau EVA apskaičiavimui dar būtina atimti nuosavo ir skolinto kapitalo, reikalingo veiklos vystymui, naudojimo kaštus. EVA sutraukia įmonės balansą ir pajamų ataskaitą į vieną trumpą pelno matavimo lentelę, parodančią veiklos ir turto val-

dymo efektyvumą, o per ilgą laiką – taip pat ir pelningą augimą. Tai padeda visiems ne buhalteriams ir ne ekonomistams greitai susigaudyti situacijoje, kadangi EVA, galima teigti, yra ekonominio pelno ar nuostolio matas.

Toliau kaip ir diskontuotų pinigų srautų metode yra apskaičiuojama amžinoji (tęstinumo vertė) ir nustatoma įmonės vertė (11), bei pridėtoji vertė (12) (G. B. Stewart, 2004):

$$\text{Įmonės vertė} = \text{Diskontuoti EVA srautai} + \text{Amžinoji vertė} + C \quad (11)$$

$$\text{Pridėtoji vertė} = \text{Įmonės vertė} - C \quad (12)$$

Taigi, vadovaudamiesi EVA modeliu, galime paskaičiuoti kiek esant numatytoms prognozėms verta įmonė, kiek iš tikrųjų į ją investavome ir kiek bendrovės vertės mums sukuria kiti veiksniai, ne mūsų kapitalas.

F-BALŲ METODAS

J. D. Piotroski (2012) pristatė F-balų modelį, įmonės/akcijos vertės skaičiavimui. Autorius išskyrė tris pagrindines kategorijas, kurios svarbios, vertinant kompanijos veiklą:

1. pelningumas
2. maržinis svetas ir likvidumas;
3. veiklos efektyvumas.

Trys Ispanijos universiteto mokslininkai R. D. Vazquez, A. Lorenzo-Valdes ir C. E. Castillo-Ramirez 2014 metais atliko mokslinį tyrimą tema „Įmonės vertės nustatymo metodo efektyvumas: Piotroskio balų metodas Olsono modelyje: Meksikos atveju“. Tyrimas buvo atliekamas vadovaujantis J. D. Piotroski (2012) paruošta vertinimo skale. Ši skalė sudaroma remiantis istorinės finansinės veiklos duomenimis, siekiant atskirti rinkos lyderius (aukščiausias įvertinimas 9) nuo pralaimėtojų (žemiausias įvertinimas 0). Toks taškų sistemos taikymas yra vienas iš būdų atskirti įmones pagal finansinio patrauklumo kriterijų. J. D. Piotroski (2012) laikosi prielaidos, kad kuo arčiau devynių balų yra kompanija, tuo geresnė jos būklė, ir atvirksčiai, kuomet artėjama prie nulio.

Skalė naudojama nustatyti kokie veiksmi turi daugiau galios priklausomai nuo pasirinktų kriterijų, rastų išanalizavus finansinę kompanijų padėtį. Skalė yra sudaroma remiantis devyniais kriterijais pagal finansinį išsivystymą; mažiausias įvertinimas yra 0, o aukščiausias – 9. Devyni kriterijai parodo kiekvienos kompanijos finansinę būklę. Tačiau norint naudoti šiuo kriterijus būtina, kad bendrovė savo akcijomis prekiautų akcijų biržoje. Kriterijai yra susikirstomi į tris grupes:

- pelningumo kriterijai – padeda suskirstyti bendroves pagal uždirbamą pelną. Jame yra pagrindiniai indikatoriai: ROA, ΔROA, CFO ir prieaugis (skirtumas tarp ROA ir CFO);
- veiklos efektyvumo kriterijai – padeda suskirstyti bendroves pagal veiklos apyvartumą. Grupė su-

daroma pagal du pagrindinius indikatorius: ΔMargin (bendrojo pelno pasikeitimai) and ΔTurn (turto apyvartumo pokytis);

- mokumo/likvidumo pokyčio kriterijai – skirti svertui ir likvidumui nustatyti. Grupei priskiriami trys indikatoriai: ΔLever (finansinio sverto pasikeitimai), ΔLIQUID ir EQOFFER (emisija).

Tačiau minėtame moksliniame darbe nebuvo nagrinėjamos vien tik Piotroski taškų skalės metodas, čia taip pat buvo pasitelktas ir Olson modelis. Šio modelio esmė – įvertina reikšmingiausius kompanijos akcijų kainos pasikeitimus (trijų mėnesių laikotarpyje) pagal du pagrindinius kriterijus: grynosios investicijos (balansinė vertė) ir dabartinės vertės nauda laikotarpyje (pajamos). Visa tai sudaro grynąją turtą žvelgiant iš investuotojų pozicijos.

Tad šiam moksliniam darbui atlikti dėstytojai pasinaudojo abiem minėtais modeliais. Tradiciniai modelio variantai buvo papildyti pajungiant autoregresinius koeficientus:

$$P_{it} = \beta_0 P_{it-1} + \beta_1 BV_{it} + \beta_2 E_{it} + \beta_3 PIO_{it} + \beta_4 PIO_{it-1} + \mu_i + \epsilon_{it} \quad (13)$$

Reikšmės B_{vit} ir E_{it} parodo balansinę vertę ir kompanijos i uždirbtas pajamas per t laikotarpį. PIO_{it} tai Piotroski FSCORE kompanijai i per laikotarpį t. Visi šie rodikliai yra išoriniai kintamieji. Pit yra kompanijos i akcijos kaina po trijų mėnesių nuo mokesčių sumokėjimo po metų t. μ_i koeficientas parodo pakoreguotą kompanijos i efektą, ϵ_{it} yra inovacijų terminas.

Į aukščiau pateiktą Olson modelio formulę, mokslininkai įvedė Piotroski FSCORE (F-balų metodas), kaip svarbų vertės veiksnį. Mokslininkai pagrindinį dėmesį skyrė dviem analizės kriterijams, pagal kuriuos galima suskirstyti kompanijas: vienas kriterijus pagal apskaitos kintamuosius, kurie yra prieinami finansinėse atsakaitose, ir antras - pagal Piotroski F-Balus (pagal atskiras klases klasifikuojant kiekvieną bendrovę atskirai). Pagrindinis privalumas naudojant tokį modelį yra tas, kad jis sumažina regresijos netikslumų tikimybę. Savo moksliniame darbe aukščiau minėti mokslininkai statistinį modelį papildė išoriniais kintamaisiais, kuriuos galima pritaikyti Olsono modelyje. Mokslinis tyrimas buvo atliktas analizuojant 124 aktyviai veikiančias kompanijas. Kompanijos buvo pasirenkamos pagal pagrindinį Meksikos akcijų apskaitos indeksą. R. D. Vazquez, A. Lorenzo-Valdes ir C. E. Castillo-Ramirez (2014) vadovavosi moksliniuose straipsniuose rasta metodologine informacija. Būtent iš jos ir išsirinko kriterijus, pagal kuriuos atsirinko įmones. Vadovaudamiesi atrinktais kriterijais, jie surado 63 kompanijas, kurios pilnai išpildė šiuos kriterijus.

Vienas iš teiginių, kurių jiems pavyko pagrįsti savo darbe ta, jog serijinės koreliacijos metodas yra tinkamas: jeigu pirmas veiksnys yra reikšmingas, tuomet antras veiksnys – ne. Galiausiai jie taip pat patvirtino, jog metodas, kuomet Olsono vertinimo modelis

papildomas įtraukiant Piotroskio F-Balų metodą yra iš tikrųjų naudingas ir tinkamas, tačiau būtina tinkamai pasirinkti kriterijus, priklausomai nuo šalies, įmonių specifikos, laikotarpio, prieinamos informacijos ir t.t.

V. Rupulytė (2013) savo moksliname darbe „Paprastosios akcijos tikroji vertė ir jos nustatymo metodai“ pristatė F-balų modelį. Darbe V.Rupulytės nuomonė sutinka su prieš tai užsienio autorių išsakyta nuomone, jog yra trys svarbios kategorijos, vertinant kompanijos veiklą, tai:

- pelningumas;
- maržinis svertas, likvidumas ir lėšų šaltiniai;
- veiklos efektyvumas.

F-balų modelį sudaro devynių binarinių (dipolių) signalų suma. Kiekvienam rodikliui skiriamas 1 taškas (jei yra teigiamas) ir 0 taškų (jei yra pablogėjimas). Šių rodiklių suma gali svyruoti nuo 0 iki 9. Skaičiavimams atlikti naudojama ši formulė (V. Rupulytė, 2013):

$$F_{BALAS} = F_{ROA} + F_{\Delta ROA} + F_{CFO} + F_{ACCRUAL} + F_{\Delta LEVER} + F_{LIQUID} + F_{EQ OFFER} + F_{\Delta MARGIN} + F_{\Delta TURN} \quad (14)$$

čia:

F_ROA – turto gražą;

F_ΔROA – turto pelningumo pasikeitimas;

F_CFO – pinigų srautas iš pagrindinės veiklos;

F_ACCRUAL – skirtumas tarp pinigų srauto iš pagrindinės veiklos ir grynojo pelno;

F_ΔLEVER – finansinis svertas, t.y. skolos ir turto santykis;

F_LIQUID – likvidumo rodiklis (trumpalaikio turto ir trumpalaikių įsipareigojimų santykis);

F_OFFER – įstatinio kapitalo didinimas, papildoma akcijų emisija;

F_ΔMAGRIN – bendrasis pelningumas (bendrojo pelno ir pardavimų santykis);

F_ΔTURN – turto apyvartumas (pardavimų ir turto santykis).

J. D. Piotroski (2012) laikosi prielaidos, jog ku arčiau devynių balų, tuo geriau laikosi kompanija, ir atvirškesiai, kuomet artėjama prie nulio.

Išanalizavusi įvairių modelių metodologijas, V. Rupulytė (2013) priėjo prieš išvados, jog būtent F-balų modelis yra patikimas ir geras, kadangi apima svarbiausius finansinius rodiklius, yra pagrįstas užsienio rinkų tyrimais ir analizėmis. Tuo tarpu esminis trūkumas yra tas, kad modelis gali būti pritaikomas tik turint finansinių ataskaitų duomenis.

Taigi atlikus įmonės vertės nustatymo metodų taikymo analizę, galima teigti, kad populiariausi metodai Lietuvoje yra diskontuotų pinigų srautų ir EVA. Tai yra du pakankamai žinomi ir suprantami metodai. Akivaizdu, kad lietuviai sunkiai priima naujoves, galbūt nelabai jomis pasitiki, tačiau išanalizavus mokslinę medžiagą galima daryti prielaidą, kad F-balų metodas tikrai yra pritaikomas ir naudotinas Lietuvoje kotiruojamų akcijų vertei nustatyti.

IŠVADOS

Išnagrinėjus lietuvių ir užsienio autorių mokslinę literatūrą, bei atlikus mokslinį tyrimą, galima padaryti tokias išvadas:

1. Teorijoje plačiausiai nagrinėjami yra du vertinimo metodai: EVA ir diskontuotų pinigų srautų metodas. EVA metodas yra populiariausias Lietuvoje, tačiau metodo parinkimas daugiau priklauso nuo situacijos. Turto ar verslo vertės nustatymo metodas parenkamas atsižvelgiant į tai, kokia turto vertė aktuali užsakovui ir kas, vertintojo požiūriu, geriausiai rodo turto vertę atviroje rinkoje.

2. EVA metodas yra pakankamai priimtinas, kadangi parodo įmonę investuotą kapitalą, leidžia pažūrėti kokie pinigų srautai galimi ateityje, ir kokią atkuriamąją vertę įmonė gali generuoti ateityje, jeigu būtų atitinkamos sąlygos.

3. Lietuvoje verslo vertinimo metodai nėra naudojami plačiai, tačiau net ir tai atvejais, kuomet yra naudojami, nėra ieškoma naujovių, todėl drąsiai galima teigti, kad Lietuvoje trūksta mokslinių tyrimų, kurie pagrįstų užsienio moksliniuose straipsniuose aprašomus ir ten praktiškai pritaikomus metodus.

4. Lietuvoje trūksta įmonių, kurių informacija ir finansinės ataskaitos būtų viešai prieinamos, kurio mis būtų galima remtis atliekant mokslinius tyrimus. Baltijos vertybinių popierių biržoje yra kotiruojama pakankamai mažai įmonių, kad būtų galima skaičiuoti ir taikyti naujus, didelės apimties metodus.

5. Šiuo atveju, išanalizavus mokslinius šaltinius buvo surastas vienas naujausių įmonės vertės nustatymo metodų - F-balas.

6. Tolimesniems tyrimams rekomenduojama analizuoti F-balų metodą, kadangi jis lengvai modifikuojamas, turi nemažai veiksmų, todėl būtų įdomu ištirti tų veiksmų tarpusavio (ne)priklausomybę ir stiprumą.

NAUDOTI ŠALTINIAI

1. Aleknevičienė V. Įmonės finansų valdymas. Kaunas: Spalvų kraitė, 2009 ISBN 978-9955-921-04-2
2. Bhalla S. Mechanical Impedance Approach for Structural Identification, Health Monitoring and Non-destructive Evaluation Using Piezo-impedance Transducers. Singapore: Nanyang Technological University, 2004
3. Damodaran A. The Dark Side of Valuation: Valuing Young, Distressed and Complex Business. JAV, 2010.
4. Damodaran A. Estimating terminal Value. JAV, 2009.
5. Damodaran A. Valuation. JAV, 2009.
6. Gopal M. Price vs. Value. JAV: Metalogos, 2010.
7. Gleason C.A., Johnson W.B., Li H. Valuation Model Use and the Price Target Performance of Sell-Side Equity Analysts. Contemporary Accounting Research, 2013.
8. Heinrichs N., Hess D. ir kt. Extended Dividend, Cash Flow, and Residual Income Valuation Models: Accounting for Deviations from Ideal Conditions. Journal of the Canadian Academic Accounting Association, 2013.

9. Jasmontas R. Adekvačių verslo vertinimo metodų taikymas pieno perdirbimo įmonėje. Vilnius: Vilniaus Gedimino Technikos universitetas, 2011.
10. Kancerevyčius G. Finansai ir investicijos. Kaunas: Smaltijos leidykla, 2004 ISBN 9955-551-40-2
11. O'Byrne S.F. EVA and Market Value. *Journal of Applied Corporate Finance*, 2005.
12. Piotroski J.D. Identifying Expectation Errors in Value/Glamour Strategies: a Fundamental Analysis Approach. *The Review of Financial Studies*, 2012.
13. Rakauskaitė D. Kokia mano įmonės vertė: Vilniaus investicijų mugės pranešimų medžiaga. – Vilnius, 2010.
14. Stewart G.B. Evaluation. *Enron Signals the End of the Earnings Management Game*, 2004.
15. Trumpaitė I. Šiuolaikimė verslo vertės valdymo koncepcija. *Verslas, vadyba ir studijos*. Vilnius: Technika, 2008.
16. Vazquez R.D., Lorenzo-Valdes A. ir Castillo-Ramirez C.E. Effectiveness of corporate finance valuation methods: Piotroski score in an Ohlson model: The case of Mexico. *Journal of Economics Finance and Administrative Science*, 2014.
17. Žaptorius J. Įmonės vertė: vertinimo koncepcija ir finansavimo politikos įtaka. – Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas, 2006, ISSN 1648-9098

THE APPLICATION OF ENTERPRISE VALUATION METHODS IN LITHUANIA

Viktorija MICKEVIČIENĖ

Summary

This concluding paper research a property evaluation matter, importance and opportunities. Also analyzing methods of property valuation, its weaknesses and benefits. Discussed about the ways of property valuation methods and its modifications. The most talking about the method of EVA, which is the most popular in Lithuania and one of the latest methods – Piotroski F-score. It is obvious, that till today it is not clear which one of the valuation methods is the best to determine the value of company. Scientist is still exploring this area and always looking for something new. For some new methods, that would be the best in valuating. With this job we will be trying to find some methods that might be useful according to Lithuania companies. After analysis of the concept of business valuation and after comparative of business methods, it can be concluded that the choice of valuation methods for unquoted companies is limited, as there is a lack of information. Anyway, new valuating model F-score looks acceptable for Baltic States companies and might be used as one of the newest model to value enterprise.

Key words: enterprise, valuation, valuation methods, EVA, F-Score.

Iveta MIKLOVIČA, Irīna VEREŠČAGINA

Liepāja University, Latvia

RISK MITIGATION FOR SINGLE-PARENT FAMILIES

Abstract. The single parent family is a common family model around the world, these families, especially single mothers, are a socially and economically vulnerable group at risk of various economic difficulties as well as physical and mental health problems. The number of single-parent families in society is constantly increasing, the problems and risks that affect these families remain unchanged over time, they manifest in different forms - economic situation, poverty, etc. The work contains three chapters. The first chapter examines the theoretical aspects of the family and their models in Latvia, examines the difficulties and risks of a single-parent family, the impact on children's development and upbringing, and statistical indicators that characterize single-parent families in Latvia. The second chapter examines social work and support for one-parent families, where social work and social work methods are described, as well as support policies and measures for one-parent families. The third chapter summarizes a survey study and conducted an interview with social workers about the possibilities of mitigating the risks of a one-parent family. The study uses the monographic research method, grouping, questionnaires, graphic research method, logically constructive research method. As a result, when studying the scientific literature, among the risks of a single-parent family, such risks as economic difficulties, psychological stress, depression and feeling of loneliness, low self-esteem, anxiety, anger, inability to form stable relationships, behavior problems, drug use, not attending school, bad success, mental developmental disorders, committing offenses. The survey conducted by the author of the paper found that anger, stress, anxiety are the most common risks for children living in a single-parent family, low self-esteem, health deterioration and problems at school are also important risks, criminal behavior is considered the lowest risk.

Keywords: family, single parent family, single family, social work, social worker

INTRODUCTION

There are countless studies in the scientific literature on single-parent families, and especially single mothers, on their risks related to economic hardship as well as health problems. For example, a study by Rousou and his team (Rousou, et al., 2013) showed that single mothers have poor physical and mental health compared to parents living in couples. A study by Van de Velde and his team (Van de Velde et al., 2014) found that unemployment, poverty, and lower education were associated with poor health among single mothers. A study by Rousou and his team (Rousou, et al., 2013) shows that single mothers have poorer health status than married mothers and that financial stress and lack of social support are associated with differences in health status. According to Cho (Cho, 2004), single-parent family status is mainly associated with divorce, less often the death of a spouse, after which single parents often feel that their lives have failed and these parents often face the negative opinion or stigma of other people. The number of single-parent families in society is constantly increasing, the problems and risks that affect these families remain unchanged over time, they

manifest themselves in various forms - economic situation, poverty, discrimination, lack of time, health problems, lack of opportunities for children, etc. The data of the Central Statistical Office also show that the proportion of one-parent families in Latvia in 2021 is 46.1 % of the total number of family nuclei, which has increased by 12.7 % compared to 2011 - one-parent families with minor children in 2021 make up 24.4 %, which has increased by 9 % compared to 2011, while a one-parent family with an adult child in 2021 in Latvia will be 21.7 %, with a total increase of 3.7 % compared to 2011 (CSP, 2023). The selected research topic is in the current social field. The purpose of the study: to conduct one research on mitigating family risks of parents, to provide recommendations for their prevention.

Three questions are raised for clarification: 1. What are the dominant risks for a single-parent family? 2. What are the support measures for a single-parent family in Latvia? 3. What are the options for mitigating the risks of a single-parent family in Latvia?

Tasks set to achieve the goal: 1. Summarize the theoretical aspects of the one-parent family, their risks and statistical indicators. 2. Describing social work and its support for a single-parent family. 3.

Using a survey, identify the risks of a single-parent family and determine the possibilities of mitigating them.

The following research methods were used: 1. The monographic research method was used by selecting and collecting theoretical aspects from scientific databases. 2. Grouping – the selection and grouping of statistical data was carried out from the database of the Central Statistical Office. 3. Questionnaire – in order to identify the risks of a one-parent family, to determine the possibilities of mitigating them, a study was conducted and a closed-type questionnaire was used. 4. Graphical research method - Ms Excel computer program was used in the work to create tables and images. 5. The logically constructive method of research is used for drawing conclusions and proposals.

The research base consists of: 1. Scientific literature (specialized literature, scientific articles, publications, periodicals) from various databases, such as Researchgate, Scintdirect, Academia, EBSCO. 2. Normative enactments (regulations, laws, regulations of the Cabinet of Ministers) are used for the description of single-parent family support instruments. 3. Statistical data were used from the database of the Central Statistical Office. 4. Questionnaires of 109 respondents were used in the empirical study.

The collected research is of practical importance, as the proposed recommendations can be used in single-parent family support programs and activities.

ONE PARENT FAMILY, THEIR RISKS AND STATISTICAL INDICATORS

The family is the primary environment of socialization, which mediates values, norms, ideals, behavioral models, traditions and rules of social behavior and thus allows the individual to integrate into society and find his identity. The family helps the individual to become a social being capable of living in a certain society with a certain culture. The values, internal norms, interpersonal relations or communication methods in the family form the family climate, which is reflected in the individual's life as a part of his culture. As the primary factor of socialization, the family provides the individual with what can be considered customary, normal, correct or desirable.

Stasova (2017) believes that the family environment leaves a significant impression on an individual, significantly influencing him. Therefore, we often talk about the so-called social inheritance, which refers to the fact that the influence of the environment transfers to the individual certain types of behavior and patterns that are common in the environment in question. Such transmission of behavioral norms between generations is also noticeable in families, which affects the values, attitudes and efforts of children and young people in the context of their living

environment (Stasova, 2017). Several forms, types and models of families are distinguished in the theoretical literature - depending on the kinship structure of the family members, family size, number of children, aspects of the family's place of residence, the stage of the family's life cycle, the family's ethnic and religious affiliation, income, etc.

Table 1. *Classification of family models and their characteristics* (Mileiko, 2021)

Family model	Characteristic indicators of the family model
Family	Cohabiting partners in marriage, with or without children.
Single parents	Exposed to a higher risk of poverty. The risks of poverty are related to the ratio of dependents to breadwinners. Single parents have a higher risk of burnout, because they are the ones who have to provide care for the children, perform the functions of breadwinner at the same time. Only one available support tool is the Maintenance Guarantee Fund, which provides support to this group.
Large families.	Higher risk of poverty. Moves to the countryside because you can afford real estate there. It is more difficult to reconcile work with family life. Older children are more often looked after or relatives are involved. The more often women leave work to take care of children, the greater the risk for a woman. There is relatively large support from the state.
Foster families	Relationship building and psychological challenges. Society's prejudices. The bad/damaged/wrong children. Parents who only want to make money at the expense of adoption, etc. Financial challenges. Specific difficulties if children have health difficulties.
Cohabitants without registration	Often a form of cohabitation before marriage. Less protected in the event of a divorce or death of a spouse. In many cases related to gender asymmetry in relationships.
Same-sex couples	There is no legal protection. Society's prejudices. Can be with or without children (the other has no right to children). Facing the same problems as other families.

University of Latvia researcher Ilze Mileiko (2021) classifies family models and their characteristics, see Table 1 in six categories – family, single parents, families with many children, foster families, living together without registration, same-sex couples.

Single-parent families are often associated with social risks such as poverty, material insecurity and challenging work-life balance. Single parenting is also linked to concerns about the next generation being disadvantaged due to challenges in child development and well-being (Nieuwenhuis, Maldonado, 2019). The economic situation is also particularly problematic for a single-parent family. Single parents are stressed by the need to combine work and family life and the associated demands, such as arranging childcare. Special stress for single parents is often caused by a critical economic situation, little social support and increased demands resulting from child care and upbringing (Dor, 2021). Children from single-parent families are prone to substance abuse and delinquent behavior, tend to have lower academic achievement, earlier sexual initiation, depressive symptoms, low self-esteem and anxiety, and are at risk for anger, inability to form stable relationships, and low career achievement or experience drug use and poverty in adulthood (Daryanani et al., 2017). As much as one-parent families, where the mother brings up the child alone, are more prevalent in the world, scientific research often studies the mother as the child's sole breadwinner in connection with one-parent families. For example, Heine (2016) argues that children raised by single mothers tend to suffer from a lack of attention from their fathers, which can lead to behavioral problems or problems at school.

The social stigma associated with children living with one parent can cause a lot of stress, such as a lack of social confidence, lower self-esteem and confusion about their identity. In general, an emotionally or mentally damaged child will not achieve good grades in school. Also, living in a single-parent family in a society where marriage is the norm and other family types are not recognized can also be associated with stigma, which can affect the child's educational achievements, lower professional status, worse health, lower income in adulthood (Skubieju-te, 2019). In general, it can be concluded that both the economic difficulties of a single-parent family and stigmatization can affect children's well-being, both academically and health-wise, because these parents face many socio-economic difficulties.

According to Raymo, (2016), there have been several studies that have consistently shown that children living in single-parent households experience more health problems than children living with both parents. This may be due to the fact that most single parents work relatively long hours but receive low incomes, limited benefits and low security guarante-

es. Sometimes single parents spend little or no time with their children, which then causes or contributes to stress and poor mental health for both single parents and their children (Raymo, 2016). Berg, Hjern, (2016) suggests that children living in single-parent households are at increased risk of poor health in both adolescence and young adulthood, and are at greater risk of drug addiction and criminal behavior than children living with both parents. Accordingly, children living with a single parent have the greatest societal need for preventive measures, especially if they experienced parental divorce at a young age. Most children from single-parent families have consistently had lower levels of physical well-being, higher levels of mental illness, psychosomatic and psychiatric symptoms compared to children living with both parents (Berg, Hjern, 2016). Mokake (2021) finds that one of the general explanations for relatively poor academic achievement is the economic situation of a single-parent family, which accounts for half of the "effect" of this family model on children's educational outcomes and the likelihood that these children drop out before graduating from secondary school (Mokake, 2021). Low income can also affect educational outcomes by preventing a child from participating in extracurricular activities such as after-school activities, special trips or summer camps. Such activities not only improve children's skills directly, but also indirectly through general intellectual stimulation that affects future learning.

Looking at the results of the 2021 census, it can be concluded that at the beginning of 2021 there were 503.1 thousand people in Latvia. of families, which has decreased by 79 thousand compared to the results of the 2011 census. or 13%. The number of inhabitants decreased by 167 thousand during this period. or 8% (Zukula et al., 2022). Types of families in Latvia in 2011 and at the beginning of 2021 (%) can be seen in Figure 1.

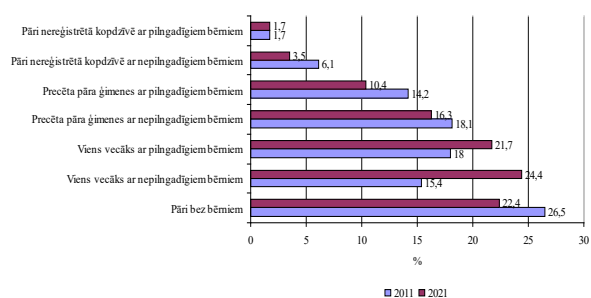

Figure 1. Types of families in Latvia in 2011 and at the beginning of 2021, % (Zukula et al., 2022)

Based on the information gathered in Figure 1, it can be seen that in 2021, one-parent families with minor children make up 24.4%, which has increased by 9% compared to 2011, while one-parent families with adult children in 2021 in Latvia make up 21

.7%, with a total increase of 3.7% compared to 2011. The number of single-parent families is increasing. Figure 2 summarizes information on single-parent families (mother and father families) with at least one child under the age of 25.

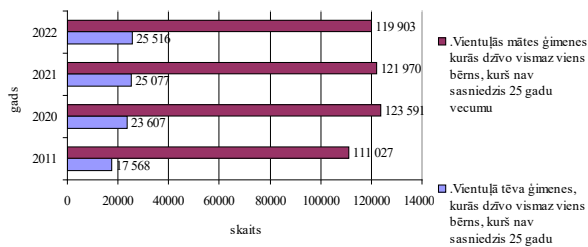

Figure 2. Single-parent families with at least one child under the age of 25, 2011, 2020-2022. year (CSP, 2023)

Studying one-parent (mother/father) families with at least one child who has not reached the age of 25 lives, it can be concluded that single-mother families with at least one child who has not reached the age of 25 live in Latvia. Although the number of these families increased by 11.3% in 2020 compared to 2011, by 2022 the number of these families decreased by 3%.

Looking at single-father families with at least one child who has not reached the age of 25, it can be concluded that in the period from 2011-2022. the number of these families increases by 45.2%.

The ratio of single father families with at least one child under 25 years of age to single mother families with at least one child under 25 years of age was 17.7% in 2011, 16% in 2020, 17.1% in 2021, and 17.6% in 2022, which means that in Latvia single-parent families are dominated by the mother as the child's educator. Research reveals the influence of a single-parent family on the development and upbringing of a child, it must be concluded that such a family model can affect the child's well-being, it can be divided into two parts, i.e. mental and physical well-being, as well as academic well-being.

SOCIAL WORK AND SUPPORT FOR THE SINGLE-PARENT FAMILY

Social work is about helping people in need - it helps develop the ability to help yourself. Social workers do not choose what problems and issues they want to solve, they see a problem, even a very complex one, and try to help people solve it. Farley and his team (Farley et al., 2006) define social work as "an art, science, profession that helps people solve personal, group (especially family) and community problems and solve personal, group and community problems through the practice of social work" (Farley et al., 2006, p. 7). Social work as a profession has been based on methods or techniques that have been tested over a period of time (Uranta, Ogbanga, 2017). Different methods of social work are what the

social worker actually does when working with the client - that is, what to do when faced with a certain problem in order to solve it (Teater, 2010) Relationship with the client is also important in social work. The social worker-client relationship is a construct that is mutually dependent because it implies collaboration (Alexander, Charles, 2009). The relationship between a professional service provider and a client is based on trust. When service providers and clients have gained trust in each other, professional relationships develop positively (Marc et al., 2019). Communication plays an important role, perhaps the most important social worker skill needed in building the social worker-client relationship. Obtaining information to identify problems/needs facing the client and determine specific interventions depending on the quality of communication. Communication in this system is a complex process that includes skills such as active listening, emotional control, etc. In some situations, despite the efforts of social workers to communicate adequately and effectively, the results of the research conducted by Marc and his team (Marc et al., 2018) show the reluctant, even hostile attitude of individual clients and their families, refusal to cooperate with the authorities, even aggressive behavioral manifestations.

The authors of the study emphasize that it is important for the social worker's relationship with the client to be professional, based on interaction and cooperation. Accurate knowledge of one's role, social worker's understanding of contextual factors, professional management of relations with clients, effective time and stress management, balance between professional and personal life are essential. Teamwork, discussions with colleagues and management, training help the social worker to improve communication and broaden the perspectives of relations with clients.

Chukwu and his team (Chukwu et al., 2017) distinguish six social work methods, of which the first three directly intervene in work with clients, while the last three support the first three, solving customer problems. They are broadly grouped into two groups - primary and secondary methods, see Fig. 3

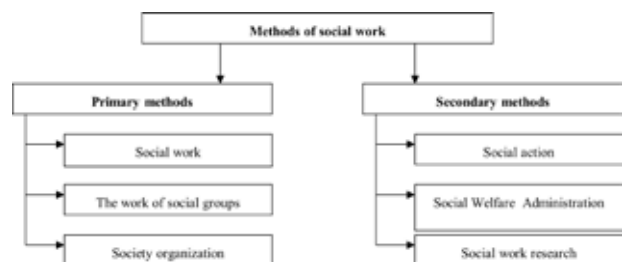

Figure 3. Social Work Methods (Chukwu et al., 2017)

Primary methods are also called direct aid methods. Here, the social worker interacts directly with

the client(s) who require the social worker's professional services at the individual, group, and community levels. Secondary methods - These are methods that are designed to support primary methods. Here the social worker indirectly deals with the client's problem.

All the indicated methods are important in social work. Social work research, it is a powerful tool in all social work settings, for example, social problems can only be understood if there are scientific and systematic methods to identify their various causes in order to formulate specific intervention strategies to find solutions.

Families weakened by poverty, addictions, violence or disease, as socially vulnerable population groups, need special state support and a long-term policy that would include a wide range of services, from preventive to support and intervention services. Social work for families with children in the social service has always played an important role in the social security system.

Examining the situation in Latvia, it should be concluded that basically a single-parent family is supported by only two types of financial assistance, they are alimony or survivor's pension. In the event that a single-parent family qualifies as low-income or indigent, in this case the family is also entitled to assistance from the state or municipality, authentic for any family with low-income or indigent status. No other material support is provided for a one-parent family in Latvia. Normative acts state that the parents' duty to support the child is proportional to their abilities and the state of their property. This responsibility rests on the father and mother until the time when the child can provide for himself. The obligation to provide for the maintenance of the child does not end if the child is separated from the family or does not live with one or both parents. The minimum amount of maintenance, which each parent is obliged to provide for the child, regardless of their ability to support the child and the state of their property. In a situation where the parent who does not live with the child does not pay maintenance, the parent who lives with the child can apply to the Administration of the Maintenance Guarantee Fund with an application for receiving maintenance, in which case the state will pay the maintenance, which will then collect it from the debtor. In a situation where one of the child's parents has died, the other parent raising the child is granted a survivor's pension.

Apart from material means, there are also various other support tools, such as various support groups. Special support groups are created for parents who raise children alone or without the presence of the other parent, where parents will receive emotional support and learn how to understand and support their child, how to take care of their well-

being, how to build relationships and a career. For various reasons, a third of Latvian children grow up in families where the parents are not together for various reasons. In such families, parents face additional challenges. A support group for parents who raise children alone or separately is an opportunity to meet other parents in a similar situation, share experiences, provide and receive support from other parents and the group leader, a certified psychologist. Parents receive support to find resources within themselves and those around them and to create a safe and favorable environment for themselves and their children (Rīga City Council Welfare Department, 2020).

In community work, social workers help people become aware of their perceived needs and organize themselves to work together toward common goals.

EMPIRICAL RESEARCH ON MITIGATING THE RISKS OF A SINGLE-PARENT FAMILY

In order to conduct research on mitigating the risks of one-parent families, a survey study was conducted as part of the work. A closed-ended survey questionnaire was developed and respondents who are classified as a single-parent family, which means that the respondent is raising the child(ren) alone, were interviewed.

107 respondents participated, 89% women and 11% men. These are single-parent families, which basically raise up to three children - 40% of families have one child, 36% of families have two children, 15% of families have three children. One-parent families with more than three children also participated in the study, such are 6% of families with four children and 3% of families with one parent raising five or more children. The data reveal that they are divorced (66%), as well as widowed (22% of cases). 8% of respondents indicate that the paternity of the children has not been determined, while 4% mark the option "other", where they indicate that they are unmarried, the children's father is dead or they are unofficially divorced.

It is also important to look at the financial situation of the respondents, what is the income of a one-parent family per person per month, see Fig. 4.

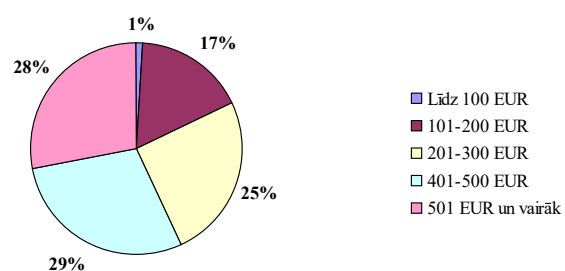

Figure 4. Single-parent family income per person per month (n=107)

Respondents who live in a single-parent family and whose income per person is between 101 EUR and 17% of respondents indicate 101-200 EUR per person, 25% indicate 201-300 EUR per person, 401-500 EUR income. 29% of respondents indicate one family member, while 501 EUR and more are indicated by 28% of respondents. From this it can be concluded that a large part of the respondents cannot be given the status of poor or low-income according to their income, which means that financial assistance from state institutions is not guaranteed. Only 1% have indicated income per family member up to 101 EUR.

When studying the education of one parent, it can be concluded that the majority of parents have higher education, as only 15% of the surveyed members of one-parent families have primary education and 31% have secondary or secondary special education, the rest of the parents have, from level 1 higher education to for the Ph.D.

A conclusion can be drawn from the collected data. That the majority, or 53%, have one parental family member working in the public sector, and 36% in the state sector. The authors of the paper note that in the private sector there is often an opportunity to combine jobs and work more than in one job, as indicated by the respondents. Examining the answers of the respondents, it can be concluded that those parents who have higher incomes per family member work in two and three jobs, as well as those who are employed in the private sector, because, as can be seen in the collected data, 28% of one parent's family member works in two jobs, but in 3% of cases they work even three jobs.

Respondents rated their family's use of finances on a 5-point scale. It is clear that priority is given to the purchase of food and basic necessities, followed by monthly payments and the purchase of medicines, leaving the costs for cultural events and travel and recreation at the very end, although the authors of the work believe that single-parent families should spend more time with their children. therefore, a proposal arises at the national level to ensure that single-parent families should organize cultural events with free admission at least once a year, as well as joint recreational events with children.

When evaluating the general quality of life - physical health, the respondents indicate that they most want to rest and feel tired, as well as they often lack energy and fall asleep. Less often, respondents are depressed and feel pain and discomfort.

Risks for children living in single-parent families were assessed. The respondent was asked to mark his assessment for each statement, what observations the respondent has felt about his child in the last 6 months. The higher the indicator, the more often the risks are observed. For children living in a single-parent family, anger, stress, and anxiety are the most common risks, and low self-esteem, health

deterioration, and problems at school are also important risks. Criminal behavior is assessed as the lowest risk.

It was important to find out how much time parents spend with their children. The survey data show that more than half of the respondents, or 59%, spend insufficient time with their children, of which 43% state that they rarely spend time with their children, mostly on holidays, while 16% state that they do not spend enough time with their children due to work. Regarding the positive, a total of 40% of respondents spend time with their children often, 18% of them say that very often, i.e. every day or almost every day, and 22% say that often, i.e. sometimes on weekdays, sometimes on holidays.

Seminars are organized for single-parent families, but according to the authors, this activity is not widely advertised. Only 1% of the surveyed respondents have attended the seminars or classes in person, and 1% of the respondents have participated in them online. This indicates that representatives of single-parent families are not aware of such activities. This is also confirmed by 76% of the surveyed respondents, who indicate that there was no information about such classes and support groups. It is positive that 13% of the respondents follow the single-parent family support group on Facebook, which also provides information about this type of seminars and classes. The option "other" was marked by 9% of the surveyed respondents. They indicate that either it was not necessary, or they have listened to videos made by various specialists on the topic of one-parent families. The respondents indicate that it would be most important for the members of a single-parent family if regulations were adopted that stipulate that the breadwinner of a single-parent family has reduced working hours (36 hours instead of 40 hours per week, with the workplace paying 5 hours per week, which includes reduced working hours. A higher minimum wage or hourly rate is also important, which the government should enact in regulations. Establishing and promoting like-minded and support groups is also important, because, as explained above, although there are periodic classes and seminars for single-parent families, these measures are not popularized. State-paid psychological counseling is also important. Less important is an allowance for preparing a child for school, state-paid medicines and free public transport.

Examining the interviews of specialists, what kind of help is most often provided to single-parent families, it can be concluded that basically clients want psychological support. Emphasized difficult situations when a family or a resident has encountered difficulties and needs to receive social assistance or social services. One-parent families are not separated directly, various services are provided, such as individual counseling and provision of necessary

information, discussions with the family and help to find the strength to solve problems on their own, help to develop the necessary skills to improve family life situations, help in the process of adaptation and social rehabilitation, attract and cooperate with specialists from other institutions in providing support to the family, as well as organizing educational and support groups for parents and children. Experts point out that single-parent families can receive the same assistance as any family, nothing is allocated.

CONCLUSIONS

The research result provides answers to the three questions raised:

In the scientific literature, among the risks of a single-parent family, such risks as economic difficulties, psychological stress, depression and feeling of loneliness, low self-esteem, anxiety, anger, inability to form stable relationships, behavior problems, drug use, not attending school, poor results, disorders of mental development, committing offences. On the other hand, the survey study shows that for children living in a single-parent family, anger, stress, anxiety are most often mentioned as risks, low self-esteem, health deterioration and problems at school are also important risks, criminal behavior is considered the lowest risk.

Regarding assistance to single-parent families provided by the state, the municipality - single-parent families are granted alimony or survivor's pension, peer groups and seminars are also held periodically for these parents, but such groups are mainly held in Riga. There are no specially developed programs aimed at single-parent families in Latvia. In order to obtain additional financial assistance, single-parent families, if their income is in accordance with the thresholds set by the regulations, have the opportunity to obtain the status of a poor household or the status of a low-income household.

In order to improve the financial situation of a single-parent family, amendments should be included in the laws, which stipulate that the breadwinner of a single-parent family should have a normal daily working time of no more than seven hours, while the normal weekly working time should not exceed 36 hours, and set a personal income tax rate of 18% for annual income up to 20 004 euros, as well as to determine the minimum salary for the breadwinner of one parent's family by 10% higher than the minimum monthly salary during normal working hours. In order to promote and socialize the children of one parent, municipalities should set free extracurricular classes for these children, but for parents, non-governmental organizations, in cooperation with the social service, should form various support groups for single-parent families, these groups should be popularized on social networks in order to attract the largest possible target audience and provide in-

formation about events, classes, seminars, as well as other support programs available to single-parent families.

REFERENCES

- ALEXANDER, C., CHARLES, G. (2009). *Caring, mutuality and reciprocity in social worker - client relationships: Rethinking principles of practice*. *Journal of Social Work*, 9(1), 2009, 5-22. pp.
- AYLLÓN, S., FERREIRA-BATISTA, N. (2015). 'Mommy, I miss daddy'. *The effect of family structure on children's health in Brazil*. *Economics and Human Biology*, 19, 75-89.
- BERG, L., HJERN, A. (2016). *Children of separated parents. Health, education and social: living conditions in a life course perspective*. Stockholm Universitet.
- CHO, S.Y. (2004). *Mother-child relationship in female-headed single parent families*. *Journal of Korean Home Management Association*, 22(1), 153-167.
- CSP. (2023). *Ģimenes kodola veids reģionos, republikas pilsētās un novados gada sākumā*. Pieejams: https://data.stat.gov.lv/pxweb/lv/OSP_PUB/START__POP__MV__MVG/MVG020
- Daryanani, I., Hamilton, J.L., Abramson, L.Y., Alloy, L.B. (2017). *Single Mother Parenting and Adolescent Psychopathology*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44(7), 1411-1423. pp.
- DOR, A. (2021). *Single motherhood by choice: Difficulties and advantages*. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 11(1), 18-27. pp.
- FARLEY, O.W., SMITH, L.L., BOYLE, S.W. (2006). *Introduction to social work*. (10th. Ed.). Boston: Pearson Education, 456 p.
- MARC, C., DIMENY, J.M., BACTER, C. (2019). *The social worker-client relationship: difficulties and solutions*. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series VII: Social Sciences, Law*, 12(61)2, 1-10. pp.
- MILEIKO, I. (2021). *Īsi par ģimenēm mūsdienā Latvijā*. Rīga: Labklājības ministrija.
- NIEUWENHUIS, R., MALDONADO, L.C. (2019). *Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries*. *Community, Work & Family*, 1978-2008. pp.
- RĪGAS DOMES LABKLĀJĪBAS DEPARTAMENTS. (2020). *Rīgas domes Labklājības departaments organizē bezmaksas atbalsta grupas vecākiem, kuri bērnus audzina vieni*. [tiešsaiste]. Pieejams: <https://veseligrizdnieks.lv/rigas-domes-labklajibas-departaments-organizē-bezmaksas-atbalsta-grupas-vecakiem-kuri-bernus-audzina-vieni-2/?fbclid=IwAR1s9iajK9M2wyaNwIf5KeiBPPzj-UJwgoOm4nxDoZyAYISARrYAm5-jHhc>
- ROUSOU, E., KOUTA, C., MIDDLETON, N., KARANIKOLA, M. (2013). *Single mothers' selfassessment of health: a systematic exploration of the literature*. *International Nursing Review*, 60(4), 425-434 pp.
- SKUBIEJUTE, G. (2019). *Children in Single Mother Families: Outcomes of Social Construction and Policy Design of Single Mother Families*. *International Journal of Social Sciences*, 5(2), 643-661. pp.
- STASOVA, L. (2017). *Family members as important role models of contemporary adolescents*. *The International Conference on Education and Educational Psychology*, 8, 521-531. pp.
- TEATER, B. (2010). *An introduction to ap-*

plying social work theories and methods. New York: McGraw Hill Open University Press, 242 p.

17. URANTA, D.T., OGBANGA, M. (2017). *Issues in social work methods in contemporary projects in Africa*. *International Journal of Management Research*, 3(7), 60-68. pp.

18. VAN DE VELDE, S., BAMBRA, C., VAN DER BRACHT, K., EIKEMO, T.A., BRACKE, P. (2014). *Keeping*

it in the family: the self-rated health of lone mothers in different European welfare regimes. *Sociology of Health and Illness*, 36(8), 1220–1242 pp.

19. ZUKULA, B., PURONA-SIDA, BEINĀRE, R., BUNTE, V., MELDERE, S., BUKŠA, S., VEĢIS, P., SENKĀNE, E., ZABAROVSKA, I. (2022). *Latvijas 2021. gada tautas un mājokļu skaitišanas galvenie rezultāti*. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde.

RIZIKOS MAŽINIMAS VIENIŠŪ TĒVŪ ŠEIMOSE

Iveta MIKLOVIČA, Irina VEREŠČAGINA

Santrauka

Vienišū tĒvū Ŗeimū skaičius visuomenėje nuolat auga, o Ŗioms Ŗeimoms kylančios problemos ir pavojai laikui bėgant nesikeičia, jie pasireiškia įvairiomis formomis - ekonomine padėtimi, skurdu ir pan. Darbą sudaro trys skyriai. Pirmajame skyriuje nagrinėjami teoriniai Ŗeimos ir jos modelių Latvijoje aspektai, analizuojami vienišū tĒvū Ŗeimos sunkumai ir pavojai, poveikis vaikū vystymuisi ir auklėjimui, statistiniai rodikliai, apibūdinantys vienišū tĒvū Ŗeimas Latvijoje. Antrajame skyriuje nagrinėjamas socialinis darbas ir pagalba vienišū tĒvū Ŗeimoms, kuriame aprašomas socialinis darbas ir socialinio darbo metodai, taip pat pagalbos vienišoms Ŗeimoms politika ir priemonės. Trečiajame skyriuje apibendrinamas apklausos tyrimas ir atliktas interviu su socialiniais darbuotojais apie galimybes mažinti vienišū tĒvū Ŗeimū riziką. Tyrime naudojamas monografinis tyrimo metodas, grupavimas, anketavimas, grafinis tyrimo metodas, logiškai konstruktyvus tyrimo metodas. Rezultatas: tiriant mokslinę literatūrą nustatyta, kad tarp vienišū tĒvū Ŗeimos rizikū yra tokios rizikos, kaip ekonominiai sunkumai, psichologinė įtampa, depresija ir vienišumo jausmas, žema savivertė, nerimas, pyktis, nesugebėjimas užmegzti stabiliū santykiū, elgesio problemos, narkotikū vartojimas, mokyklos nelankymas, blogas pažangumas, psichikos raidos sutrikimai, nusikalstamū veikū darymas. Atlikta apklausa parodė, kad pyktis, stresas, nerimas yra dažniausia rizika vaikams, gyvenantiems vienišū tĒvū Ŗeimose, žema savivertė, sveikatos pablogėjimas ir problemos mokykloje taip pat yra svarbi rizika, nusikalstamas elgesys laikomas mažiausia rizika.

Reikšminiai žodžiai: Ŗeima, Ŗeima su vienu iš tĒvū, vienišū tĒvū Ŗeima, socialinis darbas, socialinis darbuotojas.

SPORTO KLUBO „N“ TEIKIAMŲ PASLAUGŲ PLĖTOJIMO GALIMYBĖS

Anotacija. Sportas ir fizinė veikla šiuolaikinio žmogaus gyvenime užima labai svarbią vietą. Seniai įrodyta, kad aktyvų fizinį gyvenimą gyvenantys žmonės yra sveikesni, darbingesni ir geresnės nuotaikos, todėl sporto klubų teikiamos paslaugos yra paklausios bet kurio amžiaus, lyties bei socialinės padėties žmonių tarpe. Sporto klubų gebėjimas efektyviai prisitaikyti prie klientų poreikių ir garantuoti teikiamų paslaugų kokybę, jų patrauklumą bei prieinamumą yra vienas iš pagrindinių sėkmingos ir konkurencingos organizacijos veiklos garantų. Straipsnyje tiriamas sporto klubo „N“ teikiamų paslaugų plėtojimo galimybės, atsižvelgiant į klientų poreikius ir kokybiškų paslaugų užtikrinimą.

Reikšminiai žodžiai: sporto klubas, paslauga, sporto paslauga, kokybė.

ĮVADAS

Dėl didėjančios konkurencijos sporto paslaugų sektoriuje, įmonės yra priverstos ieškoti naujų verslo technologinių sprendimų. Sparčiai besiplečiant globaliai rinkai ir diegiant vis naujesnes technologijas, konkurencija sporto paslaugų įmonėms tampa sudėtingu uždaviniu. Todėl atsiranda būtinybė analizuoti konkurencingumą įtakančius veiksnius, vis didesnę dėmesį skiriant paslaugų kokybei ir jų įvairovei bei atsižvelgiant į klientų poreikius.

Kasmet Lietuvoje stebimas vis augantis sporto bazių, trenerių ir sportininkų skaičius. Kalbant apie treniruočių vietų skaičių, 2019 metais Lietuvoje veikė 3182 treniruočių vietos (iš jų: sporto salės, futbolo aikštės, stadionai, teniso aikštynai, lengvosios atletikos maniežai ir kt.), 2020 metais veikė 3271 treniruočių vietos, o 2021 metais – 3291 treniruočių vietos.¹ Tai rodo, kad sportas tampa vis didesnę sporto industrijos dalis visuomenėje, todėl sporto industrijų verslo vadovai ir rinkodaros specialistai turėtų kurti diferencijuotą ir kokybišką paslaugų aplinką, būtina tirti klientų poreikius, pomėgius, interesus ir norus, tam, kad sukurtų malonias ir kokybiškas paslaugas vartotojams.

Tyrimo aktualumas.

Pasauliniu mastu kinta žmonijos gyvenimo stilius. Stengiamasi, kad galimybė sportuoti būtų prieinama visiems, nepriklausomai nuo socialinės - ekonominės padėties visuomenėje. Daugėja privačių ir didelių - tinklinių sporto klubų, šie konkurencingesni nei mažieji, gali teikti paslaugas už mažesnę kainą.² Tačiau didėjant konkurencijai, sporto verslo pasaulyje didelis iššūkis keliamas paslaugų koky-

bės užtikrinimui, o tai lemia tiek vartotojų išlaikymą, tiek teikiamų paslaugų įvairovę. Todėl vadovai turi plėtoti kompetenciją ir identifikuoti efektyvius įrankius, leidžiančius nustatyti tiksliai ir argumentuotai, kokias paslaugas reikėtų išlaikyti, o kurias tobulinti, tam, kad būtų užtikrintas nuoseklus verslo klestėjimas, greitai keičiantis aplinkos sąlygoms.³

Tyrimo problema. Kokios sporto klubo „N“ teikiamų paslaugų plėtojimo galimybės?

Tyrimo objektas – sporto klubo „N“ teikiamų paslaugų plėtojimo galimybės.

Tyrimo tikslas - nustatyti sporto klubo „N“ teikiamų paslaugų plėtojimo galimybes.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti sporto klubų teikiamų paslaugų teorinį aspektą.

2. Apibrėžti kokybiškų paslaugų sampratą.

3. Atskleisti sporto klubo „N“ teikiamų paslaugų plėtojimo galimybes.

Tyrimo metodai ir tyrimo metodologija. 2023 m. balandžio mėn. atliktas sporto klubo „N“ lankytojų nuomonės tyrimas apie paslaugų plėtojimo galimybes. Atliekant tyrimą, naudoti tokie tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, klientų anketinė apklausa, kiekybinė tyrimo duomenų analizė. Anketinė apklausa leido įvertinti nagrinėjamą problemą bei išsiaiškinti respondentų nuomonę.

1. SPORTO KLUBŲ TEIKIAMŲ PASLAUGŲ TEORINIS ASPEKTAS

Pastaraisiais dešimtmečiais visame pasaulyje didėjantis susidomėjimas sveika gyvensena ir fizi-

¹ Oficialios statistikos portalas. (2023). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/temines-lenteles7>

² Power D., Greenwell D. M. (2016) Branded fitness: exercise and promotional culture. *Journal of Consumer Culture*, 17(3), 523 - 554.

³ Mendes, E. de F., ir Morais, M. N. E. (2021). *Relevance of service quality attributes in fitness centres in Rio de Janeiro: comparing stakeholders' perceptions*. *International Journal for Quality Research*, 15(1), 329- 345. Prieiga per internetą: <http://ijqr.net/journal/v15-n1/19.pdf>

niu aktyvumu, lėmė augantį sporto klubų skaičių.⁴ Pagrindinė to priežastis – stulbinantis nebrangių sporto klubų tinklų augimas, teikiančių paslaugas už prieinamą kainą ir viliojančių klientus papildomomis paslaugomis, išankstiniai pigiais abonentais, naujausiomis technologijomis ir įranga; maža to, dirbančių 24 valandas per parą.⁵ Zumba, fitboksas, „body sculpt“, pilatesas, kalanetika, aerobika, funkcinės treniruotės, joga, asmeninės treniruotės – tai vieni iš pasirinkimų, kuriuos siūlo nemažai sporto klubų. Šiame kontekste sporto klubai tapo etalonine sporto baze, padedančia populiarinti sportą visuomenėje.⁶ Nepaisant to, nors bendras fizinio aktyvumo lygis išaugo, didelis fizinio neveiklumo paplitimas išlieka – beveik pusė europiečių teigė niekada nesportuojantys.⁷ Todėl, tobulinant fizinio aktyvumo programas, sporto klubai turi galimybę pritraukti naujų lankytojų ir teigiamai veikti visuomenę.

Sporto klubas – tai vieta, kurioje yra treniruoklių, skirtų fiziniams pratimams atlikti. Sporto klubuose yra pagrindinė treniruočių zona, kurią daugiausia sudaro laisvieji svoriai, įskaitant hantelius ir štangas, bei įvairios paskirties stacionarus treniruokliai. Šioje zonoje dažnai būna veidrodžių, kad besitreniruojantys galėtų stebėti save ir išlaikytų taisyklingą laikyseną treniruotės metu. Kardio zonoje esama įrangos, skirtos stiprinti širdį bei didinti išsvermę, pvz., irklavimo treniruoklių, elipsinių treniruoklių ir bėgimo takelių. Dauguma sporto klubų siūlo grupinius pratimų užsiėmimus, kuriuos veda sertifikuoti kūno rengybos instruktoriai ar treneriai. Grupinės mankštos užsiėmimai dažnai laikomi svarbiausia paslauga, skirta narių įsitraukimui.⁸ Egzistuoja daugybė grupinių užsiėmimų formų, tačiau dažniausiai jie apima aerobikos, didelio intensyvumo treniruotes (HIT), pilatesą, tempimo pratimų užsiėmimus. Taip pat sporto klubuose dirba asmeniniai treneriai. Asmeniniai treneriai gali sukurti pritaikytą kūno rengybos rutiną, įskaitant

⁴ *International Health, Racquet and Sportsclub Association*. (2019). *The 2019 IHRSA Global Report* IHRSA. Boston: IHRSA, 2019. Prieiga per internetą: <https://www.ihrsa.org/publications/the-2019-ihrsa-global-report/>

⁵ *VS-Express*. 24/7 *Sporto klubas*. Prieiga per internetą: [VS-Express 24/7 Sporto klubas](https://vs-express.lt/). <https://vs-express.lt/>

⁶ Cheung, R. ir Woo, M. (2016). *Determinants of Perceived Service Quality: An Empirical Investigation of Fitness and Recreational Facilities* [interaktyvus]. Hong Kong: iFlexify Co., Ltd., Vocational Training Council. Prieiga per internetą: <https://cmr-journal.org/article/view/12369>

⁷ *European Commission Special Eurobarometer* (2018). *472 Report—Sport and Physical Activity* [interaktyvus]. European union, Prieiga per internetą: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9a69f642-fcf6-11e8-a96d-01aa75ed71a1>

⁸ Jairo, L. Q., García-unanue, J. ir Burillo, P. (2020). *Best Practices for Fitness Center Business Sustainability: A Qualitative Vision* [interaktyvus]. Madrid: Universidad Europea de Madrid, Faculty of Sport Sciences; Toledo: University of Castilla-La Mancha, Department of Physical Activity and Sport Sciences, IGOID Research Group. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/342353882_Best_Practices_for_Fitness_Center_Business_Sustainability_A_Qualitative_Vision

mitybos planą; padeda sportuojantiems teisingai ir saugiai atlikti pratimus bei pasiekti laukiamų rezultatų.

Dauguma autorių sporto paslaugos sampratą apibūdina skirtingai, tačiau pagrindinė mintis ir teikiamų paslaugų esmė išlieka vienoda ir panaši – tai procesas, skirtas kliento poreikiams patenkinti. Pagal Labanauskaitę ir Šturalo (2014) paslauga – veikla, už kurios paslaugos vartotojas moka pinigus ir kuri tenkina vartotojų poreikius.⁹ Pagal autorius Ali, Gardi, Othman ir kt. (2021), paslauga – tai procesas, bet ne daiktas.¹⁰ Todėl aptarnavimo įmonės neturi jokio produkto, bet turi interaktyvius procesus. Pagal Šimkų ir Pilelienę (2010), paslauga – tai skirtingai nei prekė, ji nėra materialinė, teikiama ir vartojama tuo pat metu.¹¹ Apibendrinus pateiktas paslaugų sąvokas, galima teigti, kad paslaugos pasižymi tokiais savybėmis:

- Neapčiuopiamumu – paslaugos yra nematerialios, negali būti sukauptos, o jų savybės sunku įrodyti;

- Heterogeniškumu – paslaugos yra nevienalytės ir tai yra esminė jų savybė, dėl šios priežasties yra sunku standartizuoti jų kokybę (pvz., aptarnavimo rezultatai kiekvieną dieną gali būti skirtingi; su skirtingais klientais ir bendravimas gali būti skirtingas).

- Neatskiriamumu – didžiąja dalimi paslaugos ir teikiamos, ir vartojamos vienu metu;

- Trumpu galiojimo laiku – nėra paslaugų atsargų, jų negalima išsaugoti vėlesniam naudojimui, o parduotos negali būti gražinamos. Be to, paslauga yra procesas, o ne daiktas, o vartotojo įsitraukimas į daugelio paslaugų teikimą vadovams sukuria papildomą kokybės kontrolės sunkumą. (Šimkus ir Pilelienė, 2010, p. 100)

Atlikus literatūroje pateiktų paslaugų definicijų analizę, išryškėjo aspektai, kuriais apibūdinamos paslaugos:

- paslauga kaip procesas;
- paslauga kaip mainai;
- paslauga kaip vertės bendrakūra;
- paslauga kaip sistema;
- paslauga kaip unikaliomis savybėmis pasižyminti esybė;

⁹ Labanauskaitė, D. ir Šturalo, O. (2014). *Paslaugos kokybės įtakos veiklos pelningumo rodikliams vertinimas*. Tiltai, 3, 94

¹⁰ Ali, B. J., Gardi, B., Othman, B. J., Ahmed, S. A., Ismael, N., B., Hamza, P. A., Aziz H. M., Sabir, B. Y., Sorguli, S., Anwar, G. (2021). Hotel Service Quality: The Impact of Service Quality on Customer Satisfaction in Hospitality. *International Journal of Engineering, Business and Management*, 5 (3), 16-20. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/profile/BayadAli/publication/351780048_Hotel_Service_Quality_The_Impact_of_Service_Quality_on_Customer_Satisfaction_in_Hospitality/links/60a9741592851ca9dcdad96a/Hotel-Service-Quality-The-Impact-of-Service-Quality-on-Customer-Satisfaction-in-Hospitality.pdf

¹¹ Šimkus, A. ir Pilelienė A. (2010). *Sporto paslaugų kokybės vertinimas: teorinis aspektas*. Prieiga per internetą: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/36124/1/ISSN2335-8750_2010_N_53.PG_99-110.pdf

- paslauga kaip atitinkamai klasifikacijai priklausanti veikla.¹²

Sporto paslaugos pagal Šimkų ir Pilelienę (2010) skirstomos į dvi grupes: *profesionalias ir vartotojiškas*. Profesionalios paslaugos pasižymi santykinai ilgu kontaktu, pritaikytos individualiems vartotojo poreikiams tenkinti ir orientuotos į problemos sprendimą. Vartotojiškos paslaugos – tai bendrai teikiamos paslaugos, neatsižvelgiant į individualius kliento poreikius.

Teikiant sporto paslaugas svarbu išskirti ir vartotojų kontingentą, kam tos paslaugos bus teikiamos. Sporto organizacijų teikiamos paslaugos gali būti suskirstytos į tris grupes: *dalyvių paslaugas* (treniuočių paslaugos, trenerių, kineziterapeutų, masažistų, medikų paslaugos, sporto prekių parduotuvių teikiamos paslaugos, sveikatingumo teikiamos paslaugos ir kt.), *žiūrovų paslaugas* (renginio metu parduodamos paslaugos, televizijos transliacijos paslaugos) ir *rėmimo paslaugas* (prieiga prie sporto rinkos, pajamos).¹³

Apibrėžiant „paslaugas“ ir „sporto paslaugas“ sąvokas, galime pastebėti, jog paslaugos apibrėžimas yra labai plati sąvoka ir ją pritaikyti kiekvienai sričiai reikia išskirti atitinkamus kriterijus ar savybes. Pagrindinės paslaugos savybės: paslauga yra veikla, kurios metu viena šalis kitai šaliai siūlo savo paslaugas, neturinti materialios formos ir kurios pagrindinis tikslas yra vartotojų poreikių tenkinimas.

Apibendrinant sporto klubų teikiamų paslaugų sampratą, reikėtų paminėti, kad paslauga yra sunkiau apčiuopiamas ir iš karto nykstantis reiškiny, teikiamas ir vartojamas tuo pačiu metu.

2. KOKYBIŠKŲ PASLAUGŲ SAMPRATA

Mokslinėje literatūroje pateikiami įvairūs kokybės apibūdinimai, tačiau tikslingiausia remtis tarptautiniu standartu, kuriame teigiama, jog kokybė – tai turimų charakteristikų visumos atitiktis reikalavimams laipsnis. Kad įstaigos galėtų sėkmingai konkuruoti rinkoje su savo produktais ar paslaugomis, jų vadovybė turi nuolat tobulinti veiklos procesus, kad užtikrintų gerą kokybę.

Kaziliūnas (2007) pateikia štai tokį „kokybės“ apibrėžimą – „Reikalavimai dažniausiai nustatomi atsižvelgiant į vartotojų poreikius, norus ir lūkesčius, todėl kokybę galima būtų apibrėžti kitu trumpu terminu: kokybė – tai vartotojo patenkinimo lygis“.¹⁴

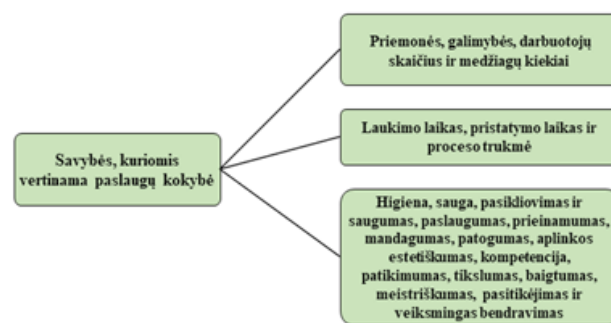
¹² Skačkauskienė, I. ir Vestertė, J. (2018). *Paslaugos sampratos aktualizavimas šiuolaikinėje vadyboje* [interaktyvus]. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas. Prieiga per internetą: <https://journals.vilniustech.lt/index.php/MLA/article/download/364/2887>

¹³ Komskienė, D., Garastaitė, L. ir Bradūnas, A. (2015). Sporto paramos įtaka šalies sporto industrijos ekonomikai. *Laisvalaikio tyrimai elektroninis mokslo žurnalas*, 2 (6), 1-9. Prieiga per internetą: <file:///C:/Users/Ieva/AppData/Local/Temp/223-Article%20Text-441-1-10-20180710.pdf>

¹⁴ Kaziliūnas, A. (2007). *Kokybės vadyba*. Vilnius. Prieiga per internetą: https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/15415/kokybes_vadyba.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Apibendrinus galima daryti prielaidą, kad kokybė - tai objekto savybių visuma, susijusi su gebėjimu atitikti nustatytus arba suvokiamus reikalavimus.

Paslaugos kokybė priklauso nuo individualaus kliento suvokimo. Šis suvokimas formuojasi per tam tikrą laiką, o klientai savo nuomonę grindžia anksčiau patirtimi bei paslaugų teikimo procesu. Paslaugos teikimo procesai taip pat turi būti nustatyti ir apibūdinti savybėmis, kurias klientas ne visada gali pastebėti, bet kurios tiesiogiai daro įtaką paslaugos teikimui. Abu savybių tipai turi būti tokie, kad paslaugas teikianti įstaiga ar organizacija galėtų įvertinti tas savybes nustatytų priimtino kriterijų atžvilgiu. Paslaugos arba paslaugos teikimo savybė gali būti kokybinė (palyginama) arba kiekybinė (išmatuojama). Tai priklauso nuo to, kas ją vertina ir kaip ji vertinama – paslaugas teikianti įstaiga ar organizacija, ar klientas. Daugelį kokybinių savybių, kurias klientas vertina subjektyviai, paslaugų organizacijai naudinga būtų vertinti kiekybiškai. Savybės, kurioomis galėtų būti vertinama paslaugų kokybė, pateikta 1 pav.

1 pav. Savybės, kuriomis vertinama paslaugų kokybė
Šaltinis: sudaryta pagal Kaziliūną, 2007.

Siekiant apibrėžti „kokybiškas sporto paslaugas“, reikia paminėti, kad „Sportas – visos asmens fizinės veiklos formos, kuriomis siekiama ugdyti ir tobulinti fizinės ir psichinės jo savybes bei įgūdžius ar stiprinti sveikatą“.¹⁵ Taigi, kokybiškas sporto paslaugas būtų galima apibūdinti kaip sąmoningą paslaugų teikėjo ir kliento bendravimą bei bendradarbiavimą, kad būtų užtikrinta sporto paslauga. Paslaugų srityje kokybė vertinama labiau subjektyviai, kai organizacija geba patenkinti kliento poreikius, norus ir lūkesčius. Todėl siekiant tiksliau paaiškinti kokybiškų sporto paslaugų esminius kriterijus, siūloma paslaugas skirstyti į dvi dedamasias: techninius ir subjektyvius rezultatus. Techniniu rezultatu dažniausiai vertinama – kokia paslauga buvo suteikta (pvz., treniruotė), o subjektyviu rezultatu vertinamas paslaugos teikimo procesas (kaip buvo suteikta paslauga, pvz., pravaista treniruotė).

¹⁵ Lietuvos Respublikos sporto įstatymas: Lietuvos Respublikos seimas 1995 m. gruodžio 20 d. Nr. I-1151. *Valstybės žinios*, 1996-01-31, Nr. 9-215. Galiojanti suvestinė redakcija 2023-02-01 - 2023-12-31. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.23317?jfwid=2r1mca2o>

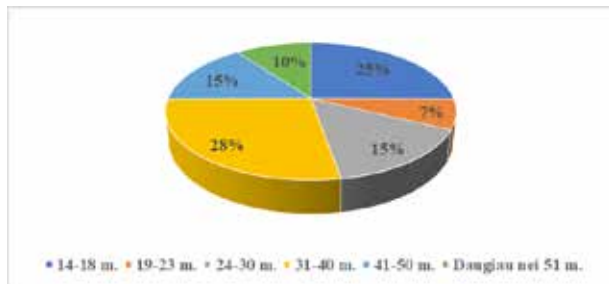
Apibendrinant galima daryti prielaidą, kad kokybiškos paslaugos – tai apibrėžta paslaugų savybių visuma, potencialiai arba realiai galinti tam tikru mastu patenkinti reikiamus poreikius, kai paslauga naudojama pagal paskirtį. Paslaugų kokybės nustatymo pagrindas yra klientų, darbuotojų ir dalyvaujančių ekspertų atsiliepimai. Paslaugų kokybė priklauso ne tik nuo vartotojo, bet ir didžiąją dalį nuo įmonės indėlio, kuriant įmonės įvaizdį. Taip, kaip įmonė laikysis savos strategijos, kokią taikys marketingo vadybą, kokią kurs darbo aplinką ir kokius vystys darbuotojų ir klientų santykius - tai kelias ir į paslaugų kokybės užtikrinimą, ir į paslaugų populiarumą vartotojų tarpe.

3. TYRIMO ANALIZĖ

Atliktas kiekybinis tyrimas, taikant anketinės apklausos metodą. Anketa buvo patalpinta internetinėje svetainėje, atsakyti į joje pateiktus klausimus kviešti sporto klubo „N“ lankytojai. Tyrimas atliktas, siekiant išsiaiškinti respondentų požiūrį į sporto klubo „N“ teikiamas paslaugas ir jų plėtojimo galimybes.

Tyrimo metu respondentų teirautasi, kas įtakojo šio sporto klubo pasirinkimą, dėl kokių priežasčių sportuoja, ar tenkina sporto paslaugų kokybę, kokių teikiamų paslaugų pageidautų ir kt.

Apklausoje dalyvavo 40 sporto klubo lankytojų: 28 proc.- 31-40 metų, 25 proc. - 14-18 metų, 7 proc. - 19-23 metų, po 15 proc. - 24-30 metų ir 41-50 metų, daugiau, 10 proc. - daugiau nei 51 metų respondentai (1 pav.).

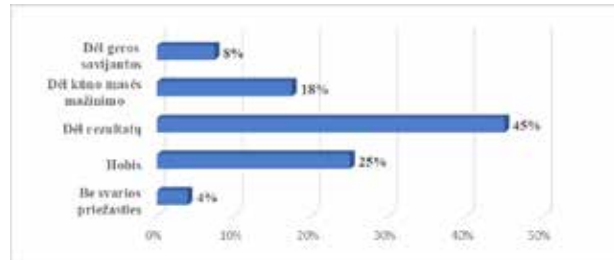

1 pav. Respondentų pasiskirstymas pagal amžių

Iš tyrimo dalyvavusių respondentų 63 proc. buvo vyrai, tai parodo, kad didesnis susidomėjimas sporto klubo teikiamomis paslaugomis yra vyrų tarpe. Aktyviausi sporto klubo lankytojai yra vidutinio amžiaus asmenys ir moksleiviai. Kadangi apklausa vyko balandžio ir gegužės mėnesiais, galima daryti prielaidą, kad nuo 19 iki 30 metų amžiaus grupių asmenys dėl didelio užimtumo ir laiko stokos (pvz.: dėl studijų, įsitvirtinimo darbo rinkoje) negalėjo dažnai lankytis sporto klube.

Atliekant tyrimą buvo siekiama sužinoti, dėl kokių priežasčių respondentai lankėsi šiame sporto klube. (žr. 2 pav.) Beveik pusė respondentų (45 proc.) pažymėjo, kad sportuoja dėl fizinių rezultatų. Ketvirtadalis (25 proc.) respondentų pažymėjo, jog

lankytis sporto klube yra jų hobis. Kita svari sportavimo priežastis – noras sumažinti kūno masę (18 proc.), o sportuojantys dėl geros savijautos atsakė tik 8 proc. apklaustųjų. Mažiausiai respondentų (4 proc.) atsakė, kad į sporto klubą eina be svarios priežasties.

2 pav. Lankymosi sporto klube priežastys

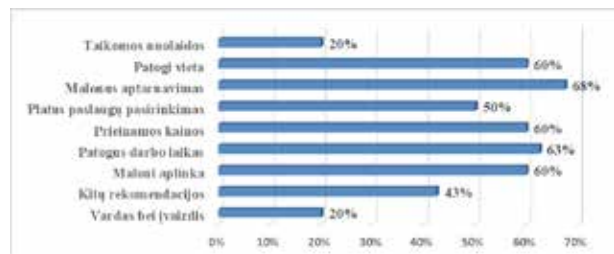
Apibendrinant galima daryti prielaidą, kad respondentai „N“ sporto klubą lankė dėl fizinių rezultatų ir kad sportas yra jų hobis.

Tyrimo dalyvavusieji respondentai turėjo galimybę įvardinti, iš kur sužinojo apie šį sporto klubą bei jo teikiamas paslaugas. (žr. 3 pav.)

3 pav. Respondentų pasiskirstymas pagal sporto klubo „N“ žinomumą

Net 80 proc. respondentų pažymėjo, kad apie šį sporto klubą sužinojo iš draugų, pažįstamų bei giminaičių. Beveik ketvirtadalis respondentų rado informaciją internete ar gyvena netoli jo. Tačiau nei vienas respondentas apie šį sporto klubą nesužinojo iš reklamos spaudoje, radijuje ir televizijoje. Galima daryti prielaidą, kad sporto klubas turėtų didesnę dėmesį skirti savo teikiamų paslaugų marketingui.

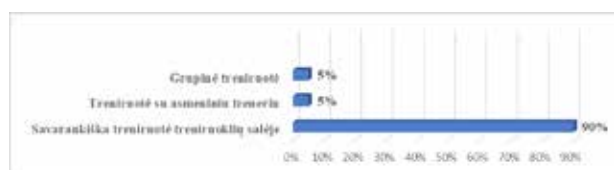
4 pav. Priežastys nulėmę sporto klubo „N“ pasirinkimą

Didžioji dauguma respondentų (daugiau nei 60 proc.) įvardijo, kad didžiausią įtaką, pasirenkant „N“ sporto klubą turėjo malonus aptarnavimas, patogus darbo laikas, maloni aplinka, patogi vieta bei

prieinamos kainos. Pusė respondentų įvardijo, kad šį klubą pasirinko, nes siūlo platų paslaugų pasirinkimą, o 43 proc. respondentų pažymėjo, kad įtakos turėjo kitų žmonių rekomendacijos. O beveik ketvirtadaliui respondentų didžiausią įtaką padarė sporto klubo vardas, įvaizdis bei taikomos nuolaidos. (žr. 4 pav.)

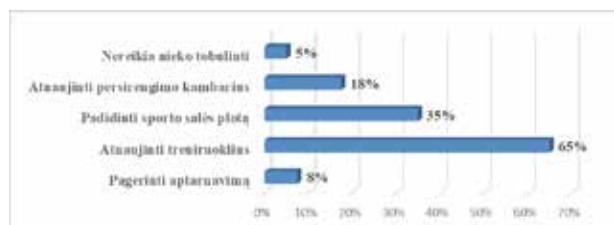
Apibendrinant galima daryti prielaidą, jog klientus sporto klube padeda išlaikyti klubo darbuotojų pastangos maloniai bendrauti su lankytojais, patogus darbo laikas (nuo 7.00 iki 22.00 val.), prieinamos kainos (suaugusiems 30 Eur, moksleiviams 20 Eur mėnesiui), patogi vieta, platus paslaugų pasirinkimas bei kitų žmonių rekomendacijos. Sporto klubo vardas ir įvaizdis bei taikomos nuolaidos respondentams nėra tokie svarbūs veiksniai, renkant šį sporto klubą.

Tyrimu buvo siekiama sužinoti, kokiomis sporto paslaugomis naudojasi šio sporto klubo lankytojai. (žr. 5 pav.). Net 90 proc. respondentų pažymėjo, jog renkasi savarankišką treniruotę, prižiūrint treneriui. Labai nedaug respondentų (5 proc.) pažymėjo, jog renkasi treniruotes su asmeniniu treneriu. Taip pat maža dalis respondentų (5 proc.) renkasi sportavimą grupinėje treniruotėje.

5 pav. Respondentų pasiskirstymas pagal paslaugų pasirinkimą

Respondentai turėjo galimybę įvertinti ar patenkinti šio sporto klubo paslaugų kokybę. Net 95 proc. respondentų pažymėjo, kad patenkinti šio klubo paslaugų kokybe. Nepatenkinti respondentai klubo paslaugų kokybe turėjo galimybę įvardinti, kokios yra nepatenkinimo paslaugų kokybe priežastys. Respondentai įvardijo, kad jų netenkina paslaugų kaina ir norėtų geresnio aptarnavimo.

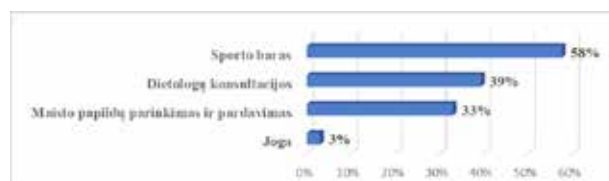

6 pav. Priemonės paslaugų tobulinimui sporto klube „N“

Respondentai turėjo galimybę įvardinti, kokios priemonės padėtų gerinti paslaugų teikimą (žr. 6 pav.). Didžioji dauguma respondentų (65 proc.) įvardijo, kad atnaujinti treniruokliai pagerintų paslaugų teikimą. 35 proc. respondentų pažymėjo, kad sporto salės ploto padidinimas padėtų pagerinti paslaugų kokybę. O 18 proc. respondentų pažymėjo,

kad norėtų atnaujintų persirengimo kambarių. Tik 5 proc. respondentų pažymėjo, kad nieko tobulinti nereikia.

Tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti, kokių dar teikiamų paslaugų jie norėtų šiame sporto klube (žr. 7 pav.) Daugiau kaip pusė respondentų (58 proc.) pažymėjo, kad labiausiai norėtų sporto baro, kuriame galėtų atsipalaiduoti po įtemptos darbo dienos, stebint populiariausias sporto varžybas ir išbandant savo sėkmę sporto lažybose, 39 proc. - dietologo konsultacijų bei 33 proc. maisto papildų parinkimo ir pardavimo, o 3 proc. respondentų norėtų lankyti joga užsiėmimus.

7 pav. Naujų paslaugų plėtra respondentų požiūriu

Apibendrinant, galima būtų teigti, jog sporto klubo „N“ lankytojams papildomų paslaugų netrūksta. Tačiau paslaugos, kaip sporto baras, dietologo konsultacijos, maisto papildų parinkimas ir pardavimas, joga užsiėmimai būtų paklausiausios tarp teikiamų paslaugų pasirinkimo.

TYRIMO IŠVADOS

Atliktas tyrimas padėjo atskleisti šiuos sporto klubo „N“ paslaugų plėtojimo galimybių aspektus:

1. Dauguma respondentų sporto klubą lanko dėl geros savijautos, fizinių rezultatų ir todėl, kad sportas yra jų hobis.

2. Didžioji dauguma respondentų sporto klubą „N“ renkasi, nes jie patenkinti bendravimu, jiems patogus darbo laikas bei vieta, taip pat prieinamos paslaugų kainos.

2. Didžioji dauguma respondentų apie sporto klubą „N“ ir jo teikiamas paslaugas sužinojo iš draugų, pažįstamų ar giminių. Mažiau kaip trečdalis respondentų apie sporto klubą sužinojo internete ir todėl, kad klubas yra netoli jų gyvenamosios vietos.

3. Didžioji dauguma respondentų renkasi savarankišką treniruotę, prižiūrint treneriui. Tik maža dalis respondentų renkasi asmenines ir grupines treniruotes.

4. Didžioji dauguma respondentų sporto klubo teikiamas paslaugas vertina kaip kokybiškas, tačiau pageidautų atnaujintos įrangos ir didesnių patalpų.

5. Respondentai norėtų platesnio paslaugų spektro: daugiau kaip pusė respondentų norėtų, kad būtų įrengtas sporto baras, kuriame galėtų atsipalaiduoti po įtemptos darbo dienos stebint populiariausias sporto varžybas ir išbandant savo sėkmę sporto lažybose, trečdalis respondentų - dietologo konsultacijų, maisto papildų parinkimo ir pardavimo paslaugų, taip pat norėtų lankyti joga užsiėmimus.

NAUDOTI ŠALTINIAI

1. Ali, B. J., Gardi, B., Othman, B. J., Ahmed, S. A., Ismael, N., B., Hamza, P. A., Aziz H. M., Sabir, B. Y., Sor-guli, S., Anwar, G. (2021). Hotel Service Quality: The Impact of Service Quality on Customer Satisfaction in Hospitality. *International journal of Engineering, Business and Management*, 5 (3), 16-20. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/profile/BayadAli/publication/351780048_Hotel_Service_Quality_The_Impact_of_Service_Quality_on_Customer_Satisfaction_in_Hospitality/links/60a9741592851ca9dcdad96a/Hotel-Service-Quality-The-Impact-of-Service-Quality-on-Customer-Satisfaction-in-Hospitality.pdf
2. Cheung, R. ir Woo, M. (2016). *Determinants of Perceived Service Quality: An Empirical Investigation of Fitness and Recreational Facilities* [interaktyvus]. Hong Kong: iFlexify Co., Ltd., Vocational Training Council. Prieiga per internetą: <https://cmr-journal.org/article/view/12369>
3. Jairo, L. Q., García-unanue, J. ir Burillo, P. (2020). *Best Practices for Fitness Center Business Sustainability: A Qualitative Vision* [interaktyvus]. Madrid: Universidad Europea de Madrid, Faculty of Sport Sciences; Toledo: University of Castilla-La Mancha, Department of Physical Activity and Sport Sciences, IGOID Research Group. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/342353882_Best_Practices_for_Fitness_Center_Business_Sustainability_A_Qualitative_Vision
4. *European Commission Special Eurobarometer* (2018). *472 Report—Sport and Physical Activity* [interaktyvus]. European union, Prieiga per internetą: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9a69f642-fcf6-11e8-a96d-01aa75ed71a1>
5. *International Health, Racquet and Sportsclub Association*. (2019). *The 2019 IHRSA Global Report IHRSA*. Boston: IHRSA, 2019. Prieiga per internetą: <https://www.ihrsa.org/publications/the-2019-ihrsa-global-report/>
6. Kaziliūnas, A. (2007). Kokybės vadyba. Vilnius. Prieiga per internetą: https://repository.mruni.eu/bitstream/handle/007/15415/kokybes_vadyba.pdf?sequence=1&isAllowed=y
7. Komskienė, D., Garastaitė, L. ir Bradūnas, A. (2015). Sporto paramos įtaka šalies sporto industrijos ekonomikai. Laisvalaikio tyrimai elektroninis mokslo žurnalas, 2 (6), 1-9. Prieiga per internetą: <file:///C:/Users/Ieva/AppData/Local/Temp/223-Article%20Text-441-1-10-20180710.pdf>
8. Labanauskaitė, D. ir Šturalo, O. (2014). *Paslaugos kokybės įtakos veiklos pelningumo rodikliams vertinimas*. Tiltai, 3, 94.
9. *Lietuvos Respublikos sporto įstatymas: Lietuvos Respublikos seimas 1995 m. gruodžio 20 d. Nr. I-1151. Valstybės žinios*, 1996-01-31, Nr. 9-215. Galiojanti suvestinė redakcija 2023-02-01 - 2023-12-31. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.23317?jfwid=2r1mca2o>
10. Mendes, E. de F., ir Morais, M. N. E. (2021). *Relevance of service quality attributes in fitness centres in Rio de Janeiro: comparing stakeholders' perceptions*. *International Journal for Quality Research*, 15(1), 329- 345. Prieiga per internetą: <http://ijqr.net/journal/v15-n1/19.pdf>
11. Miliauskaitė, J. (2012). *Quality of Service: Concept Analysis* [interaktyvus]. Vilnius: Vilnius University, Institute of Mathematics and Informatics. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/287548740_Quality_of_service_Concept_analysis
12. Oficialios statistikos portalas. (2023). Prieiga per internetą: <https://osp.stat.gov.lt/temines-lenteles7>
13. Power D., Greenwell D. M. (2016) Branded fitness: exercise and promotional culture. *Journal of Consumer Culture*, 17(3), 523 - 554.
14. Skačkauskienė, I. ir Vestertė, J. (2018). *Paslaugos sampratos aktualizavimas šiuolaikinėje vadyboje* [interaktyvus]. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas. Prieiga per internetą: <https://journals.vilniustech.lt/index.php/MLA/article/download/364/2887>
15. Skurvydas, A. (2016). *Sporto mokslo naujovės žmonių fizinės ir socialinės gerovės srityje* [interaktyvus]. Kaunas: Lietuvos sporto universitetas. Prieiga per internetą: https://www.lsu.lt/wp-content/uploads/2017/11/baltoji_knyga_0.pdf
16. Šimkus, A. ir Pileilienė A. (2010). *Sporto paslaugų kokybės vertinimas: teorinis aspektas*. Prieiga per internetą: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/36124/1/ISSN2335-8750_2010_N_53.PG_99-110.pdf
17. *VS-Express. 24/7 Sporto klubas*. Prieiga per internetą: VS-Express 24/7 Sporto klubas. <https://vs-express.lt/>

THE POSSIBILITIES FOR SERVICE DEVELOPMENT PROVIDED BY SPORTS CLUB „N“

Ilona MULERENKIENĖ, Laura PEČKIENĖ

Summary

Sport and physical activity play a very important role in the life of a modern person. It has long been proved that people who lead an active physical life are healthier, more productive and in a better mood, therefore, the services provided by sports clubs are in demand by people of all ages, genders and social status. The ability of sports clubs to adapt effectively to the needs of their customers and to guarantee the quality, attractiveness and accessibility of the services they provide is one of the main guarantees of a successful and competitive organisation. The article investigates the possibilities of developing the services provided by the sports club „N“, taking into account the needs of customers and ensuring quality services.

Keywords: sports club, service, sports service, quality.

EKSPERTO IŠVADA, KAIP ĮRODYMAS, CIVILINIAME PROCESU: EKSPERTIZĖS SKYRIMO, ATLIKIMO IR EKSPERTO IŠVADOS VERTINIMO PRAKTINIAI ASPEKTAI

Anotacija. Darbe analizuojami esminiai aspektai, susiję su ekspertizės skyrimu, atlikimu ir eksperto išvados vertinimu civiliniame procese. Siekiama aptarti pasirinktos temos praktinius aspektus, atskleisti šios įrodymo rūšies civiliniame procese tendencijas, identifikuoti iššūkius, su kuriais susiduria ir ateityje gali susidurti teismai. Ypatingas dėmesys skiriamas aktualios teismų praktikos analizei, kuria iliustruojamos įstatyminės ir doktrininės nuostatos konkrečiais, teismų praktikoje nagrinėtais, pavyzdžiais.

Reikšminiai žodžiai: civilinis procesas, įrodymai, įrodinėjimo tikslas, dispozityvumo principas, ekspertizė, eksperto išvada, įrodymų vertinimas.

ĮVADAS

Asmens teisė į teisminę gynybą yra viena iš pagrindinių mūsų pagrindinio šalies įstatymo – LR Konstitucijos, garantuojamų teisių¹. Kilus tam tikram ginčui, asmuo, manydamas, jog jo subjektinė teisė pažeista, naudojasi jam Konstitucijos įtvirtinta teise į teisminę gynybą ir kreipiasi į teismą, pareikšdamas tam tikrą reikalavimą. Teismui, kaip institucijai, kuriai pavesta vykdyti teisingumą, nagrinėjant kilusį ginčą, šalių teikiamų įrodymų pagrindu, tenka atkurti praeityje egzistavusių įvykių faktines aplinkybes, kurios turi reikšmės ginčo išnagrinėjimui. Įrodymų ir įrodinėjimo institutas yra vienas iš svarbiausių visame civiliniame procese. Nuo to, kaip procesiniame įstatyme bus reglamentuotas įrodinėjimas ir su įrodinėjimu susiję klausimai, priklausys, ar byloje bus įgyvendintas teisingumas, ar visuomenė pasitikės teismais ir teismų sistema. 2003 m. sausio 1 d. priėmus Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksą (toliau – LR CPK²) siekta užtikrinti proceso ekonomiškumą, operatyvumą, šalių dispozityvumą ir rungimosi principų įgyvendinimą. Įrodinėjimas yra tęstinis procesas ir vyksta viso civilinio proceso metu, pradedant nuo civilinės bylos iškėlimo (ieškinyje nurodomi faktai, kuriais ieškovas grindžia savo reikalavimus), baigiant sprendimo byloje priėmimu (teismas sprendimo motyvuojamojoje dalyje pateikia visų įrodymų vertinimą). Įrodinėjimas civiliniame procese yra tiek šalių, tiek ir teismo praktinė veikla, kurios metu renkami ir tiriami bylai reikšmingi

¹ Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992 m. lapkričio 2 d. Nr. 33-1014.

² Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340.

įrodymai. Eksperto išvada yra viena iš įrodinėjimo priemonių civiliniame procese. Tai nėra dažniausiai naudojama įrodinėjimo priemonė, nes palyginti su kitomis įrodinėjimo alternatyvomis yra brangi³ bei dažnai eksperto išvados tenka ilgai laukti⁴, todėl jomis dažniausiai naudojamos kaip kraštutinė priemonė. Nepaisant to, tokia įrodinėjimo priemonė egzistuoja, ja šalys naudojasi ir teismai nuolat susiduria ir susidurs su iššūkiais ir sunkumais skiriant ekspertizes ir vertinant eksperto išvadas.

Temos aktualumas. Nacionalinės teismų administracijos duomenimis, 2022 metais pirmosios instancijos teismuose gauta 149650 bylos, ir jose vyksta įrodinėjimas⁵. Be jokios abejonės ne kiekvienoje civilinėje byloje yra sprendžiamas klausimas dėl ekspertizės skyrimo, tačiau pavyzdžiui Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos duomenimis nuo 2012 iki 2022 metų, atliktų teismo psichiatrijos, psichologijos ekspertizių skaičius padidėjo nuo 408 iki 691 (arba apie 40 proc.)⁶, dėl ko galima daryti išvadą, kad bent jau teismo psichiatrijos, psichologijos ekspertizių poreikis yra didėjantis. Nors nepavyko surasti oficialios statistikos apie visas teismų paskirtas eks-

³ Ambulatorinė kompleksinė teismo psichiatrijos – psichologijos ekspertizė (vaikams/paaugliams) kainuoja 697,38 Eur // Prieiga per internetą <https://www.vtpt.lt/ekspertiziu-kainos-civilinese-bylose/> [Žiūrėta 2023 11 15]

⁴ 2023 m. gruodžio 2 d. artimiausia ekspertizės atlikimo registravimo data vaikų ir paauglių psichiatrijos skyriuje buvo 2025 m. vasario 18 d. // Prieiga per internetą <https://www.vtpt.lt/ekspertizes-atlikimo-registravimo-data/>.

⁵ Prieiga per internetą <https://www.teismai.lt/data/public/uploads/2023/03/teismai2023-1.pdf> [Žiūrėta 2023 10 05]

⁶ Prieiga per internetą https://www.vtpt.lt/download/566/metine_veiklos_ataskaita_2012.pdf, [https://www.vtpt.lt/uploads/Forma%2046%20\(2022m.\).pdf](https://www.vtpt.lt/uploads/Forma%2046%20(2022m.).pdf) [Žiūrėta 2023 11 09]

pertizes per metus, tačiau pagal teismų praktikoje analizuotų bylų skaičių sprendžiamas, kad tikėtina atliekamų ekspertizė skaičius yra didėjantis. Autoriaus vertinimu, tai gali lemti keletas aspektų. Pirmasis, tai išaugę Lietuvos piliečių gyvenimo kokybės rodikliai, pajamingumas, dėl ko rungimosi procese šalys turi galimybes reikšiamus reikalavimus ir atsikirtimus įrodinėti eksperto išvados pagalba⁷. Taip pat šalis atstovaujančių profesionalių teisininkų siekis pasinaudoti visomis įmanomomis įrodinėjimo priemonėmis, šiuo klausimu plėtojama teisminė praktika, kt. Autoriaus nagrinėjama tema yra aktuali ir savo aktualumo bėgant metams nepraranda. Priešingai, susiduriama su naujais iššūkiais, sudarančiais nuolatos peržiūrėti procesus, aktualų teisinį reguliavimą, identifikuoti problemas, nustatyti galimus ateities iššūkius ir ieškoti išeičių, siekiant tobulo proceso ir teisingumo.

Tikslas – analizuoti ir aptarti esminius aspektus, susijusius su eksperto išvada civiliniame procese.

Darbo objektas: nacionaliniai teisės aktai, teismų praktika, civilinio proceso teisės moksliniai darbai susiję su įrodinėjimo samprata civiliniame procese, ekspertizės skyrimu, jos atlikimu ir eksperto išvados vertinimu civiliniame procese.

Uždaviniai:

1. Apžvelgti esminius aspektus, susijusius su ekspertizės skyrimu civiliniame procese.
2. Aptarti ekspertizės atlikimo teorinius ir praktinius niuansus;
3. Analizuoti eksperto išvados vertinimo aspektus teorijoje ir praktikoje.

Darbo metodai: teisės aktų, teismų praktikos apžvalga ir analizė, lyginimas. Analitinis aprašomasis interpretacinis metodas, naudojamas analizuojant autorių monografijas, mokslinius straipsnius, nacionalinius teisės aktus, kitus šaltinius.

1. EKSPERTIZĖS CIVILINIAME PROCESU SKYRIMO TEORINIAI IR PRAKTINIAI ASPEKTAI

Įrodinėjimas civiliniame procese prasideda pareiškus teismui ieškinį, kuriame turi būti nurodomas tiek ieškinio dalykas, tiek ir pagrindas. Būtent ieškinio reiškiamas reikalavimas apibrėžia bylos nagrinėjimo ir tuo pačiu šalių įrodinėjimo ribas. Įrodymai civilinėje byloje yra bet kokie faktiniai duomenys, kuriais remdamasis teismas įstatymų nustatyta tvarka konstatuoja, kad yra aplinkybių, pagrindžiančių šalių reikalavimus ir atsikirtimus, ir kitokių aplinkybių, turinčių reikšmės bylai teisingai išspręsti, arba kad jų nėra (CPK 177 straipsnio 1 dalis). Faktiniai duomenys nustatomi šiomis priemonėmis: šalių ir trečiųjų asmenų (tiesiogiai ar per atstovus) paaiškinimais (CPK 186 straipsnis), liudytojų parodymais, rašytiniais įrodymais,

⁷ Minimali mėnesinė alga Lietuvoje nuo 2015 iki 2023 padidėjo nuo 300 Eur iki 840 Eur // Prieiga per internetą <https://www.tagidas.lt/savadai/9003/> [Žiūrėta 2023 10 10]

daiktiniais įrodymais, apžiūrų protokolais, ekspertų išvadomis, nuotraukomis, vaizdo ir garso įrašais, padarytais nepažeidžiant įstatymų, ir kitomis įrodinėjimo priemonėmis (CPK 177 straipsnio 2 dalis). Taigi, eksperto išvada civiliniame procese yra tik viena iš įrodinėjimo priemonių, kuriomis gali naudotis šalys įrodinėdamos savo reikalavimus ir/ar atsikirtimus. CPK 212 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad išsiaiškinti nagrinėjant bylą kylančius klausimus, reikalaujančius specialių mokslo, medicinos, meno, technikos ar amato žinių, teismas gali skirti ekspertizę ir, atsižvelgdamas į dalyvaujančių byloje asmenų nuomonę, paskirti ekspertą arba pavesti atlikti ekspertizę kompetentingai ekspertizės įstaigai. Prireikus gali būti skiriami keli ekspertai ar ekspertų komisija. Įstatyme nurodoma, kad teismo ekspertizė tai teismo eksperto atliekamas teismo ar teisėjo jam pavestas tyrimas, kuriuo šis ekspertas atsako į specialių žinių reikalaujančius klausimus ir kurio rezultatus jis fiksuoja ekspertizės akte.

Taigi, ekspertizės aktas civiliniame procese gali būti įrodymu, patvirtinančiu arba paneigiančiu tam tikras faktines aplinkybes.

Ekspertizė byloje gali būti skiriama ne dėl bet kokio klausimo, o tik reikalaujančio specialių žinių. Lietuvos Respublikos ekspertizės įstatyme yra įtvirtinta specialiųjų žinių sąvoka, pagal kurią specialios žinios - išsilavinimo, specialaus pasirengimo arba profesinės veiklos būdu įgytos išsamios mokslo, technikos, meno ar kitos srities žinios, reikalingos ekspertiniam tyrimui atlikti.⁸ Teismas gali skirti ekspertizę savo arba byloje dalyvaujančių asmenų iniciatyva, jeigu jam iškyla neaiškių, specialiųjų žinių reikalaujančių klausimų. Visų pirma, šiame darbe analizuotina situacija, kai ekspertizės byloje atlikimo siekia dalyvaujantys byloje asmenys. Tokiu atveju, dalyvaujantis byloje asmuo teikia teismui motyvuotą prašymą skirti ekspertizę tam tikram klausimui, reikalaujančiam specialių žinių, išsiaiškinti, pateikia eksperto (ekspertinės įstaigos), turinčio specialiųjų žinių, kandidatūrą, formuluoja ekspertizės atlikimui būtinus klausimus. Siekiant užtikrinti šalių rungimosi ir lygiateisiškumo principus bei įgyvendinant CPK 213 straipsnio reikalavimus, gavus vienos iš šalių prašymą skirti ekspertizę, turėtų būti nustatomas terminas kitiems dalyvaujantiems byloje asmenims, pateikti poziciją (atsiliepiamą) dėl prašomos skirti ekspertizės, siūlomo eksperto (ekspertinės įstaigos) kandidatūros, konkrečių klausimų ekspertui. Kasacinis teismas vienoje iš nagrinėtų bylų yra konstatavęs procesinės teisės normos pažeidimą, nes dalyvaujantiems byloje asmenims nebuvo suteikta teisė pateikti klausimus, kurie sprendžiami ekspertinio tyrimo me-

⁸ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340

tu.⁹ Teismas gavęs šalių prašymus/pozicijas, sprendžia klausimą dėl ekspertizės skyrimo. Kasacinio teismo praktikoje pabrėžiama, jog CPK 212 straipsnio 1 dalies norma negali būti aiškinama kaip nustatanti, jog ekspertizės skyrimas priklauso tik nuo dalyvaujančių byloje asmenų valios, ekspertizė gali būti skiriama tiek teismo, tiek dalyvaujančių byloje asmenų iniciatyva¹⁰. Tačiau tuo pačiu tai nereiškia, kad teismas ekspertizę gali skirti kiekvienoje situacijoje, kai šalis teikia prašymą skirti ekspertizę, argumentuodama specialiuoju žinių poreikiu konkrečioje byloje. Kiekvienoje situacijoje teismas privalo individualizuoti ekspertizės skyrimo poreikį, t. y. įvertinti individualią bylos situaciją, reikalavimus ir atsikirtimus, byloje pateiktus įrodymus bei kokią įtaką eksperto išvada turėtų teisingam bylos išsprendimui, ar galima bylą išnagrinėti be ekspertizės akto ir kt., kadangi ekspertizės skyrimas neišvengiamai turės įtakos proceso operatyvumui ir ekonomiškumui¹¹. Tačiau teismas netenkindamas prašymo dėl ekspertizės skyrimo, privalo jį motyvuoti ir tai daryti itin rūpestingai ir atidžiai, kadangi pagal bylos nagrinėjimo dalyką, tolimesnėje bylos stadijoje (apeliacijoje, kasacijoje), gali tiesiog jau nebūti galimybės atlikti ekspertizės dėl tam tikrų specialiųjų žinių reikalaujančių klausimų, nes ekspertizės objektu buvę daiktai gali būti žuvę, sugedę ir kt.¹² Kitas svarbus aspektas akcentuojamas tiek teisės doktrinoje, tiek ir teismų praktikoje, jog teisminė sistema grindžiama princi-

⁹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2001 m. gegužės 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-549. Teismų praktika. 2001, 16 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/11548> [Žiūrėta 2023 10 19].

¹⁰ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. birželio 11 d. nutartis, priimta civilinėje byloje Nr. 3K-3-222/2007 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/78980> [Žiūrėta 2023 10 19].

¹¹ Pavyzdžiui Ekonominių teismo ekspertizė centras savo rekomendacijose kai ekspertizės poreikio nėra ir pakanka gauti bendro pobūdžio paaiškinimus, nesusijusius su konkrečių bylų aplinkybių vertinimu, siūlo plačiau naudotis galimybe atsakymus į tiriamus klausimus gauti rašytinių konsultacijų (civiliniame procese) // Prieiga per internetą <https://teismoekspertai.lt/ekspertizes-ir-tyrimai/informacija-teismams-ir-teisejams> [Žiūrėta 2023 11 19].

¹² Nors pirmosios instancijos teismas pagrįstai aiškinosi galimybę skirti teismo ekspertizę, tačiau ieškovės prašymo netenkino bylos medžiaga nepagrįstais ir nagrinėjamoje byloje susiklosčiusios situacijos neatitinkančiais argumentais. Nėra pagrįsta teismo išvada, kad maisto produkto jusliniams tyrimams atlikti šalyje nėra galimybės surasti šios srities specialisto – eksperto, taip pat nepagrįstas argumentas, kad kliūtimi skirti teismo ekspertizę buvo praėjęs ilgas laiko tarpas nuo konservų pardavimo ieškovei momento. Pirmosios instancijos teismo sprendimo priėmimo metu net nebuvo pasibaigęs vištienos konservų partijos Nr. 006, tinkamumo naudoti terminas (galiojo iki 2018 m. rugpjūčio 17 d.), jis nebuvo pasibaigęs ir bylos nagrinėjimo apeliacine tvarka metu. Pirmosios instancijos teismas apskritai nesvarstė klausimo, koks ekspertas (ekspertai) galėtų atlikti nešališką tyrimą dėl ginčo objekto be ieškovės pasiūlyto Instituto, kuris jau buvo pateikęs išvadą nagrinėjamoje byloje. Pažymėtina, kad teismo ekspertizės skyrimo byloje klausimą privalėjo svarstyti apeliacinės instancijos teismas, gavęs ir pridėjęs prie bylos dr. R. N. ekspertinių tyrimų. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-63-381/2022 // Prieiga per internetą Šaltinis: (<https://www.infolex.lt/tp/2070009>) [Žiūrėta 2023 12 03]

pu iura novit curia (teismas žino teisę), kuris reiškia, jog faktinių bylų aplinkybių teisinė kvalifikacija yra teismo prerogatyva. Todėl teismo ekspertizė negali būti skiriama dėl teisės klausimų, kadangi teisės taikymas ir aiškinimas pagal byloje nustatytas faktines aplinkybes yra išimtinė teismo kompetencija, kurios teismas negali pavesti atlikti kitiems asmenims.¹³ Netgi Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatyme imperatyviai nustatyta, kad teisinės žinios teismo ekspertizėje nelaikomos specialiomis žiniomis ir teismo ekspertai negali teikti išvadų teisiniais klausimais.¹⁴

Ekspertizės skyrimas turi būti pagrįstas ne spėjimu, bet teismo įsitikinimu, kad jos atlikimas yra tikslingas, atsižvelgiant į pagrindinį proceso tikslą – teisingai ir tinkamai išnagrinėti bylą, laikantis proceso koncentracijos ir ekonomiškumo, kooperacijos ir kitų proceso principų pusiausvyros.¹⁵ Yra bylų kategorijų, kuriose teismai itin dažnai skiria ekspertizę, pavyzdžiui byloje dėl fizinio asmens pripažinimo neveiksniu ar ribotai veiksnium tam tikroje srityje¹⁶, tėvystės nustatymo byloje¹⁷, kt. Pavyzdžiui kasacinis teismas yra akcentavęs, jog bendrovės akcijų privalomo pardavimo atvejais teismui išspręsti ginčą dėl teisingos akcijų kainos nustatymo visada reikalinga eksperto išvada.¹⁸ ¹⁹ Kitoje teismų nagrinėtoje byloje, pirmosios instancijos teismas apskritai nespėdė šalies pateikto prašymo skirti teismo ekspertizę, tačiau kasacinis teismas sprendė, jog teismui nepaskyrus šioje byloje ekspertizės nebuvo padarytas esminis proceso pažeidimas, lėmęs neteisėto sprendimo priėmimą. Tokia pozicija buvo motyvuojama tuo, kad nustatęs nurodytą pažeidimą apeliacinės instancijos teismas

¹³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. vasario 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-2-611/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2059638> [Žiūrėta 2023 12 03]

¹⁴ Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 25 straipsnio 2 dalis // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/ta/28518?ref=5#X35b5becbf7854c25941cb7d393f643ca> [Žiūrėta 2023 12 03]

¹⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. sausio 13 d. nutarties civilinėje byloje Nr. 3K-3-80-611/2016 34 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1173494> [Žiūrėta 2023 12 03]

¹⁶ Šiose bylose Teismo psichiatrijos ekspertizės galima neskirti, jei teismui pakanka kitų įrodymų apie asmens psichinę būklę (CPK 469 straipsnio 1 dalis).

¹⁷ Jei atsakovas atsisako ekspertizės, teismas, atsižvelgdamas į bylų aplinkybes, gali tokį atsakovo atsisakymą įvertinti kaip tėvystės įrodymą (CK 3.148 straipsnio 2 dalis).

¹⁸ Kasacinis teismas akcentavo, jog nagrinėjamoje byloje apeliacinės instancijos teismas nepagrįstai nurodė, jog eksperto išvada yra tik vienas iš įrodymų, kurio nesant teismas gali išspręsti ginčą dėl privalomai išperkamu akcijų teisingos kainos nustatymo vertindamas kitus byloje esančius įrodymus. Tokia apeliacinės instancijos teismo išvada prieštarauja Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimui, kad privalomo akcijų pardavimo metu nustatytos kainos teisingumo patikra teisme gali būti atlikta tik pasitelkus specialiuoju žinių turinčius asmenis – ekspertus; Lietuvos banko suderintą privalomo akcijų pardavimo kainą užginčijus smulkiajam akcininkui, teismas be eksperto išvados negali pats nustatyti teisingos akcijų kainos, Ten pat.

¹⁹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. gegužės 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-144-943/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2085596> [Žiūrėta 2023 12 03]

ne tik akcentavo, kad ieškovė nepasinaudojo galimybe prašyti apeliacinės instancijos teismo skirti ekspertizę, bet ir suabejojo ekspertizės poreikiu šioje byloje. Taigi šią bylą nagrinėjęs apeliacinės instancijos teismas nenustatė specialiųjų žinių poreikio, t. y. teismui nekilo neaiškių, specialiųjų žinių reikalaujančių klausimų²⁰.

Ne mažiau svarbus aspektas sprendžiant ekspertizės skyrimo klausimą yra prašymo dėl ekspertizės skyrimo savalaikiškumas. Šiuo klausimu teismų praktikoje akcentuojama, jog teismas neturėtų toleruoti tokio šalies procesinio elgesio, kai ji nesavalaikiai naudojami savo procesine teise teikti įrodymus, pvz.: pateikia naujus įrodymus teismo posėdžio dieną, taip pasunkindama kitos ginčo šalies galimybes pateikti savo atsikirtimus į juos. Toks procesinis elgesys taip pat neatitinka proceso ekonomiškumo bei koncentruotumo principų (CPK 7 straipsnis), pagal kuriuos dalyvaujantys byloje asmenys privalo rūpintis greitu bylos išnagrinėjimu, rūpestingai ir laiku, atsižvelgdami į proceso eigą, pateikti teismui įrodymus ir argumentus, kuriais grindžiami jų įrodymai ir atsikirtimai²¹. Tokiu atveju, šalis nesavalaikiai reikšdama prašymą dėl ekspertizės skyrimo, gali netekti galimybės pasinaudoti šia įrodinėjimo priemone. Pavyzdžiui, vienoje byloje teismas konstatavo, jog atsakovės prašymas dėl ekspertizės skyrimo į bylą pateiktas pavėluotai, praėjus beveik metams nuo nutarties skirti bylą nagrinėti teismo posėdyje, todėl nėra suderinamas su proceso koncentracijos ir ekonomiškumo principais.²²

Procesiniame įstatyme nėra įtvirtinta kada teismas gali skirti ekspertizę, todėl darytina išvada, jog ekspertizės skyrimo klausimas civiliniame procese sprendžiamas tada, kai tam kyla poreikis.

Pagal procesinio įstatymo nuostatas, ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamą kvalifikaciją išvadai duoti. Teismo ekspertizės atlieka teismo ekspertai, nurodyti Teismo ekspertizės įstatyme. Kai nėra reikiamos specialybės teismo ekspertų arba jie negali būti skiriami teismo ekspertais konkrečioje byloje (dėl suinteresuotumo bylos baigtimi, užimtumo ar kitų aplinkybių), ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamą kvalifikaciją išvadai duoti.²³ Teismo ekspertas – asmuo, turintis teismo eksperto kvalifikaciją ir įrašytas į Lietuvos Respublikos teismo

ekspertų sąrašą²⁴. Vienoje iš bylų kvestionuojant teismo išvadą, jog paskirtas ekspertas buvo kompetentingas byloje atlikti ekspertizę dėl automobilio sankabos gedimo priežasties, kasacinis teismas nurodė, kad paskirtas teismo ekspertas yra technikos mokslų daktaras ir turi patirtį atsakyti į teismo nutartyje ekspertui pateiktus autotechninių žinių reikalaujančius klausimus, jis yra įrašytas į teismo ekspertų sąrašą, yra atlikęs tokio pobūdžio teismo ekspertizės anksčiau. Todėl nėra pagrindo pripažinti, kad apeliacinės instancijos teismas pažeidė CPK 212 straipsnio reikalavimus, padarydamas išvadą dėl tinkamos eksperto kvalifikacijos atlikti byloje ekspertizę.²⁵

Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijai pavesta, atlikti teismo ekspertų sąrašo sudarymo ir tvarkymo, įrašymo į teismo ekspertų sąrašą ir išbraukimo iš jo funkcijas. Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijai tinklalapyje patalpintas ir viešai skelbiamas Lietuvos Respublikos teismo ekspertų sąrašas (aktualus sąrašas 2023 m. lapkričio 29 d.), kuriame pateikiami teismo ekspertai, galintys atlikti teismo ekspertizės šiose srityse: 1) autorių teisių objektų laikmenose ekspertizės; vaizdų, portretų ekspertizės; 2) dokumentų rekvizitų ekspertizė; spausdintų tekstų ir spausdinimo priemonių ekspertizė; pinigų banknotų ekspertizė; 3) fonoskopinė ekspertizė; 4) rašysenos ekspertizė; lingvistinės ekspertizės; 5) apskaitos ir finansų, bankininkystės ekspertizės; darbo ekonomikos ekspertizė; 6) ekonominių tyrimų ekspertizė; 7) informacinių technologijų ekspertizė; 8) balistinė ekspertizė; daktiloskopinė ekspertizė; trasologinė, pėdsakų ekspertizė; nešaunamųjų ginklų ekspertizė; 9) gaisrų ekspertizė; apanglėjusios medienos ekspertizė; statybinių medžiagų ir kitų gaminių degumo ekspertizė; gaisrinės saugos, darbų saugos ekspertizė; 10) metalų, dažų, šūvio pėdsakų, metalografijos, sprogstamų medžiagų ir sprogimo pėdsakų, stiklo gaminių, plastikų, panaikintų ženklų atkūrimo, narkotinių ir psichotropinių medžiagų ekspertizė; 11) pluoštinių medžiagų ekspertizė, augalinių ir gyvulinės kilmės objektų ekspertizė, dirvožemio ekspertizė; 12) naftos produktų, medžiagų ir gaminių tyrimo chromatografiniais analizės metodais ekspertizė, maisto produktų, alkoholinių skysčių ir aparatų naminei degtinei gaminti ekspertizė; 13) eismo įvykių ekspertizė, transporto trasologinė ekspertizė; 14) statybos techninės veiklos ekspertizė (ypatingo statinio, pastatų energetinio naudingumo, teritorijų planavimo ir kt.); žemėtvarkos darbų ekspertizė; 14) nekilnojamo turto, kilnojamo turto, verslo vertinimo ekspertizė; audito ekspertizė; 15) DNR, tėvystės nustatymo ekspertizė; serologinės,

²⁰ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2021 m. rugsėjo 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-226-943/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2021271> [Žiūrėta 2023-12-03]

²¹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2017 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-143-695/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1448675> [Žiūrėta 2023 12 04]

²² Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. rugsėjo 28 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-253-381/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2194121> [Žiūrėta 2023 12 08]

²³ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės žinios. 2002, 36-1340, 212 straipsnio 2 dalis

²⁴ Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 3 straipsnio 3 dalis // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/ta/28518?ref=5#X35b5becbf7854c25941cb7d393f643ca> [Žiūrėta 2023 12 03]

²⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. sausio 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-127-381/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2050814> [Žiūrėta 2023 12 03]

citologinės ekspertizės; dviatomio planktono biologiniuose objektuose nustatymo ekspertizė; metalo kiekio nustatymo biologiniuose objektuose ekspertizė; 16) mirusių žmonių kūnų ir jų dalių, gyvų asmenų ekspertizės; deontologinė ekspertizė; histologinė ekspertizė; 17) teismo psichiatrinė ekspertizė; psichologinė ekspertizė; vaikų ir paauglių psichiatrinė ir psichologinė ekspertizė; priklausomybės ligų psichiatrinė ekspertizė; 18) toksikologinė ekspertizė.²⁶

Pastebėtina, jog skiriant teismo ekspertizę ne mažiau svarbu parinkti tokį ekspertą, kurio nešališkumas nekeltų abejonių. Analizuojant galimo teismo eksperto nešališkumo klausimą svarbu pažymėti, kad pagrindai ekspertui nusišalinti taikomi tokie kaip ir teisėjui²⁷, taip pat ir specialūs, taikytini išimtinai ekspertui: 1) jis yra tarnybos ar kitaip priklausomas bent nuo vienos iš šalių ar kitų dalyvaujančių asmenų; 2) jis atliko reviziją, auditą ar kitokį patikrinimą, kurio medžiaga buvo pagrindas tai civilinei bylai iškelti.

Europos Žmogaus Teisių Teismo praktikoje pabrėžiama, kad teisė į nešališką teismą turi būti nagrinėjama dviem aspektais – subjektyviuoju ir objektyviuoju. Subjektyvusis teismo ir teisėjo nešališkumas reiškia tai, kad nė vienas teisėjas neturi išankstinio nusistatymo ar nėra tendencingas²⁸. Pasisakydamas dėl objektyviųjų teismo ir teisėjo nešališkumo aspektų, Europos Žmogaus Teisių Teismas yra pabrėžęs, kad turi būti nustatyta realių faktų, kurie kelia abejonių dėl teisėjų nešališkumo. Sprendžiant, ar priežastis abejoti teismo nepriklausomumu ar nešališkumu yra pagrįsta, bylos šalies išreikšta abejonė yra svarbi, bet ne lemiamą.²⁹ Vertinant nuogastavimų dėl teisėjo šališkumo objektyvų pagrįstumą, gali būti reikšmingos tokios aplinkybės, kaip laikas, praėjęs nuo darbo santykių pabaigos, bendro darbo trukmė, įstaigos (darbo vietos) dydis, pareigų pobūdis, tęstinių santykių su buvusia darbovieta palaikymas ir kt.³⁰

Duomenys apie galimą eksperto šališkumą yra labai svarbūs, paaiškėjus tokiems faktams, tokio eksperto atlikta ekspertizė pripažintina neteisėta ir ja nėra remiamasi kaip įrodymu. Vienoje byloje kasacinis teismas nurodė, kad teismai konstatavo ne tik

faktą, kad ekspertas dažnas atsakovo darbų vadovas ir vykdytojas, kuris, atsižvelgiant į išdėstytą nušalinimo instituto taikymo praktiką, yra pats savaime reikšmingas sprendžiant dėl eksperto objektyvaus šališkumo požymių. Taip pat nustatyta, kad byloje esanti ekspertizės aktą versti į lietuvių kalbą pateikė ir už vertimą sumokėjo ne ekspertai, bet atsakovas, o akte nurodyta jo surašymo data yra vėlesnė nei pateikimo versti. Dėl to teismai pagrįstai sprendė, kad tokios aplinkybės, patvirtinančios išskirtines atsakovo galimybes susipažinti su ekspertizės išvada dar iki surašant jos galutinę redakciją, pateiktą teismui, sudaro pagrindą abejoti eksperto nešališkumu³¹. Tačiau jeigu ekspertas pirmiau nagrinėjant tą bylą dalyvavo kaip ekspertas, tai nėra pagrindas jam nušalinti.³² Papildomai pastebėtina, kad tais atvejais, kai teismui pateikiami duomenys apie objektyvias siūlomo skirti eksperto ir kitos šalies sąsajas, teismas turi spręsti klausimą dėl alternatyvaus varianto taikymo, t. y. ekspertizės atlikimo pavedimo teismo parinktam ekspertui ar abiejų šalių pasiūlytiems ekspertams bendrai.³³

Iš aptariamų nuostatų akivaizdu, jog tinkamo eksperto parinkimas gali nulemti ir ekspertizės rezultatus. Šiuo atveju dažnai pasitaikanti problema, ypač, kai ekspertizė yra skiriama ekspertinei įstaigai, kai teismas nežino, kuris iš kompetentingų ekspertų atliks ekspertizę, negali įvertinti jo darbo stažo atliekant konkretaus pobūdžio ekspertizę ir pan. Pavyzdžiui, psichologų specialiosios žinios skiriasi: klinikiniai psichologai išmano asmenybės struktūros, raidos, patologijos tapimo ir psichologinio poveikio dėsningumus ir geba priimti diagnostinius sprendimus; mokyklos psichologai yra įgiję daugiau žinių apie ugdymo psichologiją, socialiniai psichologai turi daugiau žinių, kurias galima pritaikyti civilinėje ar darbo teisėje, ir t.t.³⁴ Todėl bylą nagrinėjančiam teisėjui nežinant šių subtilybių, turėtų būti sunku ekspertizės atlikimą pavesti tinkamam ekspertui. Autoriaus vertinimu, tokiu atveju teismas galėtų pavesti ekspertinei įstaigai per nustatytą terminą pateikti konkrečios srities ekspertų sąrašą, nurodant kiekvieno iš jų išsilavinimą, darbinę patirtį bei patirtį atliekant ekspertizę konkrečioje srityje.³⁵

²⁶ Prieiga per internetą <https://tm.lrv.lt/media/viesa/saugykla/2023/11/y0u15erA3pg.pdf> [Žiūrėta 2023 11 03]

²⁷ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340, numatyti CPK 65 straipsnio 1 dalies 1-5 punktuose.

²⁸ Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Hauschildt v. Denmark, no. 154, § 48 // Prieiga per internetą <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-45388%22%5D%7D> [Žiūrėta 2023 11 03]

²⁹ Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Gautrin and Others v. France, no. 38/1997/822/1025-1028 // Prieiga per internetą <https://jurinfo.jep.gov.co/normograma/compilacion/docs/pdf/CASE%20OF%20GAUTRIN%20AND%20OTHERS%20v.%20FRANCE.PDF> [Žiūrėta 2023 11 03]

³⁰ Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Decision of 11 December 2001, Podoreški v. Croatia, no. 13587/03 // Prieiga per internetą <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-81795%22%5D%7D> [Žiūrėta 2023 11 03]

³¹ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2014 m. balandžio 18 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-223/2014 // Prieiga per internetą <https://www.infollex.lt/tp/821763> [2023 12 04]

³² Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340, 67 straipsnio 3 dalis

³³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2017 m. gegužės 4 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-220-248/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infollex.lt/tp/1471021> [Žiūrėta 2023 12 04]

³⁴ Dr. N. Grigutytė, Psichologo dalyvavimas teisiniame procese Lietuvoje: iššūkiai ir galimybės, Tiesės problemos 2011 Nr. 3(73) // Prieiga per internetą <https://teise.org/wp-content/uploads/2016/10/2011-3-grigutyte.pdf> [Žiūrėta 2023 10 04]

³⁵ Analogiškos pozicijos laikosi ir Dr. N. Grigutytė nurodydama, kad kviečiant psichologą dalyvauti teisiniame procese, vertėtų iš anksto pasidomėti jo išsilavinimu ir nuspręsti, ar konkretus specialistas pajėgus atsakyti į tam tikrą klausimą bei įvykdyti nustatytą funkciją, ten pat.

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pažymėta, kad tais atvejais, kai šalys ekspertų kandidatūrų nepateikia arba, teismo nuomone, šalių pateiktos kandidatūros netinkamos, teismo ekspertą parenka ir skiria teismas.³⁶

Byloje teismui nutarus tenkinti šalies (-ių) prašymą dėl teismo ekspertizės skyrimo, paskiriamas ekspertas jai atlikti bei pateikiami klausimai, kuriais pageidaujama gauti eksperto išvadą. Ši ekspertizės skyrimo dalis yra itin svarbi, kadangi ekspertas savo išvadą ekspertizės akte suformuluoja pagal užduotus klausimus, taip pat sprendžia kokius tyrimo metodus naudoti, kokios medžiagos jam reikės atsakant į konkrečius klausimus ir kt. Klausimus ekspertui turi teisę formuluoti tiek jos prašanti šalis, tiek ir savo nuomonę dėl ekspertizės teikianti šalis. Klausimus, kuriais reikalaujama eksperto išvados, galutinai nustato teismas nutartimi. Klausimų, kuriuos pasiūlė dalyvaujantis byloje asmuo, atmetimą teismas privalo motyvuoti.³⁷ Teismas turi teisę spręsti, jog šalies pateiktus klausimus ekspertui tikslinga redaguoti (papildyti), atsižvelgiant į byloje pareikštus reikalavimus ir ginčo esmę. Ekspertizės skyrimo kontekste, tinkamų klausimų ekspertui suformulavimas yra viena iš pagrindinių priedaidų, kad specialių žinių turintis subjektas, tinkamai į juos atsakys. Pavyzdžiui, Teismo ekspertizės ir kitų ekspertinių tyrimų atlikimo Lietuvos teismo ekspertizės centre nuostatuose (toliau – ir Nuostatai), patvirtintuose 2007 m. rugsėjo 4 d. Lietuvos Respublikos teisingumo ministro įsakymu Nr. 1R-327, gan didelis dėmesys skiriamas nutarties dėl ekspertizės skyrimo tinkamam įforminimui. Nuostatų 12 p. nurodoma, kad nutartyje turi būti nurodoma: nutarties ar užduoties pavadinimas, surašymo data ir vieta; bylos arba ikiteisminio ar administracinio nusižengimo tyrimo numeris; aplinkybių, susijusių su ekspertinio tyrimo dalyku, aprašymas ir ekspertinio tyrimo skyrimo pagrindas; jei žinoma, įtariamųjų, kaltinamųjų, ieškovų, atsakovų, kitų proceso dalyvių vardai ir pavardės; ekspertinio tyrimo užduotis ir klausimai; ekspertiniam tyrimui atlikti pateikiama medžiaga; ekspertinį tyrimą skyrusio subjekto pavadinimas, teisėjo ar pareigūno pareigos, vardas, pavardė ir parašas; žyma apie leidimą sugadinti medžiagą, kai tai būtina ekspertiniam tyrimui atlikti. Lietuvos teismo ekspertizės centras netgi yra parengęs metodines rekomendacijas ekspertinių tyrimų užsakovams pagal užsakomą ekspertinį tyrimą.³⁸ Pavyzdžiui Metodinėse rekomendacijose statybos ekspertinių tyrimų užsakovams nurodomi statybos ekspertizės uždaviniai, statybos ekspertizės metu sprendžiami klausimai,

³⁶ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-63-381/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2070009> [Žiūrėta 2023 11 25]

³⁷ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340, 213 straipsnis

³⁸ Prieiga per internetą <https://ltec.lrv.lt/lt/metodines-rekomendacijos-ekspertiniu-tyrimu-uzsakovams/> [Žiūrėta 2023 10 19]

mai, medžiagos tyrimui pateikimas, kt. Valstybinė teismo psichiatrijos tarnyba prie Sveikatos apsaugos ministerijos savo tinklalapyje taip pat pateikia pavyzdžius pagrindinių klausimų, užduotinių teismo psichiatrijos ekspertizei, šiuo atveju susijusios sritys su nagrinėjama tema: skiriant teismo psichiatrijos ekspertizę asmens civilinio veiksnio įvertinimui, skiriant pomirtinę teismo psichiatrijos ekspertizę dėl asmens sandorinio ar testamentinio veiksnio įvertinimo; civilinėse bylose, kai tėvų skyrybų proceso metu sprendžiamas vaiko gyvenamosios vietos ar bendravimo tvarkos nustatymo klausimai, teismo vaikų ir paauglių psichologas ekspertas sprendžia pagrindinį uždavinį – nustato vaiko gebėjimą išreikšti savo nuomonę.³⁹ Sutiktina, jog formuluojant klausimus ekspertui teismas turėtų įvertinti, kad: 1) formuluojami klausimai neperžengia specialiųjų eksperto žinių; 2) klausimai turi atitikti paskirtosios ekspertizės dalyką; 3) klausimai formuluojami pagal ekspertinės įstaigos mokslinių tyrimų galimybes; 4) klausimai turi būti tikslūs ir konkretūs; 5) klausimai turi būti išsamūs.⁴⁰

Analizuojant literatūrą, teisės aktus, teismų praktiką pasirinktos temos kontekste, darytina išvada, kad toks gausus ekspertinių įstaigų dėmesys teismams teikiant rekomendacijos ekspertizės skyrimo klausimais yra susijęs su tuo, kad dalis teisėjų susiduria su sunkumais skiriant teismo ekspertizės ir tai atskleidžiama praktiniais pavyzdžiais šiame darbe.

Nors ekspertizės skyrimas yra susijęs su specialiųjų žinių poreikiu, tačiau vis dar fiksuojama situacijų, kai skiriant teismo psichiatrijos – teismo psichologijos ekspertizės civiliniame procese, tikimasi, kad ekspertas ar ekspertai nurodys arba pateiks aiškias ir galutines rekomendacijas, su kuo vaikas turėtų gyventi. Paplitusi klaidinga nuomonė, kad teismo vaikų ir paauglių psichologas (psichiatras) ekspertas išspręs ir tuos su šeimos situacija susijusius klausimus, kurie neretai susiję su faktinėmis aplinkybėmis, atitinkančiomis teismo bei kitų institucijų kompetencijas⁴¹. Autoriaus vertinimu, teismai skirdami ekspertizę negali perkelti sprendimo priėmimo naštos ekspertui. Eksperto, kaip specialiųjų žinių turinčio subjekto, paskirtis procese yra labai paprasta – atsakyti į specialiųjų žinių reikalaujančius klausimus. Teisinis situacijos vertinimas – teisingumo vykdymas yra teismo prerogatyva ir ji negali būti niekam deleguojama.

Taip pat ekspertams teismai formuluoja ir fakto klausimus, pvz.: „Ar vaikas patyrė ir patiria motinos, tėvo ar kitų asmenų psichinį ir fizinį smurtą?“ „Kokia laikina bendravimo tvarka atitiktų esamą

³⁹ Prieiga per internetą <https://www.vtpt.lt/ekspertine-veikla/> [Žiūrėta 2023 11 25]

⁴⁰ Dr. R. Krikščiūnas Ekspertizės skyrimo civilinėje teiseje taikymo ypatumai, Jurisprudencija, 2003, t. 43(35) 66-76 p.

⁴¹ T. Gabnytė – Nagi, V. Martinkienė, Ekspertiniai uždaviniai nepilnamečių civilinėse bylose Sveikatos mokslai 2023, 33 tomas, Nr. 4, 52-57 p.

vaiko psichologinę situaciją bei jo interesus?“ „Kada vaikas galėtų pasilikti su tėvu per naktį?“ „Ar tėvo bendravimo su vaiku pereinamuoju laikotarpiu galėtų būti kitos neutralios bendravimo vietos (įvardinti kokios), įskaitant ir vaiko namus?“ „Kaip atkurti vaiko santykius su tėvu ar motina?“ bei kitus panašaus pobūdžio, faktines aplinkybes vertinančius klausimus⁴², kas taip pat nėra susiję su eksperto funkcija ekspertizės atlikime.

Moksliniai tyrimai leidžia spręsti, jog ekspertizės klausimus formuluojančiam teismui, neturinčiam specialiųjų žinių, sunku juos suformuluoti tinkamai, atsižvelgiant į skiriamos ekspertizės objektą, pavyzdžiui priskirtini klausimai yra arba nesusiję su ekspertizės objektu (vaiku bei jo psichikos, psichologine būseną), reikalauja faktinių aplinkybių vertinimo arba turėtų būti sprendžiami kitokio pobūdžio ekspertizėse (pvz., baudžiamųjų bylų), t. y. į juos negali būti ir nėra atsakoma, atliekant teismo psichiatrijos – teismo psichologijos ekspertizės nepilnamečiams civilinėse bylose, nes jie nėra priskiriami specialiosioms teismo psichiatrijos, teismo psichologijos žinioms ir akivaizdžiai peržengia šių specialiųjų žinių ribas (pvz.: tyrimo metu nustatyta, kad daugiau negu 40 proc. teismo nutartyse pateikiamų klausimų teismo vaikų ir paauglių psichiatrams bei psichologams ekspertams peržengia šių ekspertų kompetencijų bei specialiųjų teismo psichiatrijos, teismo psichologijos žinių ribas, todėl į šiuos klausimus teismo psichiatrijos – teismo psichologijos ekspertizė metu atsakymai nepateikiami).⁴³

Teismo klaidos formuluojant klausimus gali sudaryti pagrindą naikinti teismo priimtą sprendimą ir bylą iš naujo nagrinėti jau kitos sudėties teismui. Pavyzdžiui, vienoje iš bylų, apeliacinės instancijos teismas nurodė, kad pirmosios instancijos teismas pagrįstai sprendė, kad ginčo turto rinkos kaina turi būti nustatyta paskiriant turto vertės nustatymo ekspertizę (CPK 212 straipsnio 1 dalis), tačiau ekspertui teiktiną klausimą dėl rinkos kainos nustatymo momento suformulavo priešingai sprendime nurodytam vertinimui dėl turto vertės nustatymo momento pagal CK 3.119 straipsnio bei 3.100 straipsnio 4 ir 6 punktų nuostatas – 2020 m. rugsėjo 7 d. nutartimi pavedė ekspertui atsakyti, kokia buvo gyvenamojo namo rinkos vertė 2019 m. birželio 22 d. (t. y. pavedė atlikti retrospektyvinį vertinimą). Ekspertizės išvada galėtų būti objektyviausias įrodymas, tačiau pagal teismo netinkamai suformuotą užduotį turto rinkos kaina buvo nustatyta ne bendrosios jungtinės nuosavybės pabaigoje, o retrospektyviai. Nurodytos priežastys sudarė pagrindą apeliacinės instancijos teismui panaikinti dalį pirmosios instancijos teismo priimto sprendimo ir šią bylos dalį perduoti pirmo-

sios instancijos teismui nagrinėti iš naujo.⁴⁴

Kitas svarbus aspektas teismo ekspertizės skyrimu, yra jos apmokėjimas. Ekspertizės atlikimas reikalauja specialiųjų žinių turinčio subjekto – eksperto, darbo, laiko sąnaudų, todėl ši paslauga yra įkainojama ir turi būti apmokama. Kada ir kas turėtų apmokėti išlaidas, susijusias su ekspertizės atlikimu? Atsakymą teikia procesinis įstatymas, kuriame numatoma, kad šalis, kuri pateikė prašymą atlikti ekspertizę, turi pareigą iš anksto sumokėti teismo nustatyto dydžio užstatą bylinėjimosi išlaidoms padengti (CPK 90 straipsnio 1 dalis, 101 straipsnio 1 dalis). Tokiu atveju teismas skirdamas ekspertizę, ta pačia nutartimi įpareigoja per nustatytą terminą ekspertizę paskirti prašančią šalį įmokėti į teismo depozitinę sąskaitą nurodytą pinigų sumą, reikalingą ekspertizei atlikti. Esant minėtam atvejui, nutartis dėl ekspertizės skyrimo vykdytina tik šaliai sumokėjus užstatą į teismo depozitinę sąskaitą. Byloje gavus ekspertizės aktą, teismui skyrusiam teismo ekspertizę, ekspertas/ekspertinė įstaiga pateikia ir sąskaitą apmokėti už suteiktas paslaugas. Iš šių šalies į depozitinę sąskaitą įmokėtų lėšų ir yra apmokama eksperto teismui pateikta sąskaita. Sumos, išmokėtos ekspertams, ekspertinėms įstaigoms yra priskiriamos prie išlaidų, susijusių su bylos nagrinėjimu, todėl jos yra paskirstomos priimant galutinį sprendimą byloje (CPK 93 straipsnis, 88 straipsnio 1 dalies 1 punktas).

Šiame darbe jau minėta, kad teismas gali skirti ekspertizę savo arba byloje dalyvaujančių asmenų iniciatyva. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinta, kad, teismui skiriant ekspertizę, dalyvaujančių byloje asmenų sutikimas nėra būtinas. Teismas gali skirti ekspertizę savo arba byloje dalyvaujančių asmenų iniciatyva, jeigu teismui iškyla neaiškių, specialiųjų žinių reikalaujančių klausimų. Teismas, atsižvelgdamas į dalyvaujančių byloje asmenų nuomonę, gali paskirti ekspertą arba pavesti atlikti ekspertizę kompetentingai ekspertizės įstaigai.⁴⁵ Teismo teisė savo iniciatyva skirti ekspertizę nėra apribota bylų rūšimi, tokią teisę teismas turi ne tik nedispozityviose bylose.⁴⁶

Paminėti Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimai yra nuoseklūs, tačiau kyla praktinis tokios nuostatos pritaikymo klausimas, kas turėtų apmokėti teismo iniciatyva paskirtą ekspertizę. Ekspertinės įstaigos netoleruoja situacijų, kai ekspertizės atlikimo paslauga yra apmokama tik išnagrinėjus bylą iš esmės⁴⁷, teismams taip pat nėra skiriamas finansavi-

⁴⁴ Kauno apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus 2021 m. gruodžio 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-1445-324/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2048198> [Žiūrėta 2023 11 25]

⁴⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 17 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-386-469/2015 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1086292> [Žiūrėta 2023 11 25]

⁴⁶ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-191-687/2019 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1727860> [Žiūrėta 2023 12 01]

⁴⁷ Prieiga per internetą <https://teismoekspertai.lt/ekspertizes-ir-tyrimai/informacija-teismams-ir-teisejams> [Žiūrėta 2023 12 01]

⁴² T. Gabnytė – Nagi, V. Martinkienė, Ekspertiniai uždaviniai nepilnamečių civilinėse bylose Sveikatos mokslai 2023, 33 tomas, Nr. 4, 52-57 p.

⁴³ Ten pat

mas visoms ekspertizėms apmokėti.

Vienoje iš bylų, kurioje buvo sprendžiamas klausimas dėl privalomo akcijų pardavimo, kasacinis teismas akcentuodamas, jog privalomo akcijų pardavimo metu nustatytos kainos teisingumo patikra teisme gali būti atlikta tik pasitelkus specialiųjų žinių turinčius asmenis – ekspertus, nurodė, kad ieškovas nepareikšė nuomonės dėl ekspertizės skyrimo per pirmosios instancijos teismo nustatytą terminą. Taigi, pirmosios instancijos teismas turėjo paskirti ekspertizę, išaiškinti ieškovo pareigą apmokėti ekspertizės išlaidas ir ieškovo teisę kreiptis į Valstybės garantuojamos antrinės teisinės pagalbos tarnybą dėl ekspertizės apmokėjimo valstybės lėšomis, o ieškovui neapmokėjus ekspertizės išlaidų ir Valstybės garantuojamos antrinės teisinės pagalbos tarnybai atsakius apmokėti tokias išlaidas – palikti ieškinį nenagrinėtą⁴⁸.

Šiuo atveju kyla klausimas ar teismas nagrinėdamas bylą ir identifikavęs aiškų poreikį byloje skirti ekspertizę, šalims nesutinkant jos apmokėti, gali pagal skirtingą įrodinėjimo pareigą, įpareigoti vieną iš šalių (ar abi, jei byloje pareikštas priešiškinis), įmokėti į teismo depozitinę sąskaitą ekspertizės atlikimui reikalingą pinigų sumą, o šiam to nepadarius, procesą inicijuojantį procesinį dokumentą (ieškinį ir/ar priešiškinį) palikti nenagrinėtą? Autoriaus vertinimu, tam tikrais atvejais, toks algoritmas galėtų būti taikomas. Tokios situacijos galėtų būti tada, kai byloje yra nustatyta, jog teisingam bylos išnagrinėjimui būtina, kad specialiųjų žinių turintis subjektas atsakytų į tam tikrus klausimus, o šalys nesutinka ekspertizės apmokėti. Taip pat tokia situacija būtų galima ir nedispozityviose bylose, kuriose teismo vaidmuo yra aktyvus.

Kitas svarbus aspektas, susijęs su bylą nagrinėjančio teisėjo kompetencija identifikuoti galimybę ir poreikį konkrečioje byloje ekspertizei atlikti. Iš dalies sutiktina su R. Krikščiūnu, jog skirdamas ekspertizę teismas privalo išmanyti mokslines tam tikrų ekspertizių galimybes⁴⁹. Tačiau autoriaus vertinimu, kiekvienas teisėjas turėtų būti susipažinęs su galimybėmis civiliniame procese nagrinėjant civilines bylas atlikti ekspertizę vienu ar kitu klausimu. Vis gi įvertinus itin platų civilinėse bylose nagrinėtinų klausimų spektrą, manytina, jog kiekvienu atveju, jei teismas identifikuoja specialiųjų žinių poreikį konkrečioje byloje, turėtų būti siūloma šalims (tikslinama įrodinėjimo pareiga) spręsti klausimą dėl ekspertizės atlikimo konkrečioje byloje. Kitas etapas yra surasti ekspertą, turintį specialiųjų žinių, kuris galėtų atsakyti į keliamus klausimus. Šiame etape svarbu ir ekspertizę skiriančio teismo bendradarbiavimas su

⁴⁸ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. vasario 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-11-969/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infollex.lt/tp/2142063> [Žiūrėta 2023 12 03]

⁴⁹ Dr. R. Krikščiūnas Ekspertizės skyrimo civilinėje teisejoje taikymo ypatumai, *Jurisprudencija*, 2003, t. 43(35) 66-76 p.

ekspertine įstaiga, siekiant išsiaiškinti, ar į konkrečius specialiųjų žinių reikalaujančius klausimus bus galima atsakyti.⁵⁰

Paminėtina, kad nutarties dalis dėl teismo ekspertizės paskyrimo, ekspertui suformuluotų klausimų, ekspertizei atlikti perduotinos medžiagos, eksperto kandidatūros, užstato už ekspertizę negali būti apeliacinio apskundimo objektas⁵¹.

Taip pat teismas turi teisę paskyręs byloje ekspertizę, bylos nagrinėjimą sustabdyti (CPK 164 straipsnio 2 punktą). Civilinės bylos sustabdymo instituto paskirtis – pašalinti tam tikras objektyviai esančias įstatymo nurodytas kliūtis, nepriklausančias nei nuo dalyvaujančių byloje asmenų, nei nuo teismo valios, dėl kurių buvimo teismas negali tinkamai išnagrinėti civilinės bylos⁵². Pagal civilinės bylos sustabdymo pagrindus įstatyme yra išskirtos dvi bylos sustabdymo rūšys: privalomasis (CPK 163 straipsnis) ir fakultatyvusis (CPK 164 straipsnis). Privalomojo bylos sustabdymo atveju teismas privalo bylą sustabdyti, o fakultatyvaus bylos sustabdymo atveju CPK nuostatos teismo neįpareigoja, bet suteikia teisę sustabdyti bylą. Vienas iš fakultatyvių atvejų, kada teismas turi teisę sustabdyti bylą, – kai teismas paskiria ekspertizę (CPK 164 straipsnio 2 punktą). Tai reiškia, kad, skirdamas byloje ekspertizę, teismas įvertina terminą, reikalingą ekspertizei atlikti, taip pat paskirtos ekspertizės pobūdį ir reikšmę bylos nagrinėjimo iš esmės procese, bei nutaria, ar yra tikslinga sustabdyti civilinę bylą tol, kol bus gauta ekspertizės išvada, ar laikotarpiu iki ekspertizės išvados gavimo bylos nestabdyti ir ją nagrinėti, atliekant tam tikrus procesinius veiksmus. Teismo diskrecija spręsti ar paskyrus byloje teismo ekspertizę bylą sustabdyti, ar tęsti bylos nagrinėjimą. Tačiau sprendžiant šį klausimą būtina atsižvelgti ar paskyrus byloje teismo ekspertizę bylos nagrinėjimas, negavus ekspertizės akto, apskritai yra įmanomas, racionalus, atitinka proceso ekono-

⁵⁰ Kai kurios ekspertinės įstaigos atvirai įvardija, jog pasitaiko atvejų teisėjui paskyrus ekspertizę jis nebendradarbiauja su ekspertu t. y. nepriima jokio sprendimo ar tenkinti eksperto prašymą dėl tiriamosios medžiagos pateikimo ar jo netenkinti; ekspertai, atlikę ekspertizę ir pateikę jos aktą teismui, vis dar turi laukti atsiskaitymo už atliktą darbą, teismas priima nutartį atsiskaityti su ekspertu išnagrinėjus bylą iš esmės; ekspertai vis dar kviečiami į teismo posėdį vien tik tam, kad patvirtintų parengtas išvadas; teismas niekaip nereaguoja į eksperto pranešimus dėl proceso šalių netinkamo procesinio elgesio ekspertinio tyrimo atlikimo eigoje. Prieiga per internetą <https://teismoekspertai.lt/ekspertizes-ir-tyrimai/informacija-teismams-ir-teisejams> [Žiūrėta 2023 10 03]

⁵¹ Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. rugsėjo 14 d. nutartis, priimta civilinėje byloje Nr. e2-873-910/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infollex.lt/tp/2190388> [Žiūrėta 2023 12 07]

⁵² Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 17 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-57-421/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infollex.lt/tp/1978991> [Žiūrėta 2023 12 07]

miškumo ir koncentracijos principus⁵³.

Taip pat aktualu aptarti papildomos ir/ar pakartotinės ekspertizės skyrimo galimybes. Pagal CPK 219 straipsnio 1 dalį jei eksperto išvada yra nepakankamai aiški ar neišsami, teismas gali paskirti papildomą ekspertizę. Pagal minėto straipsnio 2 dalį, jeigu teismui kyla abejonių dėl eksperto išvados pagrįstumo, taip pat jeigu yra prieštaravimų tarp kelių ekspertų išvadų, teismas gali paskirti pakartotinę ekspertizę ir pavesti ją daryti kitam ekspertui ar ekspertams.

Teismo ekspertizių ir kitų ekspertinių tyrimų atlikimo Lietuvos teismo ekspertizės centre nuostatų, patvirtintų 2007 m. rugsėjo 4 d. Lietuvos Respublikos teisingumo ministro įsakymu Nr. 1R-327, 9.2. ir 9.3. p., pateiktos papildomo ekspertinio tyrimo ir pakartotinio ekspertinio tyrimo sąvokos, pagal kurias papildomas ekspertinis tyrimas yra ekspertinis tyrimas, paskirtas dėl atlikto pirminio tyrimo nepakankamo aiškumo ar ne išsamumo, taip pat kilus papildomų klausimų dėl ištirtos medžiagos ar atsiradus būtinybei papildyti atsakymus į pirminio ekspertinio tyrimo pateiktas išvadas paaiškėjus naujoms su tyrimo objektais susijusioms aplinkybėms, o pakartotinis ekspertinis tyrimas yra ekspertinis tyrimas, paskirtas dėl pirminio ekspertinio tyrimo išvadų nepagrįstumo ar prieštaravimo kitai ikiteisminio tyrimo ir (ar) bylos medžiagai.⁵⁴ Minėtos nuostatos reglamentuoja ir papildomos ir pakartotinės ekspertizės, jei ji skiriama Lietuvos teismo ekspertizės centrui įforminimą, t. y. nutartyje nurodoma: papildomo ar pakartotinio ekspertinio tyrimo skyrimo motyvai ir pagrindai; prašymas skirti tą patį arba kitą teismo ekspertą, specialistą, teismo ekspertų ar specialistų komisiją. O su nutartimi atlikti papildomą arba pakartotinę ekspertinį tyrimą pateikiama: pirminis teismo ekspertizės aktas, ekspertizės aktas, neturintis teismo ekspertizės akto statuso, specialisto išvada ar aktas, kad negalima pateikti išvados, ir jo priedai; papildoma medžiaga (jeigu tokia yra).

Ne tik tada, kai ekspertizė atlikta netinkamai, byloje dalyvaujantys asmenys gali prašyti teismą skirti papildomą ekspertizę. Papildomos ekspertizės poreikis natūraliai gali atsirasti paaiškėjus naujoms faktinėms aplinkybėms, pateikus į bylą naujus įrodymus, ekspertizės akte nurodžius kitas aplinkybes, kurios yra reikšmingos bylai.

Kasacinio teismo yra išaiškinta, kad teismas gali nesutikti su eksperto išvada, tokio nesutikimo mo-

⁵³ Pvz.: Teismas padarė išvadą, kad, nenustačius ginčo turto vertės, bylos teisingai neįmanoma išnagrinėti, nes nuo tikrosios ginčo turto vertės priklauso buvusio UAB „Perfect IDEA“ vadovo veiksmų vertinimas teismo vertinimu, neturint ekspertizės išvados, netikslinga tęsti bylos nagrinėjimą iš esmės, nes tai neatitiktų proceso ekonomiškumo ir koncentracijos principų. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. rugsėjo 14 d. nutartis, priimta civilinėje byloje Nr. e2-873-910/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2190388> [Žiūrėta 2023 12 07]

⁵⁴ Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.303930/asr> [Žiūrėta 2023 11 07]

tyvus išdėstydamas bylos sprendime arba nutartyje (CPK 218 straipsnis). Tokiu atveju teismas gali arba atitinkamas išvadas daryti kitų pakankamų įrodymų pagrindu, arba skirti papildomą ar pakartotinę ekspertizę.⁵⁵ Sprendžiant klausimą dėl papildomos ar pakartotinės ekspertizės skyrimo svarbu išlaikyti tą pačią tvarką kaip ir skiriant ekspertizę pirmą kartą, t. y. šalims buvo suteikti teisę siūlyti savo parinktas ekspertų kandidatūras, užduoti ekspertui klausimus, ar apskirtai pasisakyti dėl pakartotinės ar papildomos ekspertizės tikslingumo nagrinėjamoje byloje, tokiu būdu užtikrinant šalių lygiateisiškumo principo įgyvendinimą. Tiek aktualus teisinis reguliavimas, tiek teisminė praktika, suteikia teismui diskrecijos teisę spręsti, yra pagrindas pakartotinės ir/ar papildomos ekspertizės skyrimui ar ne

2. EKSPERTIZĖS ATLIKIMAS

Ekspertizės atlikimo pagrindas civiliniame procese pagrindas yra teismo priimta nutartis. Tarptautiniai ir nacionaliniai teisės aktai įtvirtina asmeninę teismo eksperto atsakomybę už išvados davimą ir reikalauja, kad teismo ekspertizės išvadoje, būtų aiškiai nurodyti tyrimo eiga, taikyti metodai, rezultatų vertinimas ir pagrindimas atliktais tyrimais bei tyrime dalyvavę asmenys ir pasirašantis tyrimą (atsakingas už tyrimą) asmuo.⁵⁶ Gavęs nutartį, paskirtas ekspertas visų pirma turi įvertinti ar pakanka jam pateiktos medžiagos atsakyti į nutartyje ekspertui suformuluotus klausimus. Eksperto išvada pateikiama ir išdėstoma raštu ekspertizės akte. Ekspertizės akte turi būti smulkiai aprašomi atlikti tyrimai, jų pagrindu padarytos išvados ir pagrįsti atsakymai į teismo iškeltus klausimus.⁵⁷ Teismo ekspertas atlieka jam pavestą užduotį remdamasis tik savo srities specialiomis žiniomis, teismo eksperto išvados turi atitikti jo srities specialias žinias⁵⁸. Teismo ekspertizės rezultatus teismo ekspertas įformina surašydamas ir pateikdamas teismui teismo ekspertizės aktą. Jį sudaro įžanginė dalis, tiriamoji dalis ir išvados, teismo ekspertizės akto įžanginėje dalyje nurodoma: teismo ekspertizės akto surašymo data ir vieta; nutartis skirti teismo ekspertizę; teismo ekspertizei pateikta medžiaga ir klausimai; teismo ekspertizei pateikta medžiaga ir klausimai; teismo eksperto duomenys (vardas, pavardė, išsilavinimas, specialybė, kvalifikacija, darbo teismo ekspertu stažas); teismo ekspertizės

⁵⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. lapkričio 14 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-426/2011 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/264304> [Žiūrėta 2023 11 07]

⁵⁶ Teismo ekspertų veiklos koordinavimo taryba 2017 m. kovo 29 d. raštas Nr. KT-S-37(17) Dėl rekomendacijų privatiems teismo ekspertams pateikimo // Prieiga per internetą [https://ltec.lrv.lt/uploads/ltec/documents/files/Rekomendacijos%20privatiems%20teismo%20ekspertams%20\(2\).pdf](https://ltec.lrv.lt/uploads/ltec/documents/files/Rekomendacijos%20privatiems%20teismo%20ekspertams%20(2).pdf) [Žiūrėta 2023 11 05]

⁵⁷ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-134, 216 straipsnio 1 dalis

⁵⁸ Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 25 straipsnio 1 dalis // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/ta/28518?ref=5#X35b5becbf7854c25941cb7d393f643ca> [Žiūrėta 2023 12 03]

pradžios ir pabaigos datos; papildomos medžiagos pareikalavimo ir gavimo data; atliekant teismo ekspertizę dalyvavę asmenys. Teismo ekspertizės akto tiriamojoje dalyje nurodomi: teismo ekspertui iširti pateikti objektai, jų būklė ir jų apžiūros rezultatai; atlikti tyrimai, jų metu naudoti metodai ir priemonės; gauti rezultatai ir motyvuotas jų įvertinimas.⁵⁹ Iš esmės eksperto užduotis, panaudojus specialiąsias žinias, atsakyti į teismo užduotus klausimus. Procesiniame įstatyme numatyta galimybė atliekant ekspertizę ekspertui nustačius turinčių reikšmės bylai aplinkybių, dėl kurių jam klausimų pateikta nebuvo, jis turi teisę duoti savo išvadą ir dėl šių aplinkybių.⁶⁰ Ir tai visų pirma sietina su tuo, jog klausimus ekspertizės atlikimui formuluoja specialių žinių neturintis subjektas, t. y. teismas, todėl visiškai įmanoma, jog atliekant ekspertizę, nustačius jos konkrečioje byloje atlikimo tikslus, ekspertas gali nustatyti, jog tam tikras klausimas, pagal paskirtai teismo ekspertizei keliamus tikslus, taip pat yra svarbus ir dėl šių aplinkybių pateikti savo išvadą. Jeigu teismo ekspertizei pateiktos medžiagos nepakanka išvadai pateikti ir nėra galimybės gauti papildomos medžiagos arba teismo ekspertui pateikti klausimai neatitinka jo specialių žinių, teismo ekspertas surašo aktą, kuriame motyvuotai išdėsto atsisakymo pateikti išvadą priežastis.⁶¹ Praktikoje gali pasitaikyti situacijų, kai prireikus papildomos medžiagos ekspertizės atlikimui, ja disponuoja ta šalis, kuriai galimi ekspertizės rezultatai nėra palankūs konkrečioje byloje ir ji neturi jokio suinteresuotumo teismui teikti tokius įrodymus. Tokiu atveju, esant galimybei, svarstytinas klausimas dėl *Contra spoliatorem* prezumpcijos taikymo, kuria vadovaujantis, šaliai slepiant, sunaikinant ar atsisakant pateikti įrodymą, laikoma egzistuojant tai šaliai pačius nepalankiausias faktus, kuriuos tas nepateiktas įrodymas būtų patvirtinęs. Nurodytai prezumpcijai taikyti reikšminga nustatyti ne tik bylos šalies atsisakymą pateikti reikšmingus įrodymus, tačiau ir tokio atsisakymo priežastis ir jas lemiančias aplinkybes.⁶² Kasacinis teismas yra pažymėjęs, kad *Contra spoliatorem* prezumpcija taikytina tuomet, kai nustatyta, jog dokumentus atsisakoma pateikti sąmoningai, tyčia juos sunaikinus, o ne dėl aplinkybių, nepriklausančių nuo subjekto, galinčio (turinčio) juos pateikti.⁶³

3. EKSPERTO IŠVADOS VERTINIMAS

Kaip minėta, eksperto išvada yra vienas iš įrody-

⁵⁹ Ten pat, 27 straipsnio 1-3 dalys

⁶⁰ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės Žinios. 2002, 36-1340, 216 straipsnio 2 dalis

⁶¹ Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 27 straipsnio 6 dalis // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/ta/28518?ref=5#X35b5becbf7854c25941cb7d393f643ca> [Žiūrėta 2023 12 03]

⁶² Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. liepos 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-223-1075/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1904820> [Žiūrėta 2023 11 03]

⁶³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. birželio 6 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-250-687/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1485227> [Žiūrėta 2023 11 02]

mų civiliniame procese, kuriuo šalys įrodinėja savo reikalavimus arba atsikirtimus. Svarbus aspektas eksperto išvados vertinime yra tai, kad teismo nutartimi paskirtos ir įstatymo nustatyta tvarka atliktos ekspertizės išvada yra laikoma specialia įrodinėjimo priemone. Pripažįstama, kad ekspertizės akte esantys duomenys pagal jų objektyvumą dėl tiriamojo pobūdžio prigimties ir gavimo aplinkybių paprastai yra patikimesni už kituose įrodymų šaltiniuose esančius duomenis.⁶⁴ Tačiau kita vertus, eksperto išvada teismui neprivaloma ir įvertinama pagal vidinį teisėjo įsitikinimą, pagrįstą visapusišku, išsamium ir objektyviu byloje esančių įrodymų ištyrimu.

Teismo nesutikimas su eksperto išvada turi būti motyvuojamas bylos sprendime arba nutartyje (CPK 218 straipsnis). Ekspertizės išvada vertinama pagal tokias pačias taisykles kaip ir kitos įrodinėjimo priemonės, be kita ko, taikant įrodymų pakankamumo ir patikimumo kriterijus. Tai reiškia, kad įvertintini įrodymai, kurie patvirtina ar paneigia ekspertizės akte ir eksperto išvadoje esančias aplinkybes, o atliekant šį vertinimą atsižvelgiama į visų įrodymų tikslumą, detalumą, išsamumą, patikimumą, prigimtį ir kitas svarbias aplinkybes, sudarančias pagrindą eksperto išvadą vertinti kaip patikimą įrodymą arba priešingu atveju motyvuotai spręsti, kad eksperto išvados yra nepagrįstos ir teismas jomis kaip įrodymais nesivadovaus. Kasacinis teismas pabrėžia, kad kritiškai vertinti eksperto išvadą ar jos dalį galima tada, kai ekspertizės turinys prieštaringas, kai išvados neišplaukia iš tyrimo eigos, kai išvada pateikta dėl to, dėl ko tyrimas neatliktas arba jis atliktas neišsamiai, ir kitais panašiais atvejais, kai kyla pagrįstų abejonų dėl ekspertinio tyrimo eigos ir rezultatų, o vertindamas ekspertizės išvadas, teismas privalo vertinti ir akto tiriamojoje dalyje nurodytas aplinkybes bei patikrinti, ar išvada neprieštarauja kitiems byloje esantiems įrodymams.⁶⁵ Tokia kasacinio teismo taisyklė dėl eksperto išvados vertinimo yra sulaukusi ir kritikos, nurodant, kad problema šiuo atveju yra tai, kad pateiktų LAT kriterijų vertinimas (eksperto išvados peržiūrėjimas ir įvertinimas) reikalauja to paties, dėl ko civilinėje byloje ir yra paskirtas ekspertas – specialių žinių. Todėl teismui norinti pagrįstai įvertinti ekspertizės turinį – teisėjai neišvengiamai turės pasitelkti mokslo, technikos, meno, literatūros ar kitokios pobūdžio specialias žinias, kurios su teisininko išsilavinimu neturi nieko bendro.⁶⁶ Tokią poziciją retrospektyviai galėtų patvirtinti ir 2005 metais rengtame moksliniame straipsnyje „Ekspert-

⁶⁴ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. spalio 22 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-266-469/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1937373> [Žiūrėta 2023 11 02]

⁶⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. balandžio 29 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-40-403/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1879066> [Žiūrėta 2023 11 02]

⁶⁶ Prieiga per internetą <https://www.teise.pro/index.php/2021/02/10/j-bartkus-keli-pastebejimai-apie-eksperto-issados-vertinima-lietuvas-civiliniame-procese/> [Žiūrėta 2023 11 02]

tizės akto analizės ir vertinimo ypatumai civilinėje teisenoje“ atlikta teisėjų apklausa, kurioje 72 proc. apklaustų teisėjų dėl specialiųjų žinių stokos ekspertų išvadas ne visai supranta.⁶⁷ Teisės doktrinoje pasisakoma, kad eksperto išvados mokslinio pagrįstumo analizė – tai sudėtingiausias eksperto išvados vertinimo momentas. Ši analizė sukelia keblumų todėl, kad eksperto išvada – tai tyrimo, atlikto išmanančio asmens specialiųjų žinių pagrindu, rezultatas. Teismas, neturėdamas specialiųjų žinių mokslo, meno, technikos srityse, turi teisingai įvertinti mokslinį eksperto išvados pagrįstumą.⁶⁸ Tačiau šioje situacijoje, autoriaus vertinimu, nėra pagrindo iš teisėjų reikalauti turėti specialiųjų žinių, nes viena vertus, toks reikalavimas dėl savo apimties iš esmės būtų neįgyvendinamas, kita vertus, bylą nagrinėjančiam teisėjui turint specialiųjų žinių, apskritai nebus poreikio byloje skirti ekspertizę. Tačiau tuo pačiu nėra ir pagrindo atsisakyti pareigos teismui vertinti eksperto išvadą. Bylos nagrinėjimo metu šalys teikia daug ir kitokio pobūdžio įrodymų (pvz.: rašytinių įrodymų), kuriuose nurodomą informaciją/duomenis, taip pat galėtume tam tikrais atvejais laikyti specialiomis žiniomis. Minėta, jog specialiosios žinios yra išsilavinimo, specialaus pasirengimo arba profesinės veiklos būdu įgytos išsamios mokslo, technikos, meno ar kitos srities žinios, reikalingos ekspertiniam tyrimui atlikti.⁶⁹ Šiuo atveju dauguma bylą nagrinėjančių teisėjų turi tik teisininko išsilavinimą, todėl teismui į bylą pateikti rašytiniai įrodymai susiję pavyzdžiui su statyba, mechanika, psichinėmis ligomis ir kt., taip pat reikalaus tam tikrų specialiųjų žinių. Tačiau tai nereiškia, kad tokiu atveju teisėjas jų nesupras (pvz.: psichinių ligų kategorijoje teismas į teismo posėdį gali šaukti gydytoją psichiatrą, kuris bylą nagrinėjančiam teismui suprantamai paaiškins konkrečius aspektus, susijusius su psichinėmis ligomis). Autoriaus vertinimu, jei eksperto išvada bylą nagrinėjančiam teisėjui nėra iki galo suprantama, tokiu atveju byloje kviestinas ekspertas ir apklausos metu turi būti siekiama pašalinti visus neaiškumus. Neįmanoma tinkamai įvertinti įrodymo byloje, jei jo turinys teismui nėra suprantamas.

Eksperto pateiktos išvados svoris priklauso ir nuo to, kaip ekspertas suformuluoja atsakymus į teismo užduotus klausimus. Jei eksperto išvada pateikiamas kategoriškas atsakymas į teismo pateiktą klausimą, tokia eksperto išvada pripažįstama tiesioginiu įrodymu, o jei eksperto išvada, padaryta prielaidos forma, pripažįstama netiesioginiu įrodymu, tačiau toks dokumentas nepraranda savo įrodomosios galios dėl to, kad jame nėra konkrečios išvados tiriamuo-

⁶⁷ Dr. R. Krikščiūnas, Doc. Dr. J. Juškevičiūtė, Ekspertizės akto analizės ir vertinimo ypatumai civilinėje teisenoje, Jurisprudencija, 2005 t., 66(58) 24-33 p.

⁶⁸ Ten pat.

⁶⁹ Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 3 straipsnio 2 dalis // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/ta/28518?ref=5#X35b5becbf7854c25941cb7d393f643ca> [Žiūrėta 2023 12 03]

ju klausimu, o tik tęsiamas įrodinėjimo procesas ir prielaidos forma padarytai eksperto išvada pagrįsti ar paneigti gali būti pateikiami atitinkami kiti įrodymai.⁷⁰

Tačiau tik teismo paskirtos ekspertizės pagrindu pateikta eksperto išvada paprastai yra patikimesni už kituose įrodymų šaltiniuose. Privataus asmens užsakytas tyrimas nėra traktuotinas kaip ekspertizė pagal CPK 212 straipsnį, o vertintinas kaip paprastas rašytinis įrodymas. Tai kildinama tiek iš CPK 212 straipsnio, tiek ir iš Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymo 21 straipsnio 2 dalies, kuri numato, kad sutartiniais pagrindais proceso šalis gali kvieisti privatų teismo ekspertą konsultantu. Konsultacijos pagrindu atliktų tyrimų rezultatai, užfiksuoti rašytiniame dokumente – konsultacinėje išvadoje, neturi teismo ekspertizės akto statuso. Konsultacinėje išvadoje turi būti nurodyta jos surašymo data ir vieta, privataus teismo eksperto duomenys (vardas, pavardė, eksperto kvalifikacija, išsilavinimas, specialybė), proceso šalis, pasikvietusi privatų teismo ekspertą konsultantu, procesas, kuriame bus teikiamas dokumentas (bylos ar ikiteisminio tyrimo numeris), taip pat tirti objektai, taikyti metodai ir priemonės, gauti rezultatai⁷¹.

Eksperto išvada yra vertinama visų byloje pateiktų įrodymų ir nustatytų faktinių aplinkybių visumoje. Aplinkybė, kad byloje vienu ar kitu klausimu yra pateikta eksperto išvada, nereiškia, kad kitais byloje esančiais įrodymais jau nesivadovaujama. Antai vienoje byloje kasacinis teismas nurodė, kad nagrinėjamoje byloje remtis vien ekspertizės akto išvadomis nėra pakankamo pagrindo, nes testatoriai, nepaisant jų sveikatos būklės, dažnai nesilankė sveikatos priežiūros įstaigose ir nėra pakankamai išsamių medicininių duomenų, leidžiančių konstatuoti testatorių būklę testamentų sudarymo metu.⁷²

Taip pat procesinis įstatymas numato galimybę apklausti ekspertą bylos nagrinėjimo metu (CPK 217 straipsnis). Eksperto apklausa žodiniame teismo posėdyje dėl eksperto išvados yra ne kas kita kaip viena iš esminių tokio įrodymo tyrimo priemonių, vertinant jo objektyvumą ir patikimumą,

⁷⁰ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. sausio 20 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-93-916/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1413062> [Žiūrėta 2023 12 03]

⁷¹ Vienoje iš bylą kasacinis teismas nurodė, kad teisinė ekspertinė išvada yra parengta ne teismo nutarties paskirti byloje ekspertizę pagrindu, todėl ši išvada neturi eksperto išvados galios ir gali būti vertinama tik kaip paprastas rašytinis įrodymas. Įvertinus šios išvados turinį, matyti, kad ją parengė specialistai, atlikdami tyrimą, iš esmės nenagrinėjo jokių specialiųjų žinių reikalaujančių klausimų, tačiau tik atliko teisinį ginčo faktinių aplinkybių vertinimą ir pateikė savo poziciją, kaip, jų vertinimu, konkrečiu atveju statybos proceso dalyviams turėtų būti paskirstyta atsakomybė už ieškovei kilusią žalą // Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. birželio 14 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-170-403/2023 Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2171761> [Žiūrėta 2023 12 03]

⁷² Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2014 m. spalio 30 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-466/2014 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/876667> [Žiūrėta 2023 12 04]

nepriklausomai nuo to, kurios instancijos teisme tokia įrodinėjimo priemonė buvo gauta, ir jei bent viena iš bylos šalių pageidauja atlikti tokio įrodymo tyrimą žodiniame teismo posėdyje⁷³, šio procesinio veiksmo neatlikus, byloje priimtas sprendimas gali būti panaikintas, konstatavus esminį proceso teisės normos (CPK 217 straipsnio) pažeidimą, dėl kurio galėjo būti neteisingai išspręsta byla.⁷⁴ Kita vertus, kitoje byloje kasacinis teismas nurodė, kad teismas pagrįstai atmetė atsakovės atstovo prašymą apklausti teismo ekspertę, nes nebuvo aiškiai suformuluota problema ir klausimas, kurį siekiama išspręsti, tuo tarpu teismas ekspertizės aktą laikė pakankamu savo išvadoms pagrįsti.⁷⁵

Taigi, eksperto apklausa bylos nagrinėjimo metu yra svarbi įrodinėjimo proceso dalis, kadangi jos metu, siekiama pašalinti tam tikrus neaiškumus, kt., kas padėtų tinkamai įvertinti eksperto išvadą primant galutinį sprendimą byloje, arba spręsti klausimą dėl papildomos ar pakartotinės ekspertizės skyrimo. Tačiau ja neturėtų būti piktnaudžiaujama. Dalyvaujantys byloje asmenys turėtų aiškiai teismui pateikti eksperto išvados problematiką, su kuria siejamas poreikis ekspertą apklausti teismo posėdžio metu. Taip pat svarstytinas klausimas, iš anksto dar prieš posėdį ekspertui pateikti klausimus, kadangi ekspertas yra asmuo, turintis specialiųjų žinių, tačiau tai nereiškia, kad asmuo turi mintinai žinoti visą profesinę literatūrą ir su profesija susijusius aspektus. Autoriaus vertinimu, toks pasirinktas pagrindinių klausimų ekspertui uždavimas sudarytų prielaidas ekspertui kokybiškai atsakyti į teismui ir dalyvaujantiems byloje asmenims rūpimus klausimus.

IŠVADOS

1. Teismo ekspertizė neskirtina ne tik dėl teisės klausimų, tačiau ir konkrečių fakto klausimų, nes prerogatyva nustatyti ginčo faktines aplinkybes ir konkrečioje byloje aiškinti bei taikyti teisę yra suteikta teismui.

2. Savo procesinėmis teisėmis dalyvaujantys byloje asmenys turėtų naudotis rūpestingai, priešingu atveju, nesavalaikiai pareikštas prašymas dėl ekspertizės skyrimo, gali būti atmetamas būtent tuo pagrindu, kad jis pateiktas pavėluotai.

3. Teismui sprendžiant klausimą dėl ekspertizės (konkretaus eksperto) skyrimo, kai nėra duomenų apie konkretų ekspertizę atliksiantį ekspertą (žinoma tik ekspertinė įstaiga), esant poreikiui, spręstinas klausimas dėl kreipimosi į ekspertinę įstaigą, kuri

⁷³ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. vasario 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-2-611/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2059638> [Žiūrėta 2023 12 03]

⁷⁴ Ten pat.

⁷⁵ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2017 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-143-695/2017 // Prieiga per internetą (<https://www.infolex.lt/tp/1448675>) [Žiūrėta 2023 12 04]

pateiktų konkrečios srities ekspertų sąrašą, nurodant kiekvieno iš jų išsilavinimą, darbinę patirtį bei patirtį atliekant ekspertizes konkrečioje srityje.

4. Teismui bylos nagrinėjimo metu identifikavus aiškų poreikį byloje skirti ekspertizę, šalims nesutinkant jos apmokėti, spręstinas klausimas, pagal skirtingą įrodinėjimo pareigą, dėl įpareigojimo vieną iš šalių (ar abi, jei byloje pareikštas priešiškinis), įmokėti į teismo depozitinę sąskaitą ekspertizės atlikimui reikalingą pinigų sumą, o šiam to nepadarius, procesą inicijuojantį procesinį dokumentą (ieškinį ir/ar priešiškinį) palikti nenagrinėtą.

5. Rekomenduotina stiprinti ekspertizes skiriančių teismų ir jas atliekančių ekspertų/ekspertinių įstaigų bendradarbiavimą.

7. Tik teismo paskirtos ekspertizės pagrindu pateikta eksperto išvada paprastai yra patikimesni už kituose įrodymų šaltiniuose. Privataus asmens užsakytas tyrimas nėra traktuotinas kaip ekspertizė pagal CPK 212 straipsnį, o vertintinas kaip paprastas rašytinis įrodymas.

8. Ekspertą kviečiant į teismo posėdį, svarstyтина ar nėra pagrindo dar prieš posėdį ekspertui pateikti esminius klausimus, kadangi nors ekspertas yra asmuo, turintis specialiųjų žinių, tačiau tai nereiškia, kad asmuo turi žinoti visą profesinę literatūrą ir su profesija susijusius aspektus. Toks pasirinktas pagrindinių klausimų ekspertui uždavimas sudarytų prielaidas ekspertui kokybiškai atsakyti į teismui ir dalyvaujantiems byloje asmenims rūpimus klausimus.

9. Jei eksperto išvada bylą nagrinėjančiam teisėjui nėra iki galo suprantama, tokiu atveju byloje kviečtinas ekspertas ir apklausos metu turi būti siekiama pašalinti visus neaiškumus. Neįmanoma tinkamai įvertinti įrodymo byloje, jei jo turinys teismui nėra suprantamas.

NAUDOTI ŠALTINIAI

1. Dr. N. Grigutyte, Psichologo dalyvavimas teisiniame procese Lietuvoje: iššūkiai ir galimybės, Tiesės problemos 2011 Nr. 3(73) // Prieiga per internetą <https://teise.org/wp-content/uploads/2016/10/2011-3-gritutyte.pdf> [Žiūrėta 2023 10 04]

2. Dr. R. Krikščiūnas Ekspertizės skyrimo civilinėje teismoje taikymo ypatumai, Jurisprudencija, 2003, t. 43(35)

3. T. Gabnyte – Nagi, V. Martinkienė, Ekspertiniai uždaviniai nepilnamečių civilinėse bylose Sveikatos mokslai 2023, 33 tomas, Nr. 4

4. Dr. R. Krikščiūnas, Doc. Dr. J. Juškevičiūtė, Ekspertizės akto analizės ir vertinimo ypatumai civilinėje teismoje, Jurisprudencija, 2005 t., 66(58)

5. Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Hauschildt v. Denmark, no. 154, § 48 // Prieiga per internetą <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-45388%22%5D%7D> [Žiūrėta 2023 11 03]

6. Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Gautrin and Others v. France, no. 38/1997/822/1025-1028 // Prieiga per internetą <https://jurinfo.jep.gov.co/>

normograma/compilation/docs/pdf/CASE%20OF%20GAUTRIN%20AND%20OTHERS%20v.%20FRANCE. PDF [Žiūrėta 2023 11 03]

7. Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime byloje Decision of 11 December 2001, Podoreški v. Croatia, no. 13587/03 // Prieiga per internetą <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-81795%22%5D%7D> [Žiūrėta 2023 11 03]

8. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2001 m. gegužės 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-549. Teismų praktika. 2001, 16 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/11548> [Žiūrėta 2023 10 19].

9. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. birželio 11 d. nutartis, priimta civilinėje byloje Nr. 3K-3-222/2007 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/78980> [Žiūrėta 2023 10 19].

10. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-63-381/2022 // Prieiga per internetą Šaltinis: (<https://www.infolex.lt/tp/2070009>) [Žiūrėta 2023 12 03]

11. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. vasario 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-2-611/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2059638> [Žiūrėta 2023 12 03]

12. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. sausio 13 d. nutarties civilinėje byloje Nr. 3K-3-80-611/2016 34 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1173494> [Žiūrėta 2023 12 03]

13. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2022 m. gegužės 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-144-943/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2085596> [Žiūrėta 2023 12 03]

14. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2021 m. rugsėjo 2 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-226-943/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2021271> [Žiūrėta 2023-12-03]

15. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2017 m. kovo 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-143-695/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1448675> [Žiūrėta 2023 12 04]

16. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. rugsėjo 28 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-253-381/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2194121> [Žiūrėta 2023 12 08]

17. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2022 m. sausio 5 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-127-381/2022 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2050814> [Žiūrėta 2023 12 03]

18. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2014 m. balandžio 18 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-223/2014 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/821763> [2023 12 04]

19. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2017 m. gegužės 4 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-220-248/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1471021> [Žiūrėta 2023 12 04]

20. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. birželio 17 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-386-469/2015 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1086292> [Žiūrėta 2023 11 25]

21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2019 m. gegužės 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-191-687/2019 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1727860> [Žiūrėta 2023 12 01]

22. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. vasario 9 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-11-969/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2142063> [Žiūrėta 2023 12 03]

23. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2021 m. kovo 17 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-57-421/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1978991> [Žiūrėta 2023 12 07]

24. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2011 m. lapkričio 14 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-426/2011 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/264304> [Žiūrėta 2023 11 07]

25. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. liepos 2 d. nutarties civilinėje byloje Nr. e3K-3-223-1075/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1904820> [Žiūrėta 2023 11 03]

26. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. birželio 6 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-250-687/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1485227> [Žiūrėta 2023 11 02]

27. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. spalio 22 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-266-469/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1937373> [Žiūrėta 2023 11 02]

28. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2020 m. balandžio 29 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-40-403/2020 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1879066> [Žiūrėta 2023 11 02]

29. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2017 m. sausio 20 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-93-916/2017 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/1413062> [Žiūrėta 2023 12 03]

30. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2023 m. birželio 14 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e3K-3-170-403/2023 Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2171761> [Žiūrėta 2023 12 03]

31. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus 2014 m. spalio 30 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-466/2014 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/876667> [Žiūrėta 2023 12 04]

32. Lietuvos apeliacinio teismo 2023 m. rugsėjo 14 d. nutartis, priimta civilinėje byloje Nr. e2-873-910/2023 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2190388> [Žiūrėta 2023 12 07]

33. Kauno apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus 2021 m. gruodžio 23 d. nutartis civilinėje byloje Nr. e2A-1445-324/2021 // Prieiga per internetą <https://www.infolex.lt/tp/2048198> [Žiūrėta 2023 11 25]

34. Ambulatorinė kompleksinė teismo psichiatrijos – psichologijos ekspertizės kaina // Prieiga per internetą <https://www.vtpt.lt/ekspertiziu-kainos-civilinese-bylose/> [Žiūrėta 2023 11 15]

35. 2023 m. gruodžio 2 d. artimiausia ekspertizės atlikimo registravimo data vaikų ir paauglių psichiatrijos skyriuje buvo 2025 m. vasario 18 d. // Prieiga per internetą <https://www.vtpt.lt/ekspertizes-atlikimo-registravimo-data/>.

36. NTA veiklos ataskaita // Prieiga per internetą <https://www.teismai.lt/data/public/uploads/2023/03/teis->

mai2023-1.pdf [Žiūrėta 2023 10 05]

37. Metinė veiklos ataskaita // Prieiga per internetą https://www.vtpt.lt/download/566/metine_veiklos_ataskaita_2012.pdf, [https://www.vtpt.lt/uploads/Forma%2046%20\(2022m.\).pdf](https://www.vtpt.lt/uploads/Forma%2046%20(2022m.).pdf) [Žiūrėta 2023 11 09]

38. Minimali mėnesinė alga Lietuvoje nuo 2015 iki 2023 padidėjo nuo 300 Eur iki 840 Eur // Prieiga per internetą <https://www.tagidas.lt/savadai/9003/> [Žiūrėta 2023 10 10]

39. Rekomendacijos ekspertizėms užsakovams // Prieiga per internetą <https://ltec.lrv.lt/lt/metodines-rekomendacijos-ekspertiniu-tyrimu-uzsakovams/> [Žiūrėta 2023 10 19]

40. Informacija teismams // Prieiga per internetą <https://teismoekspertai.lt/ekspertizes-ir-tyrimai/informacija-teismams-ir-teisejams> [Žiūrėta 2023 12 01]

41. Teismo ekspertų veiklos koordinavimo taryba

2017 m. kovo 29 d. raštas Nr. KT-S-37(17) Dėl rekomendacijų privatiems teismo ekspertams pateikimo // Prieiga per internetą [https://ltec.lrv.lt/uploads/ltec/documents/files/Rekomendacijos%20privatiems%20teismo%20%20ekspertams%20\(2\).pdf](https://ltec.lrv.lt/uploads/ltec/documents/files/Rekomendacijos%20privatiems%20teismo%20%20ekspertams%20(2).pdf) [Žiūrėta 2023 11 05]

42. Keli pastebėjimai apie eksperto išvados vertinimą // Prieiga per internetą <https://www.teise.pro/index.php/2021/02/10/j-bartkus-keli-pastebejimai-apie-eksperto-ivados-vertinima-liuvos-civiliniame-procese/> [Žiūrėta 2023 11 02]

43. Teisės aktai:

44. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992 m. lapkričio 2 d. Nr. 33-1014.

45. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas, 2002 m. vasario 28 d. Nr. IX-743.

46. Lietuvos Respublikos teismo ekspertizės įstatymas, 2002 m. spalio 29 d. Nr. IX-1161.

EXPERT OPINION AS EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS: PRACTICAL ASPECTS OF APPOINTMENT, PERFORMANCE AND EVALUATION OF EXPERT OPINION

Aivaras NAUJALIS

Summary

The paper analyzes the essential aspects related to the appointment and performance of expertise, as well as evaluation of the expert's opinion in the civil process. The aim is to discuss the practical aspects of the chosen topic, to divulge the trends of this type of evidence in the civil process, and to identify the challenges that courts face and may face in the future. Special attention is paid to the analysis of actual court practice, which illustrates legal and doctrinal provisions with specific examples examined in court practice.

Key words: civil process, evidence, purpose of proof, principle of disposability, expertise, expert's conclusion, evaluation of evidence.

Salomėja KARASEVIČIŪTĖ, Marija KAZLAUSKIENĖ

*Marijampolės kolegija
VšĮ Alytaus poliklinika, Socialinės globos skyrius*

ASMENŲ SU JUDĖJIMO NEGALIA ĮSITRAUKIMO Į DARBO RINKĄ GALIMYBĖS

Anotacija. Visi asmenys turi galimybę mokytis, tobulėti, lavinti savo įgūdžius bei galimybę turėti mėgstamą darbą. Visuomenėje kinta nusistovėjusios nuostatos, vis daugiau asmenų su negalia įsitraukia į darbo rinką, taip pabrėždami, kad kiekvienas žmogus turi turėti tas pačias gyvenimo šeimoje ir asmeninio gyvenimo teises, dalyvavimo darbo rinkoje bei visuomeninėje veikloje galimybes. Asmenys su negalia turi teisę į galimybę užsidirbti pragyvenimui iš laisvai pasirinkto darbo ar iš laisvai priimto darbo pasiūlymo darbo rinkoje ir darbo aplinkoje, kuri yra atvira, tinkama visiems ir prieinama visiems neįgaliesiems. Įsidarbinimo galimybės žmonėms su judėjimo negalia yra gana svarbios ir aktualios.

Reikšminiai žodžiai: asmenys su judėjimo negalia, įsitraukimas į darbo rinką, įsidarbinimo galimybės.

ĮVADAS

Šiuolaikinėje inovatyvioje darbo rinkoje darbuotojams yra keliami dideli reikalavimai, pasižymintys ne tik kompetencijų, bet ir asmeninių savybių vystymu ir plėtojimu. Asmenų su negalia įsitraukimui į darbo rinką skiriama vis daugiau dėmesio, organizuojamos įvairios programos ir vykdoma profesinė rehabilitacija. Jungtinių Tautų Neįgalųjų teisių konvencijoje (2006) yra teigiama, kad asmenys su negalia turi teisę į darbą lygiai su kitais asmenimis. Lietuvos teisės aktai nurodo, kad teisę į darbą turi visi asmenys, tačiau asmenims su judėjimo negalia įsitraukti į darbo rinką kartais sudėtinga. Viešojoje erdvėje pastebima, kad asmenų su judėjimo negalia įsitraukimu į darbo rinką ir visuomeninį socialinį gyvenimą rūpinasi tiek vyriausybės institucijos, tiek ir nevyriausybinių organizacijų.

Tyrimo objektas – asmenų su judėjimo negalia įsitraukimo į darbo rinką galimybės.

Tyrimo tikslas – atskleisti asmenų su judėjimo negalia įsitraukimo į darbo rinką galimybes.

Tyrimo uždaviniai:

1. Išanalizuoti negalios sampratos teorines prielaidas.
2. Aptarti asmenų su judėjimo negalia įsitraukimo į darbo rinką reglamentuojančius teisės aktus.
3. Nustatyti asmenų su judėjimo negalia įsitraukimo į darbo rinką galimybes.

Tyrimo metodai: mokslinių šaltinių analizė, teisės aktų analizė, pusiau struktūruotas interviu, kokybinė turinio (content) analizė.

NEGALIOS SAMPRATOS TEORINIAI ASPEKTAI

Įvairiose šalyse, įvairiais laikotarpiais atrasime mistinių neįgalumo baimių, neįgaliųjų išstūmimą iš bendruomenės arba tikėjimą misija ir ypatingomis neįgaliųjų galiomis. Įtraukties teorija pabrėžia neįgaliųjų įsitraukimą į visas visuomenines veiklas, dalyvavimą, veikimą drauge. Iš esmės įtrauktis išreiškia, kaip ir integracija – sukurti vienodas sąlygas visiems dalyvauti bet kokioje veikloje. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, imta ieškoti tinkamesnių apibūdinimų. Pasak Ruškaus (2017) negalia nėra liga, o tik ligos ar traumos padarinys, nelaimingo atsitikimo rezultatas. Negalia reiškia tam tikrą būklę, kuri apsunkina arba netgi užkerta kelią visaverčiam žmogaus funkcionavimui ir reiškia kokią tai konkretų žmogaus apribojimą. Negalia tėra centrinė ašis, įtaikojanti tarpusavyje susijusius ir vienas kitą veikiančius sunkumus. Tai skirtingai nei liga ar susirgimas yra nekintanti būklė. Pats neįgalus asmuo tobulėja, kinta, keičiasi jo mąstymas ir poreikiai kaip ir visų kitų žmonių. Neįgaliesiems bendravimas yra vienintelis dvasinio pasitenkinimo šaltinis. Bendravimas nesiformuoja savaime, tam, kad šie žmonės įgytų visuotinai priimtų bendravimo įgūdžių, būtinas ilgalaikis ir kryptingas specialistų darbas bei palanki socialinė aplinka.

Negalė neturi būti abstrahuojama anapus socialinių struktūrų, kurių dalis ji yra, ir nepriklauso nuo tų reikšmių, kurias mes jai suteikiame. Kitaip tariant, negalią sukuria socialumas (Levitt, 2017).

Tapus neįgalium dėl ligos svarbus visuomenės sugebėjimas užkirsti kelią nenorui grįžti prie įprastų išpareigojimų ir darbinės veiklos. Negalios atveju, kai liga nebeapgdydoma ir ilgam laikui arba negrįžtamai pažeidžia kūno funkcijas, atsakomybės lyg ir nėra, nes neįgalieji atleidžiami nuo įprastų išpareigojimų. Neįgalieji mūsų visuomenės nariai turi išskirtines fizines ir psichologines ypatybes, jie yra specialiųjų poreikių, kurie randasi neįgaliesiems siekiant lygių galimybių dalyvauti fizinio ugdymo, neįgalųjų sporto, rekreacinės ir buitinės fizinės veiklos srityse. Specialiųjų poreikių įvairovę lemia skirtingos negalių rūšys (fizinės, regėjimo, klausos, intelekto) ir funkcijos pažeidimo laipsnis (Požėrienė ir kt. 2017).

Fizinė negalia pasitaiko gana dažnai. Fizinė negalia nėra vien tik judėjimas naudojantis vežimėliu ar kitomis pagalbinėmis priemonėmis. Yra nemažai priežasčių, kurios išoriškai nėra pastebimos, tačiau šių ligų pasekmė – fizinė negalia. Fizinė negalia suvokiama ir išgyvenama natūraliai, kaip neatsiejama prigimties dalis, jei asmuo ir jį supantys asmenys su ja gyvena nuo pat vaikystės ar net gimimo, tačiau visiškai kitokią reikšmę ir išgyvenimus ji sukelia asmenims, kuriuos ji užklumpa netikėtai (Viluckienė, 2016). Fizinė negalia nėra vien tik judėjimas naudojantis vežimėliu ar kitomis pagalbinėmis priemonėmis. Yra nemažai priežasčių, kurios išoriškai nėra pastebimos, tačiau šių ligų pasekmė – fizinė negalia. Fizinė negalia skirstoma į judėjimo negalią: esant šiai negaliai yra apribota asmens galimybė judėti, valdyti rankų ar kojų judesius, taip pat aprėpianti funkcijų sutrikimus, veiklos ribotumus ir dalyvavimo suvaržymus (paraplegija, tetraplegija, paralyžius, cerebrinis paralyžius, raumenų/kaulų ligos). Taip pat fizinė negalia gali būti sukelta somatinių sutrikimų ar chroniškų ligų, tai gali būti išoriškai nematoma (išsėtinė sklerozė, širdies ligos, retosios ligos) negalią. Žmogus su fizine negalia - asmuo, kuris dėl įgimtos ar įgytos fizinės negalios iš dalies ar visiškai negali kontroliuoti savo asmeninio ir socialinio gyvenimo, atlikti pareigų bei naudotis teisėmis (Levvit, 2017).

Anot Požėrienės (2017) yra įvairios negalios, tokios kaip: *judėjimo negalia* - esant šiai negaliai yra apribota asmens galimybė judėti, valdyti rankų ar kojų judesius (paraplegija, kvadraplegija, paralyžius, cerebrinis paralyžius, raumenų / kaulų ligos); *Sensorinė negalia* – jutimo organų sutrikimas, trukdantis priimti informaciją jutimo organais; *Protinė negalia* – tai žymus protinių sugebėjimų nukrypimas nuo normos, pasireiškiantis elgesio, emocijų ir socialinio prisitaikymo sutrikimais. Ši negalios rūšis yra įgimta ir pasireiškia ankstyvoje vaikystėje. *Psichinė negalia* – sudėtingas sutrikimas, paveikiantis smegenų funkcijas, sutrikdantis mąstymą, jausmus, suvokimą, bendravimą, bei kasdieninę asmens veiklą. Ši negalios rūšis nėra akivaizdžiai matoma, todėl bendraujant su žmogumi kai nėra ryškių ligos požymių, sutrikimo galima ir nepastebėti. Skiriami šie psichi-

nės sveikatos sutrikimai:

Raidos negalia – bet kokia fizinė ar protinė būklė, išsivysčiusi iki 18 m. (kai kurioje literatūroje rašo, kad iki 22 m.) amžiaus, ir nulemianti lėtesnį naujų žinių ir įgūdžių įgijimą. *Vaikų cerebrinis paralyžius* – negalia, pasireiškianti kūno padėties, judėjimo bei pusiausvyros sutrikimais dėl smegenų centrų, kontroliuojančių raumenų veiklą ir valingus judesius, pažeidimo. Šią negalią turintis asmenys dažnai turi ir kalbos sutrikimų. *Epilepsija* – tai užslėpta negalia, kurios pagrindinis požymis – pasikartojantys centrinės nervų sistemos priepuoliai „konvulsijos.“ Priepuoliai žmogų ištinka tada, kai staiga sutrinka smegenų elektrinis aktyvumas (Falvo & Holland, 2017).

Apibendrinant galima teigti, kad negalia - tai reiškinys, kuris įtakoja asmens gyvenimą, tarpusavio santykius su aplinkiniais bei gebėjimą realizuoti save. Gebėjimas priimti ir susitaikyti su negalia atveria kelią asmeniui gyventi pilnavertį ir kokybišką gyvenimą.

ASMENŲ SU NEGALIA ĮSITRAUKIMĄ Į DARBO RINKĄ REGLAMENTUOJANTYS TEISĖS AKTAI

Asmenų su negalia teises reglamentuoja - Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992), Lietuvos Respublikos Neįgalųjų Socialinės Integracijos įstatymas (2002), Europos Socialinė Chartija (1996), Jungtinių Tautų neįgalųjų teisių konvencija (2006), Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (2003), Lietuvos Respublikos užimtumo įstatymas (2016).

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnis sako, kad „Kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju.“

Lietuvos Respublikos Neįgalųjų Socialinės Integracijos įstatyme (2002) teigiama, kad neįgalieji turi tokias pačias teises kaip ir kiti visuomenės nariai, kaip ir kitiems visuomenės nariams, sudaromos tokios pat ugdymosi, darbo, laisvalaikio leidimo, dalyvavimo visuomenės, politiniame ir bendruomenės gyvenime galimybės, neįgalieji nuolat skatinami būti savarankiški, jiems sudaromos sąlygos veiklai visose gyvenimo srityse ir galimybė naudotis ištekliais.

Europos Socialinė Chartijoje (1996) teigiama, kad neįgalųjų teisė į savarankiškumą, socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime. Siekiamos užtikrinti, kad būtų veiksmingai įgyvendinta neįgalųjų asmenų, nepaisant amžiaus ir negalios pobūdžio bei kilmės, teisė į savarankiškumą, socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime, Šalys išpareigoja, visų pirma: 1. Imtis reikiamų priemonių, kad būtų užtikrintas neįgalųjų asmenų konsultavimas, mokymas ir profesinis rengimas, kur tai įmanoma, bendrų įstaigų sistemoje, o jei nėra tokių galimybių – naudojantis specializuotą valstybinių ar privačių įstaigų pagalba. 2. Padėti jiems įsidarbinti

naudojantis visomis priemonėmis, kurios skatintų darbdavius priimti ir aprūpinti darbu neįgaluosius įprastoje darbo aplinkoje arba pritaikyti darbo sąlygas prie neįgaliųjų poreikių, arba, jeigu tai neįmanoma dėl neįgalumo pobūdžio, nustatant arba sukuriant užimtumo garantijas pagal neįgalumo laipsnį. Tam tikrais atvejais įgyvendinant tokias priemones gali reikėti specializuotų institucijų ir pagalbos tarnybų paramos. 3. Remti jų visišką socialinę integraciją ir dalyvavimą visuomenės gyvenime, ypač naudojant priemones, įskaitant techninę įrangą, kurios padeda įveikti bendravimo bei judėjimo kliūtis ir sudaro sąlygas, kad jiems būtų prieinamas transportas, būstas, kultūrinė veikla bei laisvalaikis.

Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos (2006) 27 str. yra teigiama, kad Valstybės, pripažįstant neįgaliųjų teisę į darbą lygiai su kitais asmenimis; ši teisė apima teisę į galimybę užsidirbti pragyvenimui iš laisvai pasirinkto darbo ar iš laisvai priimto darbo pasiūlymo darbo rinkoje ir darbo aplinkoje, kuri yra atvira, tinkama visiems ir prieinama neįgaliesiems; užtikrina ir skatina įgyvendinti teisę į darbą, įskaitant teisę į darbą tų asmenų, kurie tampa neįgalūs dirbdami, imdamosi atitinkamų priemonių, įskaitant ir teisės aktų priėmimą, kuriomis *inter alia* būtų: a) uždrausta diskriminacija dėl neįgalumo visais klausimais, susijusiais su visomis užimtumo formomis, įskaitant įdarbinimo sąlygas, priėmimą į darbą ir darbą, darbo išsaugojimą, kilimą tarnyboje ir saugias ir sveikas darbo sąlygas; b) lygiai su kitais asmenimis ginamos neįgaliųjų teisės į teisingas ir palankias darbo sąlygas, įskaitant lygias galimybes ir vienodą atlyginimą už tokios pat vertės darbą, saugias ir sveikas darbo sąlygas, įskaitant apsaugą nuo priekabiavimo ir skundų patenkinimą; c) užtikrinama, kad neįgalieji galėtų įgyvendinti savo darbo ir profesinių sąjungų teises lygiai su kitais asmenimis; d) neįgaliesiems suteikiama galimybė veiksmingai dalyvauti bendrose techninio ir profesinio orientavimo programose, įdarbinimo tarnybose ir profesiniame bei tęstiniame mokyme; e) skatinamos neįgaliųjų užimtumo galimybės ir kilimas tarnyboje darbo rinkoje, taip pat pagalba ieškant, gaunant, išlaikant darbą ir sugrįžtant į darbą; f) skatinamos savarankiško darbo, verslumo, kooperatyvų plėtros ir nuosavo verslo pradėjimo galimybės; g) suteikiamos galimybės neįgaluosius įdarbinti viešajame sektoriuje; h) skatinamas neįgaliųjų įdarbinimas privačiame sektoriuje, nustatant atitinkamas politikos kryptis ir priemones, kurios gali apimti pozityvių veiksmų programas, paskatinimą ir kitokias priemones; i) užtikrinta, kad neįgaliesiems darbo vietoje būtų tinkamai pritaikytos sąlygos; j) skatinamas neįgaliųjų darbo patirties įgijimas atviros darbo rinkos sąlygomis; k) skatinama neįgaliųjų profesinė ir kvalifikacinė reabilitacija, darbo vietų išsaugojimas ir sugrįžimo į darbą programos.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo

(2003) 5 str. pateikia, kad Valstybės ir savivaldybių institucijų ir įstaigų pareiga įgyvendinti lygias galimybes ir šios įstaigos pagal kompetenciją privalo: užtikrinti, kad visuose teisės aktuose būtų įtvirtintos lygios teisės ir galimybės nepaisant lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos; rengti, tvirtinti ir įgyvendinti priemones, skirtas lygioms galimybėms užtikrinti nepaisant lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos; įstatymų nustatyta tvarka remti religinių bendruomenių ir bendrijų, viešųjų įstaigų, asociacijų ir labdaros bei paramos fondų programas, kurios padeda įgyvendinti lygias asmenų galimybes lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos pagrindu.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo (2003) 7 straipsnyje yra kalbama, kad įgyvendindamas lygias galimybes, darbdavys, neatsižvelgdamas į lytį, rasę, tautybę, pilietybę, kalbą, kilmę, socialinę padėtį, tikėjimą, įsitikinimus ar pažiūras, amžių, lytinę orientaciją, negalią, etninę priklausomybę, religiją, privalo: priimdamas į darbą, į valstybės tarnybą, taikyti vienodus atrankos kriterijus ir sąlygas; sudaryti vienodas darbo, valstybės tarnybos sąlygas, galimybes kelti kvalifikaciją, siekti profesinio mokymo, persikvalifikuoti, įgyti praktinio darbo patirties, taip pat teikti vienodus lengvatus; naudoti vienodus darbo ir valstybės tarnautojų tarnybinės veiklos vertinimo kriterijus; naudoti vienodus atleidimo iš darbo ir iš valstybės tarnybos kriterijus; už tokį patį ar vienodos vertės darbą mokėti vienodą darbo užmokestį; užtikrinti, kad darbuotojas ar valstybės tarnautojas darbo vietoje nepatirtų priekabiavimo ir nebūtų duodami nurodymai diskriminuoti; užtikrinti, kad siekiantis įsidarbinti asmuo, darbuotojas, valstybės tarnautojas nepatirtų seksualinio priekabiavimo; imtis priemonių, kad darbuotojas, valstybės tarnautojas, pateikę skundą dėl diskriminacijos ar dalyvaujantys byloje dėl diskriminacijos, jų atstovas ar asmuo, liudijantys ir teikiantys paaiškinimus dėl diskriminacijos, nebūtų persekiojami ir būtų apsaugoti nuo priešiško elgesio ar neigiamų pasekmių; imtis tinkamų priemonių, kad neįgaliesiems būtų sudarytos sąlygos gauti darbą, dirbti, siekti karjeros arba mokytis, įskaitant tinkamą patalpų pritaikymą, jeigu dėl tokių priemonių nebus neproporcingai apsunkinamos

Lietuvos Respublikos užimtumo įstatymo (2016) 25 str. pristato galimybes ir pagalbą negalią turintiems asmenims įsidabinimo srityje, darbo rinkoje papildomai remiamais laikomi šie asmenys: bedarbiai, kurie yra darbingo amžiaus neįgalieji, kuriems

nustatytas iki 25 procentų darbingumo lygis arba sunkus neįgalumo lygis; bedarbiai, kurie yra darbingo amžiaus neįgalieji, kuriems nustatytas 30–40 procentų darbingumo lygis arba vidutinis neįgalumo lygis; bedarbiai, kurie yra darbingo amžiaus neįgalieji, kuriems nustatytas 45–55 procentų darbingumo lygis arba lengvas neįgalumo lygis.

Apibendrinant galima teigti, kad asmenų su negalia išitraukimą į darbo rinką reglamentuojantys teisės aktai apibrėžia pagrindinius principus, numato ir pagrindines išitraukimo į darbo rinką prielaidas bei sąlygas, įsidarbinimo bei kvalifikacijos kėlimo galimybes.

EMPIRINIO TYRIMO REZULTATŲ ANALIZĖ

Siekiant atskleisti asmenų su judėjimo negalia išitraukimo į darbo rinką galimybes tyrimo tikslui pasiekti, buvo naudojamas pusiau struktūruotas interviu. Nuspręsta pasirinkti interviu metodą dėl patikimumo ir galimybės tiesiogiai stebėti tiriamuosius, o gauta informacija – tikėtina reali, nes tyrimo dalyvių atsakymai padėjo išanalizuoti tyrimo išsikelto tikslą. Interviu metu dalyvavo tik tyrėjas ir tyrimo dalyvis, tad tikėtina, kad gauti atsakymai yra objektyvūs bei nuoširdūs. Tyrime dalyvavo 6 asmenys, turintys judėjimo ir/arba kompleksinę negalią. Tiriamųjų vardai pakeisti dėl konfidencialumo principo.

Nors Lietuvoje yra daug programų remiančių asmenų su negalia išitraukimą į darbo rinką ir vykdoma politika palanki tiek patiems neįgaliesiems, tiek darbdaviams, remiant juos įvairių subsidijų, paslaugų pagalba, tačiau asmenų su negalia dalyvavimas darbo rinkoje yra mažas.

Tyrimo metu išaiškėjo, kad rasti darbą judėjimo arba kompleksinę negalią turinčiam asmeniui yra pakankamai sudėtinga ir (ar) sunku: „... aš manau, kad sunku, kiek pažįstu, iš tiesų mažai kas dirba, arba dirba iš namų...“ (Povilas, 65 m.); „... kaip čia pasakyti, nu jei tu esi aktyvus ir visur lendi gal ir įmanoma, bet šiaip iš tikrųjų yra sunkoka...bet jeigu tu esi toks landus ir moki su visais kažkaip susikalbėti, manau, kad ir tą darbą lengviau kažkaip susirasti, toks dalykas, kaip skiriamos subsidijos, žmonėms su negalia. Tie žmonės, kurie turi slaugą arba priežiūrą tai aišku jie dar sunkiau įsidarbinti“ (Dalija, 33 m.); „... aš manau, kad tai yra pakankamai sudėtinga...“ (Eglė, 36 m.); „...manau, kad tikai nelengva, nors įmanoma...<...> gali įtakoti įvairūs veiksniai, bet dedant pastangas ir esant norui tikrai galima rasti darbą, kuris pasikeitusioms aplinkybėms atitiktų poreikį ir galimybes“ (Artūras, 46 m.); „... sunku, sudėtinga ir daug kas net kartais nenori dėl požiūrio į mane...“ (Robertas, 45 m.); „... galima rasti darbą, bet tai užtrunka, o kartais pasijauti kaip koks nevykėlis, juk rankos sveikos galiu daug ką daryti...aš manau, kad sunku, kiek pažįstu, iš tiesų mažai kas dirba, arba dirba iš namų...“ (Ignas, 42 m.). Atlikus tyrimą galima

teigti, nors asmeniui su negalia įsiliesti į darbo rinką sudėtingiau, nei sveikam, tačiau įdedant daug pastangas, pasinaudojant teikiamomis pagalbos priemonėmis pavyksta įsidarbinti. Užimtumo tarnybai rengiant įvairius projektus bei pagalbos priemonių paketus asmenų su judėjimo negalia išitraukimas į darbo rinką tampa įmanomas ir prieinamas. Norint išlaikyti asmenis su negalia darbe, reikia dėti visas pastangas, kad sveikatos problemų turintys asmenys liktų dirbti. Tam reikia glaudaus asmens su judėjimo negalia, darbdavio, gydančio gydytojo, medicininės reabilitacijos specialistų, profesinės reabilitacijos ir užimtumo tarnybų bendradarbiavimo. Būtinai lankstus, individualus ir atviras pokyčiams požiūris, užtikrinant asmenims su judėjimo negalia galimybę dalyvauti darbo rinkoje (Negalios politika ir negalios vertinimo sistema Lietuvoje. Galutinė ataskaita. Vašingtonas, Briuselis ir Vilnius, 2020 m. gegužės mėn.).

Atliekant tyrimą dalyvių buvo klausama koks yra darbdavių požiūris į juos (asmenis su judėjimo negalia). Tyrimo dalyviai teigė, kad informacijos stoka iškreipia darbdavių požiūrį į asmenis su judėjimo negalia: „...trūksta labiausiai informacijos darbdaviams apie neįgaliuosius, jie nežino kaip bendrauti arba vengia...“ (Eglė, 36 m.); „...trūksta informacijos ir aš galvoju, kad gal reiktų kurti ir skleisti informaciją apie neįgaliuosius kažkokia socialine reklama, klipais, rodyti sėkmingas istorijas...“ (Artūras, 46 m.).

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo (2003) 7 str. sako, kad įgyvendindamas lygias galimybes, darbdavys, neatsižvelgdamas į asmens amžių, lytinę orientaciją, negalią, rasę ar etninę priklausomybę, religiją ar įsitikinimus, turi imtis tinkamų priemonių, kad neįgaliesiems būtų sudarytos sąlygos gauti darbą, dirbti. Tyrimo dalyviai teigė, kad susidūrė su klaidingu darbdavių požiūriu į asmenį su judėjimo negalia: „... nu darbdavių požiūris, kaip sakant prastas, aišku kur tas darbdavys yra susidūręs pats šeimoje su ta negalia tai jis galbūt žiūri labiau teigiamai į tą žmogų su negalia, bet jeigu jis nesusidūręs tai jis galvoja „ai tai su negalia jis nieko nesugebės, nieko nepadarys“ ir taip toliau...“ (Dalija, 33, m.); „...pažinimas menkas, labai dažnai manoma, jeigu yra vežimėlyje tai yra ligonis, ne ligoniai mes, mes esam tik ribotų fizinių galimybių stereotipai seni gyvuoja...ir darbdaviams patikimiau ir dar taip įtariai man rodos žiūri, kaip ten nuvertina, nors nesakykime ten su kompiuteriu ar ten prie kokios kasos gal net ir kruopščiau dirbtų... kad darbo vietų tokiems žmonėms surasti galima tai čia nuo darbdavių priklauso...darbdaviams netinkantis toks dalykas, kad dirbtų po keturias valandas ar ten panašiai, ar galiausiai sudubliuoti tą vietą, kad vienoje vietoje du dirba, bet čia papildomos išlaidos darbdaviams, papildomas galvos sukimas...“ (Povilas, 65 m.); „...turiu pasakyti, kad darbdaviai, jeigu ne gaunama parama, įdarbinus žmogų su negalia, tai nelabai kas norėtų priimti į darbą. Lengviau su tais darbdaviais, kurie gal yra susidūrę

su negalia ar savo aplinkoje ar šiaip pažįsta norintį darbinį...“ (Artūras, 46 m.); „... darbdaviai kartais nenori darbinį, nes nežino kaip elgtis arba tiesiog nesivargina gilintis...“ (Ignas, 42, m.); „... gal nežinojimas yra žmogiškas dalykas, bet man visai neblogai pavyko sutarti ir nesijaučiau, kad aš kažkuo išskirtinis, tik kartais būdavo keista kitų kolegų reakcija, kad tipo nu tu čia tave tikrai įdarbino...“ (Robertas, 45, m.);

Tyrimo dalyviai teigė, kad teisinės bazės neaiškumas darbdaviams norintiems įdarbinėti asmenis su judėjimo negalia institucijose ar organizacijose sukelia sunkumų, nesusipratimų ir jie pradėję įdarbinimo procedūras pradeda abejoti ar apskritai gali įvykdyti visus teisinius išpareigojimus neįgaliojo atžvilgiu: „...labai daug painiavos įstatymuose, kas liečia būtent darbdavius...“ (Eglė, 36 m.); „...labai daug neaiškumo pačiuose įstatymuose dėl įdarbinimo, dėl apmokėjimo...“ (Dališa, 33 m.); „...kada pradėjo tą įdarbinimo procesą tai pasirodė, kad na gal bus čia per daug sunkumų per daug painiavos, per daug aiškinimosi...“ (Ignas, 42 m.); „...reikalavimai yra statybu reglamentu, kad mes galėtume sėkmingai pasiekti darbo vietą, bet niekas nesikonsultuoja su neįgaliaisiais, o darbdaviai teigia, kad jiems pritaikyti įstaigos patalpas pagal reikalavimus yra didelis iššūkis ir didelis finansinis išpareigojimas...“ (Robertas, 45 m.). Apibendrinant galima pastebėti, kad tiriamųjų nuomone darbdaviai turi klaidingą požiūrį į asmenis su judėjimo negalia, stokoja informacijos, o teisinės bazės neaiškumas sukelia sunkumų įvykdyti visus išpareigojimus norint įdarbinėti asmenis su judėjimo negalia.

Pagal Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos skelbiamą informaciją „Žmonės su negalia darbo rinkoje: ką būtina žinoti darbdaviui?“ (2022), asmenims su negalia norintiems susirasti darbą yra rekomenduojama kreiptis į Užimtumo tarnybą. Galimi keli būdai: apsilankyti klientų aptarnavimo skyriuje; registruotis naudojantis Užimtumo tarnybos el. paslaugomis; susisiekti bendruoju konsultacijų numeriu. Užimtumo tarnyba siūlo įdarbinimo su pagalba paslaugą, lydimoji pagalba įsidarbinus, galima dalyvauti profesinės reabilitacijos programoje, keliant savo kvalifikaciją, atkurti ar padidinti savo darbingumą bei konkurencingumą, dalyvauti susitikimuose su potencialiais darbdaviais, siūloma galimybė susikurti darbo vietą sau, darbdaviams nusprendus įdarbinėti ir atsirinkus kandidatą su negalia suteikiama galimybė pasinaudoti subsidijomis jo darbo užmokesčiui.

Atliekant tyrimą dalyvių buvo klausama kur jie kreipėsi norėdami įsidarbinėti ir kokios pagalbos sulaukė. Tyrimo dalyviai teigė, kad: „...teko ieškoti darbo, kreipiausi į užimtumo tarnybą, nors rezultato nebuvo jokio, rašiau skelbimus naudojausi, portalo „CV banko“ paslaugomis, bet darbą susiradau pažįstamų bičiulių dėka...“ (Artūras, 46 m.); „...mano asmeninio asistento pagalba, bandėme ir darbo biržos persikvalifikavimo suteiktas galimybes profesinio rengimo cen-

tre, tačiau tai tik mano paties pasitenkinimui dabar turiu pažymėjimą, bet darbo ne...“ (Ignas, 42 m.); „... man teko į užimtumo tarnybą kreiptis, darbuotojai buvo labai paslaugūs ir man padėjo...“ (Dališa, 33 m.). Apibendrinant tyrimo rezultatus galima teigti, kad asmenys su judėjimo negalia siekiantys dalyvauti darbo rinkoje pagalbos kreipiasi į užimtumo tarnybą, ieško įsidarbinimo galimybių asmeninių ryšių pagalba bei pasitelkia socialinių paslaugų teikėjų pagalbą.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (2003) ar Lietuvos Respublikos darbo kodeksas (2016) tiesiogiai neįtvirtina, kad tinkamas sąlygų nepritaikymas būtų laikomas tiesiogine diskriminacija. Kaip jau buvo minėta, Lietuvos teisės aktuose vartojamas siauresnis tinkamo patalpų pritaikymo terminas, bet įstatymuose taip pat nėra nuostatos, kuri įvardytų, kad tinkamas patalpų nepritaikymas laikomas diskriminacija. Vis dėlto, remiantis ganėtinai ribota teismų praktika, tinkamas sąlygų nepritaikymas galėtų būti laikomas diskriminacija. Lygių galimybių kontrolierius (Galimos diskriminacijos dėl sąlygų nepritaikymo analizė, 2019), priimdamas sprendimus, tinkamą sąlygų nepritaikymą laiko diskriminacija, tad kiekvieno darbuotojo darbo vieta ir darbo vietų aplinka turi atitikti Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymo (2003) reikalavimus: „Darbo vietos turi būti įrengtos taip, kad jose dirbantys darbuotojai būtų apsaugoti nuo galimų traumų, jų darbo aplinkoje nebūtų sveikatai kenksmingų ar pavojingų rizikos veiksnių. Įrengiant darbo vietas turi būti įvertintos darbuotojo fizinės galimybės“.

Atliekant tyrimą dalyvių buvo klausama kokių sunkumų jie patiria darbo vietoje. Tyrimo metu tiriamieji įvardijo, darbo vietos (ne) pritaikymas sudaro sunkumų įsidarbinėti ar dirbti ir jaučiasi tarsi diskriminuojami: „net toje pačioje įstaigoje tas pats darbo stalas jisai nėra pritaikytas... atrodo, kad prašau kažko tokio...“ (Eglė, 36 m.); „...pritaikymo klausimas, darbo vietų klausimas tiesiog jos specialiai ne kuriamos, o tos kuriose galėtų dirbti tai niekas nesuka sau galvos, ai kartais atrodo kvepia diskriminacija, o kartais tai gausi kaip nesusikalbėjimas...“ (Ignas, 42 m.).

Kita priežastis, kuri apsunkina asmenų su judėjimo negalia įsidarbinimą yra paslaugų stygius, kuris jaučiamas nuolat, nors įrankių pagalbai prikurta daug, bet ne visada asmuo gali jomis pasinaudoti, dėl įvairių priežasčių tokių, kaip per maža pasiūla, darbuotojų teikiančių paslaugas trūkumas, laiko suderinimas: „...pagalba, jeigu ji reikalinga nuvykstant, pasiekiant darbo vietą yra labai sudėtinga, dėl būtent paslaugų trūkumo...yra dabar transportas, tačiau nėra pakankamai prieinamas, nėra jo tiek, kad užtektų visiems...tarkim patekti į darbo vietą aštuntą rytą tai būtų neįmanoma, jeigu jam reikia pagalbos judėti iš vienos vietos į kitą arba kitos pagalbos tarkim paliekant namus ar atliekant, nežinau, higieną, paslaugos nebuvo teikiamos <...> paslaugų pagalbos suteikimas,

grynai, kalbant apie tuos laiko tarpus, tai labai ribotas... jeigu žmogus turėtų darbą savaitgalį ir jam reikėtų nuvykti į darbo vietą su pagalba, to nebuvo mūsų mieste dar visai neseniai...“ (Eglė, 36 m.); „... labai trūksta pavėžėjimo paslaugos, pritaikytos žmonėms su vežimėliu...“ (Artūras, 46 m.); „...manau, kad nepakankamai, tiesą sakant yra nepakankamas visuomenės spaudimas galiausiai ir valdžios spaudimas <...> švietimas, kad būkit žmonės, atkreipkit dėmesį, kad gyvena greta ir tokie ir jiems pagelbėkit...“ (Povilas, 65 m.)

Levitt (2017) išskiria du negalios suvokimo būdus: socialinis ir individualus. Socialinis negalios suvokimo būdas yra toks, kai požiūrio, aplinkos nenoras priimti kitokį, fizinės pagalbos nesuteikimas ir infrastruktūros nepritaikymas sukuria problemą. Tyrimo dalyviai teigė, kad infrastruktūra labai svarbus faktorius bet kuriam žmogui, o ypatingai svarbu judančiam vežimėlyje siekiant išeiti iš namų ir dalyvauti darbo rinkoje: „...kliūtys gatvėje, labai daug yra vietų, kurių yra neįmanoma pravažiuoti... mūsų mieste dar yra labai daug nepritaikytų vietų, kur yra pakankamai sudėtinga judėti, o jei tu negali judėti, tai apie kokias galima kalbėti galimybes nukeliauti į darbą...“ (Eglė, 36 m.); „...pagerėjo padėtis iš tiesų privažiavimui yra jau daug kur pandusų, bet yra ir tokių kurie taip sakant simboliniai <...> durys į tave atsidero... mūsų mieste jis yra daugiau pramoninis, ten tam pramoniniam rajone susitelkusios įmonės, kur neįgaliesiems ten tikrai <...> ir tos darbo pasiūlos nelabai yra <...> viskas nuo geros valios priklauso...pasiekiamumo klausimas ir kas patys nevairuoja automobilio tai žiemą darbo vietos ir nepasieksi...“ (Ignas, 42 m.); „...nepritaikyta infrastruktūra...aplinkos pritaikymas, susiekimas, nepakankamas paslaugų prieinamumas man sudaro sunkumų pasiekti darbo vietą, o ir eikvoja mano jėgas, tada galvoji ar geriau dirbti, ar pasilikti namuose...“ (Artūras, 46 m.)

Neįgaliųjų socialinė integracija organizuojama vadovaujantis destigmatizacijos principu, kai visuomenė šviečiama siekiant šalinti neigiamas nuostatas ir stereotipus, susijusius su neįgaliaisiais (Lietuvos Respublikos Neįgaliųjų Socialinės Integracijos įstatymas, 2002). Tyrimo eigoje paaiškėjo, kad darbdavių požiūris (kaip jau minėta anksčiau), nusistovėjusios senos nuostatos, stereotipai apie neįgaliosius daro labai didelę įtaką, potencialių darbdavių suinteresuotumui ir norui suteikiant galimybes įsidarbinti asmenims su judėjimo negalia. Dziegoraitytė (2023) teigia, kad kalbant apie darbdavių poziciją, organizacijų vadovai vis dar bijo įdarbinti neįgalųjį asmenį. Iš esmės, tai susiję su trimis aspektais. Pirmia, su nenoru domėtis negalios formomis bei pritaikyti darbo vietos neįgaliesiems. Antra, su įsitikinimu, jog neįgalieji yra „silpniesni“ nei asmenys neturintys negalios. Trečia, su nuostata, jog asmenys su negalia iš esmės negali dirbti. Tyrimo dalyviai patvirtino, kad darbdaviai nenori, kartais ir vadovaujasi stereoti-

pais: „...pačių galbūt darbdavių kažkoks nenoras...“ (Eglė, 36 m.); „... aš manau, kad sunku suprasti žmogų kurio nepažįsti, o dar įdarbinti... užtat darbdaviai kartais nepasako garsiai, bet pasimato iš elgesio, kad vis dar laikosi stereotipų...“ (Povilas, 65 m.); „... kaip čia pasakius, manau nuostatos vis dar pakiša koją įsidarbinti“ (Dalija, 33 m.); „... manau, neigiamos nuostatos neleidžia sukurti gražaus darbinio santykio“ (Artūras, 46 m.); „... sunku, sudėtinga ir daug kas net kartais nenori dėl požiūrio į mane, kaip aš atrodau ar trukdo mano vežimėlis ...“ (Robertas, 45 m.); „... nuostatos ir stereotipai sukelia sunkumų, bet aš vis tiek siekiu atviro dialogo ir išsiaiškinti, kas neramina darbdavį ar mano kolegas...“ (Ignas, 42 m.)

Išsakytos nuomonės atskleidžia dar vieną sunkumą asmenims su judėjimo negalia įsidarbinti, tai informacijos trūkumas apie įstraukimo į darbo rinką galimybes. Tyrimo dalyviai teigė, kad „...informacijos trūkumas, jos paprastumas ir prieinamumas, ne kiekvienas, ypatingai vyresnio amžiaus, žmogus moka ir turi galimybę naudotis išmaniosiomis technologijomis, o ir internetinėje erdvėje ne visada lengva surasti ir atsirinkti tau naudingą informaciją...“ (Ignas, 42 m.); „...informacijos trūkumas <...> daugybė žmonių, net šiai dienai, turintys negalią, net nežino, kad jie gali turėti tarkim nusileidimo priemonę laiptais <...> informacijos trūkumas apie visą įsidarbinimą...patys neįgalieji neturi informacijos, kaip tai atsilieptų jų gaunamoms pajamoms...paprastumo ir aiškumo, kur galėtų, nežinau, pasirūpinti jeigu ne valstybinės tai kažkokios nevalstybinės organizacijos...“ (Eglė, 36 m.); „...informavimas apie galimybes tiek darbdavių, tiek pačių neįgaliųjų...“ (Artūras, 46 m.)

Neįgaliųjų gyvenimo kokybė tiesiogiai priklauso nuo jų gaunamų pajamų. Finansiniu požiūriu geriau gyvena tie neįgalieji, kurie be gaunamos finansinės paramos, turi galimybę dirbti ir užsidirbti. Laikantis orumo principo, asmuo su negale, kaip ir sveikieji, turėtų gauti finansinį atlyginimą, kuris priklausytų nuo jo turimų žinių ir profesinės kvalifikacijos (Ką verta žinoti apie neįgaliųjų integraciją?, 2015). Kompetencijos (žinių, gebėjimų, įgūdžių) trūkumas dažnai pasitaikantis reiškinys, ypatingai darbingo amžiaus asmenims su judėjimo negalia, kurie šią negalią įgijo. Staiga įgyta negalia supurto visą gyvenimo ritmą, nusistovėjusią tvarką. Dažnai reikia iš esmės keisti savo požiūrį, nes keičiasi pats asmens statusas, reikia prisitaikyti prie esamos situacijos, per naują įvertinti savo galimybes. Tyrimo dalyviai nurodė, kad: „... norint įsidarbinti dar iškyla tokia kliūtis, kaip kvalifikacijos trūkumas, nes neįgaliojo, kaip žmogaus pasikeičia pats statusas...“ (Eglė, 36 m.); „...ne visi žmonės, kurių pavyzdžiui negalė įgyta ir iki tol dirbo, gali atlikti tą patį darbą po negalios įgyjimo...“ (Robertas, 45 m.); „...pačių neįgaliųjų nepasitikėjimas savimi gal dažnai ir kompetencijos stoka...“ (Artūras, 46 m.)

Apibendrinant, tyrimo rezultatus, asmenims su

judėjimo negalia galimybės įsidarbinti yra įtakojamos įvairių sunkumų, tokių kaip informacijos stoka, darbo vietos (ne) pritaikymas, darbdavių požiūris (kaip jau minėta anksčiau), nusistovėjusios senos nuostatos, stereotipai apie neįgaliuosius bei kompetencijos trūkumas.

IŠVADOS

1. Negalia - tai biopsichosocialinis reiškinys, kuris daro neįgiamą įtaką asmeniui bei tarpusavio santykiams su aplinkiniais. Negalios nebuvimas yra svarbus tuo, kad prisideda prie žmogus galėjimo gyventi pilnavertį ir kokybišką gyvenimą.

2. Asmenų su negalia įsitraukimą į darbo rinką reglamentuojantys teisės aktai apibrėžia teisę į darbą lygiai su kitais asmenimis ir lengvinančias įsidarbinimo priemones, įsitraukimo į darbo rinką prielaidas bei sąlygas, infrastruktūros pritaikymą bei kvalifikacijos kėlimo galimybes.

3. Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad asmenų su judėjimo negalia įsidarbinimo galimybės priklauso nuo darbdavių požiūrio į judėjimo negalią turinčius asmenis, informacijos trūkumo, infrastruktūros pritaikymo, pačių neįgaliųjų kompetencijos bei pasirengimo dalyvauti socialiai aktyviame gyvenime.

NAUDOTI ŠALTINIAI

1. Seimas, L. R. (2010). Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija ir jos Fakultatyvus protokolai. *Vilnius*.

2. Ruškus, J. (2017). Lygybės ir nediskriminavimo neįgaliesiems gali tekti laukti dar šimtą metų, jei... *Socialinis darbas. Patirtis ir metodai= Social work. Experience and methods*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017, T. 20 (2).

3. Levitt, J. M. (2017). Exploring how the social model of disability can be re-invigorated: In response to Mike Oliver. *Disability & Society*, 32(4), 589-594.

4. Požerienė, J., Leleika, G., & Kailius, V. (2017). Neįgaliųjų laisvalaikio organizavimas socialines paslaugas teikiančiose institucijose. *Laisvalaikio tyrimai*, 1 (9).

5. Viluckienė, J. (2016). Išgyvenamas negalios apimtas kūnas. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, (39 (01)), 86-96.

6. Falvo, D., & Holland, B. E. (2017). *Medical and psychosocial aspects of chronic illness and disability*. Jones

& Bartlett Learning.

7. Lietuvos Respublikos Konstitucija, (1992). *Vilnius*.

8. Lietuvos Respublikos Neįgaliųjų Socialinės Integracijos įstatymas, (2002). Prieiga per internetą: <http://www.e-tar.lt/portal/lt/legalact/tar.199156e4e004>

9. Europos Socialinė Chartija, (1996). Prieiga per internetą: Europos socialinė chartija (lrs.lt)

10. Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija, (2006). Prieiga per internetą: Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija ir jos Fakultatyvus protokolai (lrs.lt)

11. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas, (2003). Prieiga per internetą: IX-1826 Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas (lrs.lt)

12. Lietuvos Respublikos užimtumo įstatymas, (2016). Prieiga per internetą: XII-2470 Lietuvos Respublikos užimtumo įstatymas (lrs.lt)

13. Negalios politika ir negalios vertinimo sistema Lietuvoje. Galutinė ataskaita. Vašingtonas, Bruselis ir Vilnius, 2020 m. gegužės mėn. Prieiga per internetą: DISABILITY POLICY AND DISABILITY ASSESSMENT SYSTEM IN LITHUANIA (lrv.lt)

14. Žmonės su negalia darbo rinkoje: ką būtina žinoti darbdaviui?, (2022). Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Prieiga per internetą: Žmonės su negalia darbo rinkoje: ką būtina žinoti darbdaviui? - Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija (lrv.lt)

15. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas, (2016). Prieiga per internetą: XII-2603 Lietuvos Respublikos darbo kodekso patvirtinimo, išgaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas (lrs.lt)

16. Galimos diskriminacijos dėl sąlygų nepritaikymo analizė, (2019). Lietuvos negalios organizacijų forumas, Lietuvos žmogaus teisių centras. Prieiga per internetą: 2019_Diskriminacijos_dėl_salygu_nepritaikymo_analize_(ndt.lt)

17. Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas, (2003). Prieiga per internetą: IX-1672 Lietuvos Respublikos darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas (lrs.lt)

18. Dziegoraitytė, V. (2023). *Asmenų su negalia įdarbinimas ir įtrauktis Lietuvos organizacijose* (Doctoral dissertation, Kauno technologijos universitetas).

19. Ką verta žinoti apie neįgaliųjų integraciją?, (2015). Jaunimo karjeros centras. Prieiga per internetą: Ka-verta-zinoti-apie-neigaliuju-integracija_FIN.pdf (karjeroscentras.eu)

THE OPPORTUNITIES OF PERSONS WITH MOBILITY DISABILITY INVOLVEMENT IN THE LABOR MARKET

Salomeja KARASEVICIUTE, Marija KAZLAUSKIENE

Summary

Everyone has the opportunity to learn, develop their skills and have a job they love. Society is changing its attitudes more and more people with disabilities are joining the labor market, emphasizing that everyone should have the same rights to family and private life, and to participate in the labor market and in social activities. Persons with mobility disability have the right to be able to earn a living from a job of their own free choice or from a job offer freely accepted on the labor market and in a working environment that is open, inclusive and accessible to all persons with disabilities. Involvement opportunities for people with mobility disabilities are quite important and relevant. The research revealed that the involvement opportunities of persons with mobility disability depend on the attitude of employers towards persons with mobility disability, the lack of information, the adaptation of infrastructure, the competence of the disabled themselves and the readiness to participate in a socially active life.

Key words: people with mobility disabilities, labor market participation, employability.

Kristine MIKSA, Svetlana LANKA

Liepāja University, Latvia

PREVENTIVE MEASURES FOR THE REDUCTION OF BURNOUT SYNDROME OF SOCIAL WORKERS IN THE WORK ENVIRONMENT

Abstract

The aim of the bachelor thesis is to study the possibilities of reducing the professional burnout syndrome in the working environment of social workers. The bachelor thesis consists of four chapters. The first chapter analyzes the theoretical aspects, causes and consequences of the burnout syndrome. The second chapter analyzes and compares the studies on burnout syndrome conducted in Latvia and abroad. The third chapter examines the possibilities of reducing the burnout syndrome. The fourth chapter summarizes the data and findings of the study conducted by the author of the bachelor's thesis on preventive measures to reduce the professional burnout syndrome of social workers in the work environment.

Keywords: Social work, burnout, professional practice.

INTRODUCTION

The words “burnout” and “stress” are often associated because stress is considered a precursor to burnout. Unlike stress, which has some positive features (it can be a catalyst for positive changes such as learning new skills), burnout has no positive aspects for the person experiencing it (Elder, Evans & Nizette, 2005) (translation mine).

The World Health Organization has determined that burnout syndrome is not an illness, but is a professional-related burnout syndrome that is conceptualized as a result of chronic workplace stress. Burnout syndrome is included in the Classification of Occupational diseases in Latvia. According to Cabinet of Ministers Regulation No. 908 issued in accordance with Section 13, Clause 2 of the Labour Protection Law, “procedures for investigation and registration of Occupational diseases”, burnout syndrome is found at diseases caused by congestion (total physical congestion or overload of individual organs or systems). Most often, emotional burnout is seen in employees of “altruistic” professions. Implementation of professional requirements demands a great deal of emotional return – teachers, nurses, doctors, social workers, psychologists, pastors, etc. (Straw, 2019).

Burnout syndrome includes feeling emotional exhaustion, depersonalisation and reduced personal achievement at work. Emotional exhaustion is a situation where employees lose emotional resilience due to a lack of energy. Depersonalisation is asso-

ciated with the development of negative attitudes and feelings towards the persons for whom work is being done. A reduced level of personal achievement leads to a tendency to negatively assess their ability to perform tasks and interact with the persons for whom they are performed (Montero-Marín, García-Campayo & Mera, López Delhi Hoyo, 2009) (translation mine).

Kantar TNS, a leading research and consulting company in Latvia, conducted a study on burnout among employees in 2018. 48% of employees surveyed have experienced any sign of burnout in the past year, with 41% willing to talk to their employer about signs of burnout. Staff have more often indicated signs of burnout such as reluctance to take on new responsibilities (56 %), inability to fall asleep due to work (54%), inability to concentrate (53%), persistent physical fatigue (52%), persistent emotional fatigue (52%), and an aggressive response even with minor problems (50%) (research and consultancy company KANTAR, 2018).

One of the fundamental values of social work is service. The primary occupational challenge for social workers is to provide assistance and support to people in difficulty, focusing primarily on increasing social justice and reducing social problems. Regardless of the customer's ethnicity, culture, religion, socioeconomic status or even history of criminal, immoral behaviour, social workers must be able to provide assistance with neutrality. Social workers in their professional practice help clients solve complex social problems such as addiction, child abuse, vio-

lence, unemployment and lack of resources (Latvian society of Social workers, 2022).

The topic of work is current because social work specialists have to deal with complex situations and problems that cause high stressors on a daily basis, thus increasing the risk of burnout in the working environment. Preventive measures taken in good time are essential to enable the worker to carry out his duties professionally without harming his health. Therefore, "preventive measures to reduce occupational burnout syndrome of social workers in the working environment" was chosen as the subject of the Bachelor's work.

Research object: burnout in social work.

Research subject: burnout of social work specialists in the work environment.

The purpose of the research: to study the professional burnout syndrome in the working environment of social workers mitigation options.

Research questions:

1. How does the burnout syndrome affect the work efficiency of social workers?

2. What preventive measures can contribute to the effects of professional burnout syndrome mitigation in the work environment?

Research methodology:

Theoretical research methods - literature sources, regulatory acts, carried out in Latvia and abroad research analysis.

Empirical methods – questionnaires, data processing and analysis.

Research base: 154 social work specialists.

ANALYSIS OF THEORETICAL ASPECTS OF BURNOUT SYNDROME

Conceptualized as a social problem rather than a scientific construct, burnout was conceptualized on a pragmatic rather than an academic basis. In the early stages of conceptual development, emphasis was placed on clinical descriptions of burnout. Later, the second, empirical phase followed, in which the emphasis was placed on systematic research on burnout and, in particular, on the assessment of this phenomenon (Schaufeli, Maslach & Marek, 2017) (translation mine). Freudenberger defined burnout syndrome as a state of fatigue or dissatisfaction arising from professional relationships that did not yield the expected results. He coined the term "burnout syndrome" to describe the symptoms of exhaustion and mental weakness. In 1974, Freudenberg used this term to describe the symptoms of "physical or mental breakdown caused by overwork or stress", describing them as personality disorders that occur in healthy people due to occupational overload (Andako (nd.) & Schaufeli, Maslach, 1993) (Translation mine).

The most influential definition of burnout was offered by Maslach, who characterized burnout as

a syndrome of emotional exhaustion, depersonalization, and reduced personal achievement that can occur among people who work with other people. Emotional exhaustion manifests itself as a feeling that you are exhausted from the emotional demands of work. Maslach's theory described burnout as a condition that results from a long-term mismatch between a person and at least one of the following six job dimensions:

1. Work load: excessive work load and demands, the person does not have time for quality rest.
2. Control: Employees do not have sufficient control over the resources needed to complete or perform their work.
3. Remuneration: lack of adequate remuneration for the work done. Rewards can be financial, social and spiritual (pride experienced in doing the work).
4. Communication: Employees do not perceive a sense of positive connection with their colleagues and managers, leading to dissatisfaction and reducing the likelihood of social support.
5. Fairness: The person experiences unfairness in the workplace, including inequality in workload and pay.
6. Values: employees feel limited in their work, feel pressure to act contrary to their values and beliefs, have internal conflicts with the organization's values. Burnout syndrome is complex, the formation of which is determined by several factors for a given individual, but according to Maslach (Maslach & Leiter, 2007) multidimensional burnout theory, personality, demographic and work environment factors are the most important.

The following changes are most often noticeable as a consequence (Vaine, 2019):

1. Changes in behavior - delaying work more often, internal resistance to going there, lower efficiency, despite longer working hours, more coffee, cigarettes, alcohol, etc.
2. Changes in feelings - powerlessness, anger, guilt, sense of humor disappears, cynicism appears.
3. Changes in thinking - resistance to change, difficulty in concentrating, appearance of condemnation towards the client, indifference.
4. Changes in health - sleep disorders, weakness, more frequent infections with infectious diseases, rapid somatization of mental experiences. Burnout can be defined as a combination of emotional exhaustion that affects a person's physical well-being and causes exhaustion. It is believed that burnout develops as a result of chronic long-term exposure, under the influence of uncontrollable working conditions, which are aggravated by personality characteristics, physical health problems - the employee feels helpless, hopeless and powerless. Emotional exhaustion is the main component of professional burnout, followed by depersonalization (Simsone, 2020). In the theory of burnout syndrome, 3 stages are described, which to the greatest extent affect the psychological and emotional sphere of the individual, however, the long-term impact causes negative consequences for

physical health as well. Greenberg points out that it is possible to control the development of the syndrome at any stage. This makes the question of its timely recognition, as well as the difference between burnout syndrome and stress and depression, especially important. Although burnout is closely related to stress, it should be emphasized that it is not the result of stress alone, but of unresolved stressful situations and the problems they cause. It can be described as the last stage at the end of a series of unsuccessful attempts to overcome long-term and severe social stress associated with work (Prokopov , Legurska , Mircheva , 2020) (Translation mine). Greenberg defines the following aspects of the burnout syndrome (Prokopov , Legurska , Mircheva , 2020) (Translation mine): 1. burnout is a phenomenon characteristic of professions with intensive interpersonal contacts; 2. burnout syndrome combines three dimensions - emotional exhaustion, depersonalization and self-presentation ; 3. burnout syndrome develops continuously, complicated symptoms occur; there is a complex of risk factors for its development; 4. creates consequences that affect the person's professional field; 5. burnout is the line between health and illness. (Prokopov , Legurska , Mircheva , 2020), (nd . 2020) In general, burnout syndrome is an important factor contributing to low professional morale, absenteeism, decline in work quality, physical illness and distress , alcohol and drug abuse, family conflicts and various psychological problems. So, the consequences of taking this unhealthy condition lightly are wide and varied. In the 80s of the 20th century, Černis described professional mystique as a set of beliefs, hopes and opinions that society and professionals attribute to their work. 14 Unrealistic expectations for professional activity are reinforced, especially for newcomers to the field , which results in disappointment and burnout (Schaufeli , Enzmann , 1998) (Translation mine). Social work specialists are representatives of contact professions who have a high degree of burnout risk, because their daily work involves a large amount of contacts, responsibility and making important decisions. It is important to study how to reduce the risk of burnout not only in the professional field, but also in private life (Orlova, 2021). Burnout syndrome is becoming an increasingly topical issue in the field of helping professions, so it is important that new research be conducted that will allow to supplement the existing theory. In Latvia, this topic has not been studied on a national scale, so it is important to draw attention to it and compare the common features with the studies conducted in other countries.

ANALYSIS OF RESEARCH CONDUCTED IN LATVIA AND ABROAD

Supervisor Dimante (2012) points out that in today's situation, "burnout" has reached epidemic pro-

portions and is predicted by international specialists as one of the biggest problems of the 21st century. Research by the American National Institute of Health and Occupational Safety (NIOSH) shows that currently more than 35 million people worldwide suffer from chronic fatigue syndrome in a clinical form. According to statistical data, in 2022, the social worker as a profession took the 4th place in terms of burnout risk. Research shows that nearly 40% of current social workers feel burned out, and 75% of social workers experience burnout at some point. The average salary for social workers in 2020 was about \$50,000, which is disproportionate to the emotional burden of daily work (Smith , 2022). Orlova (2021) conducted research in the Riga Social Service as part of her master's thesis to investigate the prevention habits of social workers' burnout syndrome. In general, the study concluded that employees' knowledge of burnout syndrome is rated as average and insufficient, and the frequency of emotional burnout of employees indicates the relevance of the field. The research review "Physical, Psychological, and Occupational Consequences of Job Burnout: A Systematic Review of Prospective Studies" gathered information from 36 different studies that described physical, psychological, and occupational consequences. Before the analysis, in each of the spheres, the burnout syndrome was predicted to have the following consequences (Albieri , Salvagioni , Melanda , Mesas, González , Gabani , Maffei de Andrade , 2017) (Translation mine): 1. physical: hypercholesterolemia , type 2 diabetes, heart disease, hospitalization for cardiovascular disorders, skeletal-muscular pain, long-term fatigue, headache, gastrointestinal problems, respiratory problems, severe injuries and mortality risk in the age group under 45; 2. psychological: insomnia, symptoms of depression, use of psychotropic and antidepressant medications, hospitalization in cases of mental disorders and deterioration of the psychological state; 3. professional: dissatisfaction with work, absenteeism, increase in cases of disability at a young age. 20 The selected studies were mainly conducted in Europe, especially in the Nordic countries (21 studies), other world regions where studies were conducted included Asia (Israel, China and Japan), South Africa and the United States of America. Several occupations were studied, such as dentists, forestry workers, nurses, teachers, human resources workers and financial services workers. Most authors considered burnout to be continuous and variable, while some authors considered burnout to be ambiguous, while others divided it into three categories. The number of respondents involved in the studies ranged from 133 to 10,062. In cases of psychotropic and antidepressant drug use, the follow-up time ranged from 1 to 12 years, and almost all studies were published between 2005 and 2016 (Albierie et al. 2017) (Trans-

lation mine). It was found that the most frequently detected physical outcomes were cardiovascular disease (coronary heart disease and hospitalization for cardiovascular disease) and risk factors associated with these diseases: obesity, hyperlipidemia , type 2 diabetes, high body mass index, metabolic syndrome, hypertension, high triglycerides . Workers with high levels of burnout were twice as likely to experience musculoskeletal pain compared to those without burnout. As it was also a risk factor for hospitalization due to musculoskeletal disorders, there was an initial effort to see an association with age and gender, but this lost significance over the course of the study. Headache was an outcome of burnout that was investigated in two studies, but a significant association was found in only one of them. The two studies differed in the types of populations, headache measures, and control variables used in the analyses. The study that yielded a significant association was conducted among social workers in the US and measured headache using a general health questionnaire with 3 items related to headache (in the previous six months), resulting in a score between 3 and 21, thus considered headache for a continuous variable. Analyzes were adjusted for age, gender, length of service at the site, and annual salary. In the second study, the subject was a random sample of Swedish women. Headache was assessed using a specific pain questionnaire (multiple items) and was defined as pain for at least one month in the past three months; Adjustments were made for the association between burnout and headache (frequency or increased rating of intensity or frequency) for sociodemographic variables, job characteristics, smoking, psychological distress , physical health, and baseline pain parameters (Albierie et al. 2017) (Translation mine). Insomnia and depressive symptoms were the main psychological outcomes studied. Studies of 1,356 and 33.5 apparently healthy workers attending a health screening center found burnout to be a significant predictor of new cases of insomnia and 21 respectively increased levels of insomnia. Insomnia was assessed in two studies using a slightly modified version of the AIS-5, a 5-item tool that assesses difficulty with sleep induction and maintenance, with a total score ranging from 5 to 35. In one study, new cases of insomnia were defined by the response options ``yes . ``no”, but in the second study, insomnia was treated as a continuous variable (change in total score level). However, in a study of 12,258 workers from a general work group in Sweden, which separately analyzed burnout indicators (emotional exhaustion, cynicism and professional efficacy), no association was found with insomnia incidence (new cases of insomnia) or persistence up to 1 year. In this study, the authors defined insomnia as having trouble falling asleep three or more times per week in the past three months and difficulty initiating or maintaining

sleep for 30 minutes or more at night. Similarly, a study of 146 social workers in the United States found that burnout was not a predictor of sleep disorders. Sleep disturbance in this study was assessed using the Physical Health Questionnaire, a 4-item instrument that includes items such as difficulty falling asleep, awakenings during the night, nightmares, and perception of restful or undisturbed nighttime sleep. Depressive symptoms were psychological outcomes studied with different measurement tools, different numbers of participants, and different follow-up times. A follow-up study spanning three years found burnout to be a significant predictor of depressive symptoms among 2,555 dentists and a relationship between job stress and depressive symptoms. In a three-phase study conducted between 2003 and 2009, burnout and related outcomes increased in 1,632 Israeli workers attending the same health center, although this increase was minimally moderated by high levels of physical activity . All studies selected for the review assessed depressive symptoms on a scale commonly used in epidemiological studies to screen for possible clinical depression. An increased risk of antidepressant use, mainly among men, was also demonstrated by a study using records from the Danish national prescription register, which contains data on all prescription drugs purchased at public pharmacies. Men with high levels of burnout had a 5.17% annual increase in the risk of initiating antidepressant therapy compared to men with moderate levels of burnout. In general, it can be concluded that this association was more frequent in men than in women (differential increase of 0.96% per year). Similar results were found in a Finnish study, which aimed to assess whether changes in burnout levels over a four-year period predicted the use of psychotropic and antidepressant medications over the following eight years. The authors noted that inconsistencies between levels of burnout subdimensions at baseline, such as high emotional exhaustion and low cynicism or vice versa, as well as changes to burnout over four years, were predictors of psychotropic and antidepressant treatment (Albierie et al. 2017) (Translation mine). Regarding the consequences regarding the professional activity, the researched results showed that job satisfaction, absenteeism, disability pension at a young age, job demands. Job dissatisfaction was an occupational outcome investigated in two studies, emotional exhaustion was found to be a predictor of job dissatisfaction, while depersonalization was found to be a significant trait in only one of them, thus not identifying a relationship with occupational efficacy. Absenteeism was studied and found that workers with a higher burnout risk level were absent from work an average of 13.6 days per year, compared to 5.4 days per year for those classified as at the lowest burnout risk level. An increase in the burnout index

predicted an increase in the number of days of sickness absence and sickness absence by 21% and 9%, respectively, after changes in sociodemographic, work and health conditions. A study that grouped the exhaustion and cynicism dimensions of burnout observed a double risk of long-term sickness absence (>60 consecutive days) among workers at high risk of burnout. Leaves unable to work for more than 3 days were due to musculoskeletal disorders, circulatory and respiratory system diseases, but not digestive system diseases as a consequence of burnout syndrome (Alberie et al. 2017) (Translation mine). Summarizing the analyzed studies, it can be concluded that burnout syndrome is an actual problem in the field of social work not only in Latvia, but also in the world. The components mentioned in the theory - age, marital status, total length of work, etc. affect the effects of burnout syndrome on a person. It is important to add that studies on burnout in the professional working environment of social workers are not conducted on a Latvian scale, so it is difficult to analyze the overall situation in the country. However, in studies conducted in individual institutions, the risk of burnout is relatively high, so attention should be paid to preventive measures that can help reduce and prevent it.

RESEARCH ON THE PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME IN THE WORKING ENVIRONMENT OF SOCIAL WORKERS AND THE POSSIBILITIES OF REDUCING IT

Empirical research organization and methodological justification The aim of the empirical research is to study the professional burnout syndrome in the working environment of social workers and the possibilities of reducing it. Research method: survey. The empirical study was conducted in the period from March 14, 2023 to March 30, 2023.

Research base: 154 Latvian social work specialists. According to the research questions, the empirical study was organized in 3 stages: 1. Stage – survey questionnaires

According to the research questions, the empirical study was organized in 3 stages:

1. Stage – creation of the survey questionnaire (see the appendix).

Based on the knowledge gained in the theoretical part of the work, the author of the work for the creation of the practical part used the survey method developed by Maslachs, supplementing it with the knowledge gained in the theoretical part.

A questionnaire with 16 questions was developed, by which it is possible to determine the degree of “burnout”.

in professions related to “person-person” communication, which most directly corresponds to social for the profession of an employee. An instruction was developed so that respondents could understand how to answer to questionnaire questions. Statements were offered to which the respondents have to answer - how many often feel the feelings mentioned in the questionnaire. In the questionnaire, it is necessary to note what is specified for each point a state that corresponds to the frequency of a person’s thoughts and experiences - never, very rarely, rarely, sometimes, often, very often, every day. 22 statements were included in the questionnaire, the answers are coming assessed in a 6-point system (Maslach, Leiter, Jackson, 1997).

The author concludes that 50% of respondents sometimes feel emotionally drained, 20% said it feels common, 12% very often, but none indicated it feels like it every day. Overall, most social work professionals tend to experience a sense of emotional emptiness.

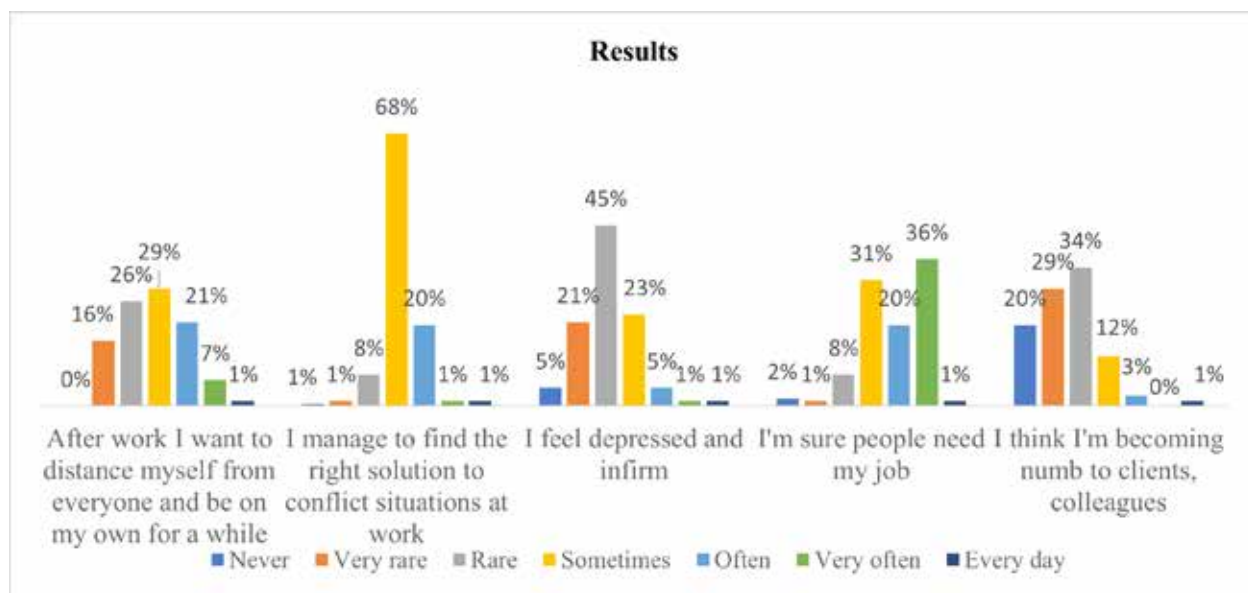

Figure 1. Emotional assessment of social work specialists

41% said they sometimes feel like extortionate lemon after work, 28% experience it often, 10% very often and 1% every day, 13% said it feels rare, 7% very rare and 1% never feel like it. 5% of social workers surveyed noted that they very often experience fatigue in the morning and don't want to go to work, 13% feel that way often, 32% chose sometimes as the answer option, 22% rarely, 20% very rarely and 7% never feel that way.

Next to the statement "I clearly understand what my colleagues feel and try to take this into account in business interest", 5% of social workers said it feels every day, 16% very often, 41% often, 25% every day, 6% rarely, 5% very rarely and 1% never feel that way. 32% of social work professionals surveyed said they never feel like they would talk to colleagues as lifeless objects, 23% talk very rarely, 18% rarely, 20% sometimes, 5% often and 2% very often. While specialists feel tired and drained, this does not detract from their empathy for colleagues, which is very positive.

7% of respondents reveal they very often want to distance themselves from everyone after work and be alone for a while, 21% want to do so often, 29% sometimes, 26% rarely and 16% very rarely. The results can be based on the day-to-day work in which much of the time is spent in direct contact with people.

Most respondents (68%) say they are sometimes able to find the right solutions to conflict situations at work, 20% of respondents are able to find the optimal solution often, which can have a positive impact on employees' feeling in the working environment.

45% of respondents said they felt depressed and unpowerfully rare, 21% feel very rarely and 23% experience negative emotions sometimes when comparing data in Figure 2, where around 20% said they felt emotionally drained and 'extorted like a lemon' often, the author concludes that the work manifests more as fatigue than depression.

36% of social workers surveyed very often feel confident that people need their jobs, 20% feel so often and 31% sometimes, which can be an important factor influencing job motivation. 34% of respondents note that they rarely become insensitive to customers and colleagues, 29% very rarely and 20% have never felt so.

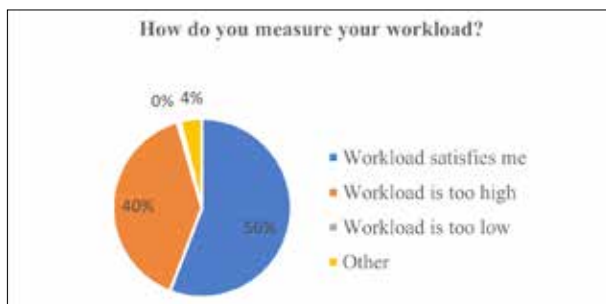

Figure 2. Workload assessment

56% of respondents say they are satisfied with the workload, 40% think it is too high, 4% say the base load is sufficient, but replacing a colleague absent reduces her load. Another respondent explains that the load changes periodically and sometimes gets too much and then there is a sense of overload. One social worker believes that the workload is already too high, but the employer does not take this into account and imposes additional obligations.

Workload is a significant factor in the risk of burnout syndrome. If it's enlarged for a long time, the employee is unable to provide themselves with quality rest, to do things that charge with positive emotions. Prolonged overcrowding can be fuelled by psychosomatic disorders, which initially take the form of anxiety, inability to fall asleep, fear, doubts about their abilities and may also be followed by more serious illnesses.

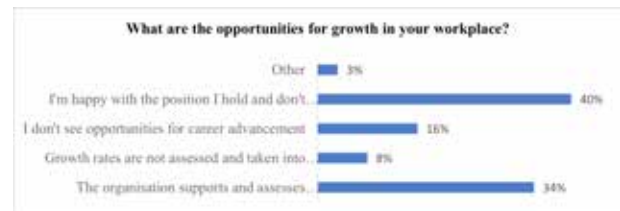

Figure 3. Opportunities for professional development of employees

Most respondents (40%) say they are satisfied with the position they hold and do not want to change it, 34% say the organisation supports and assesses improvement and progression along the career ladder, 16% do not see an opportunity for career advancement, 8% do not believe the level of growth is appreciated and taken into account.

Among other responses, 2 respondents say they want to take a lower position with less burden of responsibility. The rest believe that no career advancement is possible for social workers, only specializations can change. Arjara growth opportunities within the organization are a significant factor in not building employee frustration and burnout syndrome risk. If an employee sees an opportunity to grow in an organization, then he or she will be motivated to perform his or her duties and prove his or her competence. In the long run, this may prevent a specialist from growing frustration with his or her job and indifference in the performance of his or her duties

The theory describes supervision as the most effective preventative measure to reduce burnout syndrome, so the author developed the issue by offering a number of preventative measures and asked social work professionals to assess their effectiveness (1 ineffective, 5 very effective). 62% of respondents rated the possibility of additional vacation days as very effective, 47% the possibility of support from management, 42% said experience sharing trips and

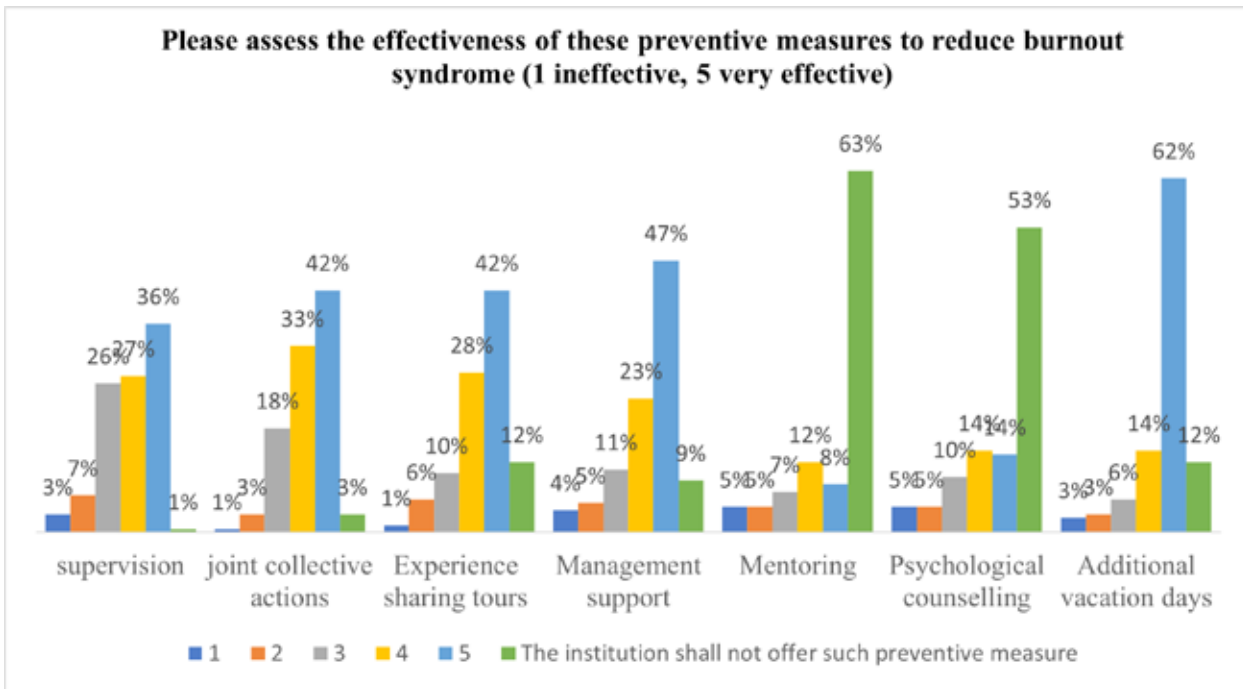

Figure 4. Assessment of the effectiveness of preventive measures

collective cohesiveness measures were very effective, 36% rated super vision as very effective. Most respondents said 63% said the institution where they work did not offer a preventive measure like mentoring, and 53% noted that no psychologist service was offered.

The author concludes that social work specialists do not rate supervision as the most effective preventive measure to reduce the risk of professional burnout syndrome. For employees, it seems more effective to get extra vacation days, which helps to take a break from the strained day-to-day work and the stress that comes with challenging problems and dealing with them. The support that the manager provides is important because he is more often available than a supervisor and can provide support on complex work issues and encourage and motivate staff if necessary.

Team-bending events and experience-sharing trips help you get to know your colleagues and improve your relationship with each other. It's a way for specialists to share their experiences and discuss complex cases with privacy, as well as get advice from other specialists, tips that can help you arrive at effective solutions to problems

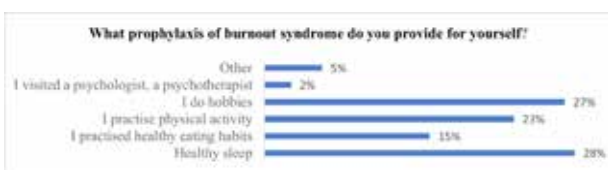

Figure 5. Preventive measures to reduce burnout syndrome

28% of respondents say they practice healthy sleep habits, 27% engage in hobbies, 23% practice physical activity, 15% follow healthy eating habits on a daily basis. As other options for responses were pointed out: reading books, travelling, attending cultural events, psychotherapy. Some respondents noted that they do not currently independently adopt any preventive measures to reduce the risk of professional burnout syndrome.

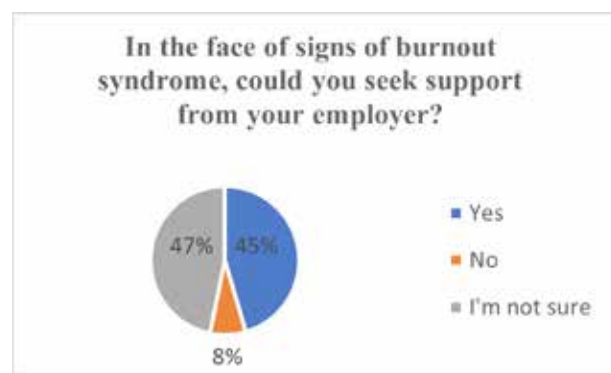

Figure 6. Support from management

45% of respondents said they could seek support from their employer due to signs of burnout syndrome, while 47% were unsure. 8% said they could not seek aid.

The author concludes that employer support is a very important resource that specialists find effective at reducing the risk of burnout syndrome, but most social work professionals aren't sure they could get support if needed.

1. table

One free afternoon a week.	Flexible work scheduling, on days when customers don't need to be accepted.	A proportionate distribution of customer cases.
Joint events of colleagues for the holidays.	Regular cosies.	Reduce the workload so that it is proportionate.
One short working day per week.	Free psychologist counseling.	A mentor to advise and support in managing complex cases.
Organise meetings with management every six months at which staff submit proposals for day-to-day improvement of the work.	Paid medical massages, gym subscriptions.	Labour leader to be supportive and treat social workers with respect.

Question 16 of the questionnaire asked social work specialists to recommend preventative measures that they said would help reduce the risk of professional burnout syndrome. A total of 106 responses were submitted, the most popular of which were tabulated. Employees recommended one working day per week, during which the working hours would be reduced, it should be added that in general such practices are practised in social services of Latvia.

There has been repeated mention of the fact that the direct manager of the work imposes too high requirements that cannot be met because the workload is too high and is being disrespectful and inconsiderate. Social work specialists generally believe that more frequent joint activities with work colleagues would be very valuable, in which work issues could be discussed in an informal context. One respondent said a law should be passed at national level that would prevent social workers from performing their duties for more than 12 years.

The author concludes that social work professionals would be willing to introduce change and share their ideas to introduce new preventative measures. It would be worthwhile for employers to listen to their employees, as many of the recommendations are already being applied in working practices and are workable.

CONCLUSIONS

1. Burnout syndrome is conceptualized as the result of chronic stress in the workplace, however

unlike stress, burnout does not have a positive effect on the person experiencing it.

2. Burnout syndrome is observed for employees in the helping professions where they work on a daily basis high responsibility is felt, complex problems are solved and there is intense contact with clients.

3. The effects of burnout syndrome affect changes in behavior, feelings, thinking, and health.

4. Professional burnout syndrome is a factor that can contribute to low professional morale, absenteeism, decline in work quality, physical illness and distress, alcohol and drug abuse, family conflicts and various psychological problems.

5. Burnout syndrome is an actual problem in the field of social work not only in Latvia, but also in the world.

6. There are no national level studies on the prevalence of burnout syndrome in Latvia in the working environment of social workers.

7. Analyzing the studies carried out in bachelor's theses, it can be concluded that social workers are faced with for symptoms of burnout syndrome that cannot be prevented with one's own resources.

8. The lower a person estimates his chances of success, the less driven he is self-realization in the professional sphere, thus the burnout syndrome manifests itself more.

9. Most specialists have a tendency to feel emotionally drained. Although specialists feel tired and drained, this does not reduce their empathy towards colleagues who evaluated very positively.

10. Depersonalization can be evaluated as the only significant dimension of job burnout impact on the professional field of social work.

11. The COVID-19 pandemic increased the risk of burnout among social workers, the consequences of which are: more severe and lasting.

12. The consequences of burnout syndrome can manifest as insomnia, however, a study conducted in the United States demonstrates that burnout is not a predictor of sleep disturbance.

13. Emotional exhaustion is a predictor of job dissatisfaction, in turn depersonalization does not identify a relationship with professional efficacy.

14. Studies conducted abroad have proven that cardiovascular diseases, muscle and support systemic pain, depressive symptoms, psychotropic and antidepressant medication treatment, job dissatisfaction, and absenteeism are consistent consequences of burnout.

15. To reduce the risk of professional burnout syndrome in the work environment, social employees must provide themselves with preventive measures outside the work environment, e.g. you should engage in hobbies, sports, practice healthy sleeping habits.

16. Supervision is one of the most common preventive measures for socialis provided free of charge

to employees, but it is important to remember that it is not the only one.

17. Different types of support are important, such as peer support groups, professional support through regular feedback and performance appraisal, or community-based approaches

use in the work environment to reduce the risk of burnout.

18. The author of the bachelor thesis concluded in her research that emotional exhaustion is at an average level, depersonalization at a low level, reduction of personal success can be evaluated at a low level, which indicates reduced work capacity, which manifests itself as a low level of personal achievement.

19. The research shows that social work specialists do not evaluate supervision as the most effective preventive measures to reduce the risk of professional burnout syndrome.

20. Specialists consider additional vacation days to be the most effective preventive measure, which helps to relax from the busy work routine and the stress associated with the complex ones problems and their solution.

REFERENCES

1. Albiro, D., Salvagioni, J., Melanda, F.N., Mesas, A.E., González, A.D., Gabani, F.L., Maffei de Andrade, S. (2017). Physical, psychological and occupational consequences of job burnout: A systematic review of prospective studies. *Pieejams: Physical, psychological and occupational consequences of job burnout: A systematic review of prospective studies* | PLOS ONE 2.

2. Elder, R., Evans, K., Nizzete, D. (2005) *Psychiatric & Mental Health Nursing* 2nd edition. *Pieejams: Psychiatric & Mental Health Nursing - E-Book - Ruth Elder, Katie Evans, Debra Nizette - Google grāmatas* 45

3. KANTAR (2018). Darbinieku vidū iezīmējas profesionālās "izdegšanas" problēma. *Pieejams: Darbinieku*

vidū iezīmējas profesionālās "izdegšanas" problēma – KANTAR Latvia

4. Latvijas Sociālo darbinieku biedrība (2022). Latvijas sociālo darbinieku ētikas kodekss. *Pieejams: Latvijas sociālo darbinieku ētikas kodekss - Apstiprināts-28-05-2022.pdf* (liepaja.lv)

6. Maslach, C., Leiter, M., Montero-Marín, J., García-Campayo, J., Mera, D. M., López del Hoyo, Y. (2009). A new definition of burnout syndrome based on Farber's proposal. *Background. Pieejams: A new definition of burnout syndrome based on Farber's proposal | Journal of Occupational Medicine and Toxicology | Full Text* (biomedcentral.com)

7. Maslach, C., Leiter, M. (2007). *Burnout. Pieejams: (PDF) Burnout* (researchgate.net) Maslach, C., Leiter, M. (2016) *Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. Pieejams: Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry - Maslach - 2016 - World Psychiatry - Wiley Online Library*

8. Maslach, C., Leiter, M., Jackson, S. (1997). *The Maslach Burnout Inventory Manual. Pieejams: MBICchapter.97* (2).pdf

9. Mudrija, A. (2022). Izdegšanas sindromu ietekmējošo faktoru identificēšana sociālajā darbā un profilaktiskie pasākumi to novēršanā. *Pieejams: 1* (lu.lv)

10. Prokopov, I., Legurska, M., Mircheva, V. (2020). "Burnout" syndrome among teachers and a model for its diagnosis. *Pieejams: 53_Iv.Prokopov.pdf* (uni-sz.bg)

10. Schaufeli, W., Enzmann, D. (1998). *The Burnout Companion to Study and Practice: A Critical Analysis. Pieejams: (PDF) The Burnout Companion to Study and Practice: A Critical Analysis* (researchgate.net)

11. Schaufeli, W., Maslach, C. (1993). *Professional Burnout: Recent Developments In Theory And Research. Historical and conceptual development of burnout. Pieejams: Professional Burnout: Recent Developments In Theory And Research - Google grāmatas*

12. Schaufeli, W., Maslach, C., Marek, T. (2017). *Professional burnout. Recent Developments in Theory and Research. Pieejams: 9781315227979_previewpdf.pdf*

PREVENČINĒS PRIEMONĒS SOCIĀLĪŅU DARBUOTOJŅU PERDEGĪMO SINDROMO MAŽINĪMUI DARBO APLINKOJĒ

Kristine MIKŠA, Svetlana LANKA

Sanatruka

Tyrimu tiek veikta iedziļināta profesionālo perdegimo sindroma maģinimo galimības sociālo darbuotoju darbo aplinkoje. Analizuojami teoriniai perdegimo sindromo aspektai, priežastys ir pasekmės, lyginami Latvijoje ir užsienyje atlikti perdegimo sindromo tyrimai, nagrinėjamos perdegimo sindromo maģinimo galimybės bei sociālo darbuotoju profesinio perdegimo sindromo maģinimo prevencinės priemonės darbo aplinkoje.

Reikšminiai žodžiai: socialinis darbas, perdegimas, profesinė praktika.

Svajonė RAINIENĖ

Marijampolės kolegija

ALTERNATYVIŲ PASLAUGŲ INSTITUCINEI SOCIALINEI GLOBAI KŪRIMAS MARIJAMPOLĖS REGIONE

Anotacija. Institucinės socialinės globos sistemos pertvarka Lietuvoje prasidėjo 2012 m. patvirtinus Neįgalių vaikų, likusių be tėvų globos vaikų, suaugusių neįgalių asmenų socialinės globos namų deinstitutionalizacijos strategines gaires. Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatos numato, kad negalią turintys, kaip ir kiti asmenys, turi teisę pasirinkti gyvenamąją vietą, su kuo gyventi, naudotis bendruomenėje teikiamomis paslaugomis ir pagalba. Šio straipsnio tikslas – įvertinti Marijampolės regiono savivaldybėse esamą situaciją bei perspektyvas institucinės socialinės globos psichikos ar intelekto negalią turintiems asmenims pertvarkos kontekste.

Reikšminiai žodžiai: socialinės paslaugos, socialinė globa, pertvarka, deinstitutionalizacija, negalia.

ĮVADAS

Temos aktualumas ir problematiškumas. Lietuva 2010 m. ratifikavo Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvenciją (toliau-Konvencija), pripažindama negalią turinčių asmenų lygias teises gyventi bendruomenėje, lygias su kitais žmonėmis pasirinkimo galimybes. Šioms teisėms realizuoti būtini veiksmai ir priemonės, kurios leistų sudaryti sąlygas asmenims su negalia būti aktyviems ir įtrauktiems į bendruomenę. Konvencijoje išskiriami du negalios aspektai: sveikatos sutrikimai, būdingi konkrečiam asmeniui, ir požiūrio bei aplinkos sudaromos kliūtys, trukdančios asmenims visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais. Jei pirmojo mes dažniausiai negalime pakeisti, antrasis aspektas susijęs su mūsų nuostatomis, patirtimi, infrastruktūros pritaikymu. Negalima nepastebėti vykstančių pokyčių visuomenėje, tačiau stigmų išlieka daug, pokyčių žingsniai lėti ir kartais labai fragmentiški.

Lietuvoje 2012 m. patvirtintos Neįgalių vaikų, likusių be tėvų globos vaikų, suaugusių neįgalių asmenų socialinės globos namų deinstitutionalizacijos (toliau – deinstitutionalizacija) strateginės gairės, kurių tikslas apibrėžti deinstitutionalizacijos strategines kryptis, tikslus bei priemones. Socialinės globos sistemos pertvarka (toliau-pertvarka) – sudėtingas ir kompleksinis procesas, apimantis negalią turinčių asmenų teisių realizavimą, naujų socialinių paslaugų formų atsiradimą ir įgyvendinimą praktikoje, bendruomenės nuostatų keitimąsi. Nors ir sudėtingas, tačiau šis procesas yra būtinas siekiant į asmens poreikius orientuotos socialinių paslaugų

sistemos, užtikrinančios asmens orumą, pripažįtančios jo individualumą, skatinančios asmenų savarankiškumą. Tai tapo nemenku iššūkiu socialinės politikos srityje, kuomet siekiama ne tik reglamentuoti naujas paslaugų formas, bet ir siekti nuostatų pokyčio bendruomenėje. Teisinė bazė yra įrankis socialinės politikos tikslams įgyvendinti, tačiau ne tik Lietuvoje, bet ir kitose šalyse dažnai stebimas atotrūkis tarp politinių tikslų, teisės aktų nuostatų ir praktikos (Grung ir kt., 2020). Sistemos pertvarkymas nesukūrus alternatyvų gali palikti pagalbos reikalingus asmenis be prieinamų paslaugų (Brown, 2022).

Pertvarką kaip negalią turinčių asmenų teisių realizavimo bei Konvencijos nuostatų įgyvendinimo procesą analizavo Genienė ir Šumskienė (2016), Genienė (2020; 2021), Ruškus (2017, 2020). Pertvarkos procesus iš pertvarkos dalyvio (organizacijos) pozicijos tyrė Griciūtė ir Senkevičiūtė-Doviltė (2018), Gečienė ir Raišienė (2019).

Šiame straipsnyje aptariamos pertvarką sąlygojusios priežastys, tikslai ir priemonės. Analizuojant savivaldybių socialinių paslaugų planus, atskleidžiama kokios pertvarkos priemonės numatytos ir įgyvendinamos Marijampolės regione (šiuo straipsnyje regionas apibrėžiamas kaip Marijampolės, Kalvarijos, Kazlų Rūdos, Vilkaviškio rajono, Šakių rajono savivaldybės) bei planuojami veiksmai. Straipsnyje aptariamos socialinės politikos priemonės, skirtos asmenims su psichikos ar intelekto negalia.

Objektas – alternatyvių paslaugų institucinei socialinei globai kūrimas Marijampolės regione.

Straipsnio tikslas – atskleisti alternatyvių paslau-

gų institucinei socialinei globai kūrimą Marijampolės regione.

Uždaviniai:

1. Aptarti istorines ir teisinės institucinės socialinės globos sistemos pertvarkos prielaidas.

2. Įvertinti socialinės globos sistemos pertvarkos tikslus, priemones bei strategines kryptis.

3. Išanalizuoti Marijampolės regiono savivaldybių socialinių paslaugų planuose numatytas priemones bei planuojamus veiksmus socialinės globos sistemos pertvarkai įgyvendinti.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, teisės aktų, dokumentų analizė.

1. SOCIALINĖS GLOBOS SISTEMA IKI PERTVARKOS IR ŠIANDIEN

Deinstitucionalizacija yra daugelio šalių vienas iš socialinės politikos tikslų, Lietuvos taip pat. Šio sudėtingo proceso sėkmė priklauso nuo daugybės veiksnių: socialinės politikos formuotojų nuomonės ir siūlomų priemonių, savivaldybių kaip įgyvendintojų apsisprendimo, nevyriausybių organizacijų bei bendruomenių įsitraukimo. Sistemine pertvarka socialinėje srityje yra glaudžiai susijusi su kitomis sistemomis: švietimo, sveikatos apsaugos ir kt. (Grung ir kt., 2020).

Rengiant deinstitucionalizacijos strategines gaires nustatyta, kad 2011 m. Lietuvoje veikė 36 stacionarios socialinės globos įstaigos, kuriose gyveno 6061 asmuo. Pusę šių įstaigų gyventojų (50 proc.) sudarė darbingo amžiaus gyventojai, daugiau nei pusė (54 proc.) įstaigų gyventojų turintys psichikos negalią, 36 proc. – proto negalią (intelektu sutrikimų). Pertvarkos tikslinė grupė yra darbingo amžiaus asmenys, savarankiški arba iš dalies savarankiški ir su individualia pagalba galintys pasirūpinti savo poreikiais ir interesų apsauga.

Vidutiniškai vienoje socialinės globos įstaigoje asmenims su negalia gyveno 168 asmenys, kai kuriose įstaigose gyventojų skaičius siekė virš 400 asmenų (pavyzdžiui, Macikų socialinės globos namuose gyveno 478 asmenys). Didelės įstaigos pasižymi institucine kultūra, kurioje vyrauja:

1. žmogaus nuasmeninimas
2. griežta tvarka
3. grupinė priežiūra
4. socialinė izoliacija.

Vyraujantys institucinės kultūros požymiai neleidžia atliepti individualių asmens poreikių, aktyvaus dalyvavimo priimančiam sprendimams, planuojant veiklas, pasirenkant gyvenamąją aplinką.

Ilgus metus kurta sovietinė globos sistema patiria didelius išbandymus ir pokyčius. Atkūrus nepriklausomybę buvo siekiama paveldėtą sistemą adaptuoti, bet ne dekonstruoti (Dunajevs, 2012 p. 60). Vakarų šalyse pirmiausia pokyčiai palietė sveikatos apsaugos sistemą. Prieš daugiau nei 60 m. prasidėję pokyčiai psichiatrijos srityje tapo bendruomeninių

paslaugų vystymo pradžia, atsisakant tik stacionaraus gydymo ligoninėse. Taikomi metodai užtikrino geresnę asmenų su negalia socialinių įgūdžių ugdymą, komunikaciją su bendruomene, didesnę savarankiškumą ir net ligos simptomų švelnėjimą (Salime, Clesse, Jeffredo, Batt, 2022, p. 9). Lietuvoje tuo tarpu buvo plėtojamas institucinis tinklas, atskiriantis asmenis su negalia nuo bendruomenės ir kuriant izoliuotas bendruomenes su savo taisyklėmis, normomis, kultūra. Kai 1961 m. Didžiosios Britanijos sveikatos apsaugos ministras kėlė klausimus apie globos institucijų pertvarkymą, vietų jose mažinimą ir negalių turinčių asmenų socialinę įtrauktį, Sovietų Sąjungoje buvo planuojama pensionatų tinklo plėtra (Genienė, 2020, p. 11). Tuo metu egzistavusi pagalbos sistema leido asmeniui su psichosocialine ar intelekto negalia pasirinkti kur gyventi iš dviejų kraštutinių: šeima arba globos institucija. Alternatyvių paslaugų nebuvimas, pagalbos išteklių ribotumas stūmė asmenis į izoliaciją ir socialinę atskirtį. Tuo pačiu panaikinta ir galimybė skirtingiems bendruomenės nariams gyventi kartu, naudotis bendra viešąja infrastruktūra ir kurti bendrą patirtį. Istorinė globos sistemos suformuota patirtis, visuomenės nerimas ir baimė lėmė bendruomenių (Žiežmariuose, Marijampolėje ir kt.) pasipriešinimą institucinės socialinės globos sistemos pokyčiams, nenorą gyventi šalia grupinio gyvenimo namų.

Asmenų, gaunančių stacionarias globos paslaugas, skaičiaus mažėjimas bei bendruomeninių paslaugų gavėjų skaičiaus augimas yra vieni iš pokyčių sistemoje indikatorių (Dunajevs, 2012). Pastaraisiais metais socialinės globos paslaugas teikiančių įstaigų skaičius nors ir nežymiai, tačiau kinta mažėjimo linkme, gyventojų skaičius jose mažėja (1 lentelė).

1 lentelė. Gyventojų globos įstaigose ir globos įstaigų skaičiaus kitimas

Kriterijai	2018 m.	2019 m.	2020 m.	2021 m.	2022 m.
Gyventojų skaičius globos įstaigose	6220	5959	5727	5567	5353
Globos įstaigų skaičius (iš viso):	38	68	72	71	74
Ilgalaikės socialinės globos įstaigos	38	39	39	37	36
Grupinio gyvenimo namai	-	29	33	34	38

Sudaryta remiantis Valstybės duomenų apsaugos agentūros duomenimis

Pastaba. Iki 2019 m. globos įstaigų ir grupinio gyvenimo namų suaugusiems asmenims su negalia duomenys pateikti kartu.

Pertvarkos siekis yra institucijų ir jose ilgalaikės socialinės globos paslaugas gaunančių asmenų skai-

čiaus mažėjimas. Alternatyvių socialinių paslaugų kūrimas išlaikant ir esamą globos sistemą gali kelti pavojų pačios pertvarkos įgyvendinimui. Dvigubos sistemos išlaikymas yra neefektyvus ir neracionalus socialinių paslaugų sistemos formavimas bei palaikymas. Pirmojo pertvarkos etapo metu kurtos alternatyvios institucinei globai socialinės paslaugos bendruomenėje (grupinio gyvenimo namai, apsaugotas būstas, socialinės dirbtuvės ir kt.) lėmė stacionarių institucijų ir gyventojų skaičiaus jose mažėjimą. Nors vykdoma pertvarka ir taikomos priemonės sulaukia kritikos dėl institucinės kultūros elementų perkėlimo į naujai kuriamą infrastruktūrą ir paslaugas, asmens apsisprendimo ir pasirinkimo laisvės neužtikrinimo, jos svarbios ir reikalingos siekiant pagalbos sistemos bei bendruomenės nuostatų pokyčio. Išlieka rizika, kad naujai sukurtoje infrastruktūroje perimamos įprastos globos formos, paremtos asmens kontrole, nelankstumu, griežta tvarka. Labai svarbu asmenis su negalia, kuriems skirtos paslaugos, įtraukti į proceso planavimo, sprendimo priėmimo ir įgyvendinimo procesus (Genienė, Šumskienė, 2016). Ypatingai svarbu kurti socialinių paslaugų sistemą kartu, o ne asmenims su negalia, t. y. kalbėtis su jais, o ne apie juos. Reikia pripažinti, kad bendruomenių pasipriešinimas, patirties nebuvimas gyventi kartu skirtingų galių asmenims tampa rizika, kad globos institucijų pertvarka gali nepasiekti vieno iš pagrindinių pertvarkos tikslų - socialinės psichosocialinę ar intelekto negalią turinčių asmenų įtraukties. Vien tik infrastruktūros kūrimas (namų statyba, būstų įsigijimas ir pan.) dar neužtikrina didesnės žmogaus teisių apsaugos. Ruškaus (2020) teigimu, tai tik mažesnių įstaigų steigimas nekuriant pokyčio asmenų su psichikos ar intelekto negalia socialinės įtraukties kontekste.

2. BENDRUOMENINĖS PASLAUGOS KAIP ALTERNATYVA INSTITUCINEI SOCIALINEI GLOBAI

Siekiant sisteminių pokyčių svarbu išanalizuoti esamą situaciją, vieningai sutarti kokių pokyčių yra siekiama, kokiomis priemonėmis ir sprendimais jie bus įgyvendinti. Deinstitutionalizacija gali būti apibrėžiama iš skirtingų perspektyvų. Dunajevus (2012, p. 46) nurodo, kad deinstitutionalizacija gali būti apibrėžiama:

1. kaip socialinių paslaugų teikimo organizavimo pokytis;
2. kaip žmogaus teisių užtikrinimo ir įgyvendinimo priemonių įtvirtinimas;
3. kaip institucinio pokyčio atvejais.

Lietuvoje, įgyvendinant stacionarios socialinės globos sistemos pertvarką, remiamasi šių deinstitutionalizacijos sampratų kompleksu. Pertvarkos įgyvendinimo procese siekiama kurti alternatyvias bendruomenines paslaugas, į jas nukreipti asmenis jau gaunančius socialinės globos paslaugas institucijose,

plėsti žmogaus teisėmis grįstų socialinių paslaugų aprėptį, siekti vertybinio ir paslaugų organizavimo pokyčio pačiose paslaugas teikiančiose institucijose.

Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams veiksmų plane (2014) išsikelti 3 tikslai:

1. užtikrinti darnią aplinką ir sąlygas kiekvienam vaikui (ir neįgaliam vaikui) augti savo šeimoje, o likusiems be tėvų globos vaikams augti globėjų, įtėvių šeimoje ar šeimynoje ir gauti pagalbą bendruomenėje;

2. sudaryti sąlygas neįgaliesiems suaugusiems asmenims, jų šeimoms (globėjams, rūpintojams) gauti individualias jų poreikius atitinkančias bendruomenines paslaugas;

3. skatinti visuomenės vertybinių nuostatų kaitą, formuojant teigiamą visuomenės požiūrį į sistemos pertvarką, ir užtikrinti vykdomų procesų viešumą.

Numatytiems tikslams pasiekti suformuluoti uždaviniai apima kompleksinės pagalbos vaikui ir šeimai stiprinimą, paslaugas teikiančių institucijų tinklo pertvarką, nestacionarių paslaugų savarankiškiems ar iš dalies savarankiškiems negalią turintiems suaugusiems asmenims, atsižvelgiant į jų individualius poreikius, plėtojimą, neįgalių suaugusių asmenų integraciją į darbo rinką. Pertvarkos plane numatytas priemonės galima suskirstyti į dvi grupes:

1. infrastruktūros kūrimas (gyvenamųjų namų įsigijimas ar statyba, butų įsigijimas apsaugoto būsto paslaugoms teikti, socialinių dirbtuvių įrengimas);

2. bendruomenėje teikiamų paslaugų plėtra (su apgyvendinimu - grupinio gyvenimo namai bei apsaugotas būstas ir be apgyvendinimo (pagalba priimančiam sprendimui, įdarbinimo su pagalba paslauga, socialinių dirbtuvių paslaugos bei asmeninio asistentų paslauga)) (2 lentelė).

Nurodytų paslaugų teikimas išbandytas įgyvendinant projektą „Nuo globos link galimybių: bendruomeninių paslaugų plėtra“ (projekto Nr. 08.4.1-ESFA-V-405-03-0001), kurio II-asis etapas susijęs su stacionarių socialinės globos institucijų pertvarka bei socialinių paslaugų bendruomenėje asmenims su psichikos ar intelekto negalia kūrimu.

Kuriant alternatyvias socialines paslaugas bendruomenėje siekiama įtraukti nevyriausybinės organizacijas, bendruomenes, savivaldybes. Pripažįstama, kad nesikeičiant visuomenės nuostatoms, vien tik sukurti naują infrastruktūrą nepakanka, jog asmenys su psichosocialine ir intelekto negalia jaustųsi pilnaverčiais visuomenės nariais, svarbia ir aktyvia bendruomenės dalimi. Socialinė įtampa ir bendruomenės priešiškas asmenims su negalia gali lemti pastarųjų socialinę izoliaciją net ir gyvenant naujai sukurtoje infrastruktūroje. Išlieka rizika, kad bendruomeninės socialinės paslaugos tik bus teikiamos konkrečios bendruomenės teritorijoje, tačiau nebus integruotos į bendruomenės gyvenimą (Gevorgianienė ir kt., 2021).

2 lentelė. *Bendruomenėje teikiamos socialinės paslaugos asmenims su psichikos ar intelekto negalia*

Paslaugos pavadinimas	Paslaugos aprašymas	Paslaugos įtvirtinimas socialinių paslaugų kataloge
Grupinio gyvenimo namai	Trumpalaikę / ilgalaikę socialinę globą teikianti socialinės globos įstaiga, kurioje bendruomenėje atskirose patalpose (name, bute) namų aplinkoje gyvena iki 10 nesavarankiškų ar iš dalies savarankiškų asmenų. Grupinio gyvenimo namų gyventojams socialinės, sveikatos priežiūros, užimtumo, švietimo, kultūros ir kitos paslaugos organizuojamos ir teikiamos bendruomenėje.	Paslauga apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge
Apsaugotas būstas	Asmens (šeimos) apgyvendinimas ir pagalbos suteikimas namų aplinkoje, reikalingų paslaugų organizavimas bendruomenėje, siekiant kompensuoti, atkurti, ugdyti, palaikyti ir plėtoti asmens (šeimos) socialinius ir savarankiško gyvenimo įgūdžius.	Paslauga apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge
Pagalba priimant sprendimus	Tai asmenišką sprendimų priėmimo procesą, kai sprendimą priimančias asmuo naudoja jam pagalbą teikiančio specialisto ar specialistų komandos (2 – 5 asmenų) pagalbą, sprendžiant dėl asmens sveikatos, socialinio dalyvavimo, asmeninių turtinių bei neturtinių klausimų, remiantis sprendimą priimančio asmens valia, pageidavimu ir teise rinktis. Tikslas – pasitelkus pagalbininko priimančias sprendimus ar specialistų komandos pagalbą stiprinti asmens gebėjimus pasirūpinti savimi ir priimti kasdienes sprendimus siekiant savarankiško gyvenimo ir dalyvavimo visose gyvenimo srityse.	Paslauga nėra apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge
Įdarbinimo su pagalba paslauga	Paslauga, kuria siekiama padėti asmeniui, rasti darbą laisvoje darbo rinkoje, atitinkantį jo gebėjimus bei rinkos galimybes, ir suteikti jam tolimesnę pagalbą įsitvirtinant darbo vietoje.	Paslauga nėra apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge
Socialinės dirbtuvės	Ne pelno siekianti bendruomeninių socialinių paslaugų įstaiga, padalinys, skyrius ar kitas organizacinis vienetas, kuriame vykdoma asmenų darbinio užimtumo veikla, nesusijusi su darbo santykiais, siekiant pagaminti rinkoje paklauiamus produktus ir (ar) teikti paslaugas. Jų veikla aprėpia intelekto ar psichosocialinę negalią turinčių žmonių užimtumą ir skatina jų darbinio įgūdžių lavinimą.	Paslauga apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge
Asmeninė pagalba	Tikslas – atsižvelgiant į individualius asmens poreikius, suteikti jam individualią pagalbą namuose ir viešojoje aplinkoje (palydinti ir komunikuojant), kuri padėtų jam gyventi bendruomenėje ir integruotis į ją, neleistų izoliuoti jo nuo bendruomenės ir skatintų jo savarankiškumą, būtiną kasdieniame gyvenime.	Asmeninė pagalba nėra apibrėžta Socialinių paslaugų kataloge

Sudaryta remiantis Socialinių paslaugų katalogu bei paslaugų aprašų projektais (www.pertvarka.lt)

Vienas iš pokyčių sėkmės kriterijų yra socialinių darbuotojų nuostatos, ypač dirbančių reformuojamoje sistemoje. Griciūtės ir Senkevičiūtės – Doviltės (2018) atlikto 2016 m. tyrimo duomenimis, socialinės globos įstaigose dirbantys specialistai nėra suinteresuoti keisti įprastą tvarką, išgyvena nežinomybės bei nerimo jausmus dėl savo darbo vietos, nėra motyvuoti pokyčiams. Arčiausiai šalia negalią turinčio asmens esančių specialistų motyvacija, nuostatos ir pasirėngimas kurti pokytį yra svarbūs elementai ne tik pertvarkos sėkmei, bet, pirmiausia, asmens su negalia savijautai, savivertės formavimuisi, požiūriui į pokyčius. Specialistų svarba ir galia ypatingai išryškėja priimant sprendimus kurie asmenys gaus paslaugas bendruomenėje, kokia pagalba bus teikiama ir pan. (Brown, 2022).

Apibendrinant galima teigti, kad institucinės

socialinės globos institucijų pertvarkos procesai yra būtini siekiant asmenų su psichikos ar intelekto negalia socialinės įtraukties bendruomenėje, tačiau vien tik naujos infrastruktūros kūrimo ar naujų paslaugų formų išbandymo gali nepakakti pokyčiui bendruomenėje kurti. Neigiamas įstaigų darbuotojų nusiteikimas gali paveikti asmenų su negalia motyvaciją ir norą pasinaudoti bendruomenėje teikiama pagalba.

3. ALTERNATYVIŲ PASLAUGŲ INSTITUCINEI SOCIALINEI GLOBAI KŪRIMO MARIJAMPOLĖS REGIONE ANALIZĖ

Socialinių paslaugų įstatyme (2006) numatyta, kad savivaldybės atsako už socialinių paslaugų teikimo savo teritorijos gyventojams užtikrinimą pla-

nuodamos ir organizuojamos socialines paslaugas, kontroliuojamos bendrųjų socialinių paslaugų ir socialinės priežiūros paslaugų kokybę. Savivaldybėms būtina vertinti gyventojų socialinių paslaugų poreikius, kuriuos įvertinus nustatomas paslaugų teikimo aprėptis bei finansavimo poreikis. Šiam tikslui įgyvendinti savivaldybės kasmet rengia socialinių paslaugų planus. Socialinių paslaugų planavimo metodikoje (2006) nurodoma, kad būtina į planavimo procesą įtraukti nevyriausybinės organizacijos, bendruomenės, suinteresuotas institucijas siekiant socialinių paslaugų kompleksiško užtikrinimo, tikslesnį poreikių identifikavimą ir sąsają su vietine socialine aplinka atspindėjimo. Šalyje įgyvendinant socialinės globos įstaigų pertvarką, savivaldybės turi atsižvelgti į socialinės politikos tikslus bei numatyti alternatyvias priemones institucinei globai.

Šio straipsnio tikslas – įvertinti Marijampolės regiono savivaldybių įgyvendinamus ir planuojamus veiksmus kuriant bendruomenines paslaugas psichikos ar intelekto negalių turintiems asmenims. Šiuo atveju regionas apibrėžiamas kaip Marijampolės, Kalvarijos, Kazlų Rūdos, Vilkaviškio rajono, Šakių rajono savivaldybės. Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų Marijampolės regiono žemėlapyje nurodoma, kad regione veikiančiose socialinės globos įstaigose 2021 m. pabaigoje gyveno 368 darbingo amžiaus asmenys. Tai sudaro 62 proc. visų paslaugas gaunančių asmenų. 17 proc. šių asmenų (63) buvo nustatytas specialusis nuolatinės slaugos poreikis. Tai leidžia daryti prielaidą, kad dalis negalių turinčių asmenų gauna institucinės globos paslaugas dėl alternatyvių paslaugų nebuvimo arba nepakankamo jų išvystymo.

Analizuojant šių savivaldybių socialinių paslaugų planus, atsižvelgta į šiuos kriterijus:

1. Socialinės paslaugos asmenims su negalia nurodytos kaip socialinių paslaugų teikimo ir plėtos tikslas;

2. Numatytas nestacionarių paslaugų kaip alternatyvos stacionarių socialinių paslaugų įstaigų paslaugoms plėtojimas;

Numatytos konkrečios priemonės ar paslaugos, skirtos psichikos ar intelekto negalių turintiems asmenims.

3. Marijampolės regiono savivaldybių nestacionarių paslaugų plėtojimo kryptys, tikslai bei konkrečios priemonės apibrėžiamos 3 lentelėje. Projekto „Nuo globos link galimybių: bendruomeninių paslaugų plėtra“ (projekto Nr. 08.4.1-ESFA-V-405-03-0001) metu išbandytos paslaugos tampa nuolatinėmis, įtvirtintomis Socialinių paslaugų kataloge.

Analizuojant socialinių paslaugų planus, galima pastebėti, kad plane įtvirtinti tikslai yra apibrėžiami plačiai, neatliepiant konkrečių metų planuojamų įgyvendinti priemonių ar uždavinių. Pavyzdžiui, Vilkaviškio rajono savivaldybės socialinių paslaugų plane nurodyti tokie socialinių paslaugų teikimo tikslai kaip: „teikti kokybiškas socialines paslaugas...“, „didinti socialinių paslaugų prieinamumą...“, „plėsti socialinių paslaugų įvairovę...“. Pažymėtina, kad visos savivaldybės numato socialinių paslaugų bendruomenėje (tiek su apgyvendinimu, tiek ir be apgyvendinimo) plėtrą, šių paslaugų vystymą priskiriant prioritetinėms sritims.

Apibendrinant Marijampolės regiono savivaldybių socialinių paslaugų planų analizę, galima išskirti šiuos aspektus:

3 lentelė. Socialinių paslaugų planų analizė paslaugų asmenims su negalia kontekste

Kriterijai	Marijampolės sav.	Vilkaviškio r. sav.	Šakių r. sav.	Kalvarijos sav.	Kazlų Rūdos sav.
Socialinių paslaugų teikimo ir plėtos tikslas (ar nurodyti asmenys su negalia)	taip	taip	ne	ne	taip
Nestacionarių paslaugų plėtojimas	numatytas	numatytas	numatytas	numatytas	numatytas
Priemonės ar paslaugos skirtos psichikos ir (ar) intelekto negalių turintiems asmenims	Grupinio gyvenimo namų, apsaugoto būsto, socialinių dirbtuvių plėtra	4 grupinio gyvenimo namai, 2 socialinės dirbtuvės	Apsaugotas būstas, laikinas atokvėpis	Apsaugotas būstas, socialinės dirbtuvės	2 grupinio gyvenimo namai Dienos užimtumo centras ir (ar) socialinės dirbtuvės
Paslaugos asmenims su negalia nurodytos kaip prioritetinės	taip	taip	taip	taip	taip

- Planuojant socialines paslaugas dažniausiai apsiribojama labai bendrais tikslais, pvz. atskirties mažinimas, bendruomenių bei šeimos stiprinimas, socialinės pagalbos prieinamumas, plėtra ir pan.

- Institucinės socialinės globos paslaugos užima reikšmingą suteiktų socialinių paslaugų dalį, nors stebimas pagalbos į namus bei dienos socialinės globos asmens namuose augimas.

- Alternatyvių institucinei globai priemonių plėtojimas dažniausiai siejamas su senyvo amžiaus asmenimis, socialinių paslaugų asmens namuose plėtra.

- Plano derinimas su bendruomenėmis ar nevyriausybinėmis organizacijomis paminėtas Kalvarijos bei Marijampolės savivaldybės socialinių paslaugų planuose, nors toks paslaugų planavimo principas yra įtvirtintas Socialinių paslaugų planavimo metodikoje (2006). Šakių ir Vilkaviškio rajono savivaldybės nurodo, kad analizavo socialinių paslaugų teikėjų duomenis arba derino plano projektą su savivaldybėje veikiančiomis įstaigomis.

- Marijampolės regiono savivaldybės dalyvauja institucinės socialinės globos sistemos pertvarkos procesuose, todėl socialinių paslaugų planuose nurodytos jau sukurtos alternatyvios paslaugos bendruomenėje, taip pat numatant konkrečias priemones šių paslaugų plėtrai.

- Alternatyvių paslaugų institucinei socialinei globai plėtra yra priskiriama prie prioritetinių veiklos krypčių.

- Savivaldybės, kurių teritorijoje veikia pertvarkomos socialinės globos institucijos (Vilkaviškio r., Kalvarijos), iniciatyvą ir aktyvų dalyvavimą sieja su pačių įstaigų veiksmais, naujų paslaugų kūrimu. Minėtose savivaldybėse jau veikia grupinio gyvenimo namai, teikiamos apsaugoto būsto paslaugos, tačiau tai vystoma ne savivaldybės, o įstaigų (kurių savininko teises ir pareigas įgyvendina Socialinės apsaugos ir darbo ministerija) iniciatyva.

- Rengiant socialinių paslaugų planus remiamasi suteiktų paslaugų analize, paslaugas gaunančių asmenų skaičiaus tendencijomis, tačiau nėra organizuojamos apklausos ar naudojami kiti metodai paslaugų poreikiui įvertinti.

Savivaldybės, rengdamos Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų žemėlapius, įtraukė seniūnijose dirbančius socialinius darbuotojus, nevyriausybines organizacijas, apklausė socialines paslaugas gaunančius arba potencialius socialinių paslaugų gavėjus. Žemėlapiu tikslas - parengti žmonių su negalia globos deinstytucionalizacijos strategiją, kurios pagrindu regione bus įgyvendinamas tolygus, tvarus ir žmogaus teisėmis grįstas perėjimas nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų. Tam, kad planai būtų pagrįsti ir realūs, būtina aiškiai apibrėžti esamą situaciją, identifikuoti poreikį socialinėms paslaugoms, atrasti paslaugų negaunančius asmenis su negalia. Tokiu būdu įgyvendinta „link

kliento“ orientuota paslaugų poreikio bei plėtros planų kūrimo strategija, kuomet remiamasi ne tik jau gaunančių socialines paslaugas asmenų nuomone, bet siekiama atrasti galimus paslaugų gavėjus. Žemėlapyje nurodoma, kad savivaldybės planuoja plėsti grupinio gyvenimo namų infrastruktūrą, apsaugoto būsto (vertinama kaip prioritetinė) paslaugą, socialinių dirbtuvių tinklą. Numatoma įsigyti 18 būstų apsaugoto būsto paslaugoms teikti, planuojama, kad paslaugas gaus 36 asmenys, taip pat statyti 2 grupinio gyvenimo namus bei įrengti 5 socialines dirbtuves. Šios priemonės rodo, kad Marijampolės regiono savivaldybės aktyviai išitraukia į bendruomeninių socialinių paslaugų kūrimą, numato jų plėtrą savo teritorijose bei inovatyvių socialinių paslaugų įgyvendinimą.

IŠVADOS

1. Atkūrus nepriklausomybę Lietuva paveldėjo ilgus metus kurtą sovietinę institucinės socialinės globos sistemą, kurią siekė adaptuoti pasikeitusioje situacijoje, o ne dekonstruoti. Tai nulėmė institucinės socialinės globos dominavimą socialinių paslaugų sistemoje bei institucinės kultūros klestėjimą. Pastaroji pasižymi žmogaus nuasmeninimu, griežta tvarka, grupine priežiūra bei socialine izoliacija. Tai niekaip negali atliepti Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencijoje įtvirtintos asmens pasirinkimo teisės kur gyventi, su kuo gyventi, pasinaudoti bendruomenėje teikiamomis paslaugomis ir pagalba.

2. Institucinės socialinės globos sistemos pertvarka Lietuvoje prasidėjo 2012 m. patvirtinus Neįgalių vaikų, likusių be tėvų globos vaikų, suaugusių neįgalių asmenų socialinės globos namų deinstytucionalizacijos strategines gaires. Jų pagrindu parengtas Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams veiksmų planas, kuriame išsikelti tikslai apima sąlygų neįgaliesiems suaugusiems asmenims, jų šeimos nariams (globėjams, rūpintojams) gauti individualias jų poreikius atitinkančias bendruomenines paslaugas sudarymą bei visuomenės vertybinių nuostatų kaitos skatinimą. Plane numatytos priemonės susijusios su socialinių paslaugų infrastruktūros bei teikiamų paslaugų bendruomenėje plėtra.

3. Marijampolės regiono savivaldybių socialinių paslaugų planuose alternatyvių paslaugų institucinei socialinei globai plėtra yra priskiriama prie prioritetinių veiklos krypčių. Savivaldybės aktyviai išitraukė į pertvarkos procesus, bendruomeninių socialinių paslaugų kūrimą, numato jų plėtrą savo teritorijose bei inovatyvių socialinių paslaugų įgyvendinimą. Savivaldybėse veiklą jau vykdo grupinio gyvenimo namai, socialinės dirbtuvės, teikiamos apsaugoto būsto paslaugos. Planuojama plėtra apima tiek su apgyvendinimu susijusių paslaugų plėtojimą (grupinio gyvenimo namai, apsaugotas būstas), tiek ir su

apgyvendinimu nesusijusių paslaugų augimą (socialinės dirbtuvės, užimtumo centrai, kompleksinių paslaugų šeimai centrai). Galima pastebėti, kad kai kurių savivaldybių (Vilkaviškio rajono, Kalvarijos) teritorijose veikiančios socialinės globos įstaigos pirmajame pertvarkos etape buvo aktyvesnės nei savivaldybių administracijos ir įsteigė grupinio gyvenimo namus, teikė apsaugoto būsto paslaugas. Analizuojant savivaldybių socialinių paslaugų planus galima teigti, kad daug dėmesio skiriama institucinės socialinės globos plėtrai, kuri išlieka dominuojančia paslauga.

NAUDOTI ŠALTINIAI:

- Dunajevus E. Asmeninių socialinių paslaugų deinstytucionalizacija pokomunistinėje Lietuvoje // *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika* // Vol.6. Vilniaus universitetas. 2012, p. 45-63 // Prieiga per internetą View of Asmeninių socialinių paslaugų deinstytucionalizacija pokomunistinėje Lietuvoje | Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika (vu.lt) [žiūrėta 2023 11 20]
- Genienė R. *Socialinių paslaugų vystymas ir teikimas psichosocialinę negalią turintiems asmenims stacionarių globos institucijų pertvarkos perspektyvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius. Vilniaus universitetas. 2021 // Prieiga per internetą <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:98858883/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2023 09 04]
- Genienė R., Šumskienė E. Stacionarios globos pertvarka Lietuvoje institucionalizmo teorijos požiūriu // *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika* // T.12. Vilniaus universitetas. 2016, p. 74-89. // Prieiga per internetą Stacionarios globos pertvarka Lietuvoje institucionalizmo teorijos požiūriu | Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika (vu.lt) [žiūrėta 2023 09 04]
- Gevorgianienė V., Šumskienė E., Mataitytė-Diržienė J., Genienė R. Žmonės ir vietos: asmenų, turinčių negalią, gyvenimo persikėlus į bendruomenę socialiniai ir fiziniai aspektai // *Specialusis ugdymas*. 2021, 1 (42). // Prieiga per internetą Lituanistika | Žmonės ir vietos: asmenų, turinčių negalią, gyvenimo persikėlus į bendruomenę socialiniai ir fiziniai aspektai / Violeta Gevorgianienė, Eglė Šumskienė, Jurga Mataitytė-Diržienė, Rasa Genienė [2023 09 05]
- Gyventojai ir socialinė statistika. Valstybės duomenų agentūra // Prieiga per internetą Gyventojai ir socialinė statistika - Oficialiosios statistikos portalas [žiūrėta 2023 12 01]
- Griciūtė J., Senkevičiūtė-Doviltė L. Lietuvos socialinės globos įstaigų, dalyvaujančių pertvarkos procese, darbuotojų motyvacijos vertinimas // *Socialinis darbas. Patirtis ir metodai*. 2018, 21 (1) // Prieiga per internetą Lietuvos socialinės globos įstaigų, dalyvaujančių pertvarkos procese, darbuotojų motyvacijos vertinimas (vdu.lt) [žiūrėta 2023 10 01]
- Grung R. M. Michael Brown, Samuel Abdulla, Julien-Ferencz Kiss, Florica Ortan, Anna Odrowaz-Coates, Mohammad Surfraz, Jude Tah, Lynne Marsh. Social inclusion for people with intellectual disabilities in seven European countries // Prieiga per internetą Social inclusion for people with intellectual disabilities in seven European Countries — Queen's University Belfast (qub.ac.uk) [žiūrėta 2023 10 01]
- Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija (2010) // Prieiga per internetą
- Kalvarijos savivaldybės tarybos 2023 m. gegužės 4 d. sprendimas Nr. T-48 „Dėl Kalvarijos savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo“ // Prieiga per internetą T-48 (1.5 E) Dėl Kalvarijos savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano tvirtinimo (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 12 01]
- Kazlų Rūdos savivaldybės tarybos 2023 m. birželio 26 d. sprendimas Nr. TS-122 „Dėl Kazlų Rūdos savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo“ // Prieiga per internetą publikuojamidokumentai.kazluruda.lt [žiūrėta 2023 12 01]
- Marijampolės savivaldybės tarybos 2023 m. kovo 27 d. sprendimas Nr. 1-93 „Dėl Marijampolės savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo“ // Prieiga per internetą 1-93 Dėl Marijampolės savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 12 01]
- Mental health care and social policy* / ED by Brown. Routledge library editions: health, diseasesociety. Vol. 6. 2022. // Prieiga per internetą Moving Social Policy from Mental Illness to Public Wellbeing | Journal of Social Policy | Cambridge Core [žiūrėta 2023 11 02]
- Neįgaliųjų vaikų, likusių be tėvų globos vaikų, suaugusių neįgaliųjų asmenų socialinės globos namų deinstytucionalizacijos (toliau – deinstytucionalizacija) strateginės gairės (2012) // Prieiga per internetą A1-517 Dėl Neįgaliųjų vaikų, likusių be tėvų globos vaikų, suaugusių neįgaliųjų asmenų socialinės globos nam... (lrs.lt) [žiūrėta 2023 11 15]
- Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems ir likusiems be tėvų globos vaikams 2014–2023 metų veiksmų planas (2014) // Prieiga per internetą A1-83 Dėl Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų neįgaliesiems... (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 11 02]
- Perėjimo nuo institucinės globos prie šeimoje ir bendruomenėje teikiamų paslaugų Marijampolės regiono žemėlapis // Prieiga per internetą Marijampolės-regiono-zemelapis.pdf (pertvarka.lt) [žiūrėta 2023 12 01]
- Ruškus J. Grupinio gyvenimo namuose daugiau žmogaus teisių neatsiranda. Vytauto Didžiojo universitetas. 2020 // Prieiga per internetą Grupinio gyvenimo namuose daugiau žmogaus teisių neatsiranda | VDU [žiūrėta 2023 11 16]
- Salime S., Clesse C., Jeffredo A., Batt M. Process of Deinstitutionalization of Aging Individuals With Severe and Disabling Mental Disorders: A Review. *Psychiatry*. 2022. Vo. 13 // Prieiga per internetą Frontiers | Process of Deinstitutionalization of Aging Individuals With Severe and Disabling Mental Disorders: A Review (frontiersin.org) [žiūrėta 2023 10 01]
- Socialinių paslaugų įstatymas (2006) // Prieiga per internetą X-493 Lietuvos Respublikos socialinių paslaugų įstatymas (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 09 01]
- Socialinių paslaugų katalogas (2006) // Prieiga per internetą A1-93 Dėl Socialinių paslaugų katalogo patvirtinimo (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 09 01]
- Socialinių paslaugų planavimo metodika (2006) // Prieiga per internetą 1132 Dėl Socialinių paslaugų planavimo metodikos patvirtinimo (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 12 01]

21. Šakių rajono savivaldybės tarybos 2023 m. balandžio 21 d. sprendimas Nr. T-134 „Dėl Šakių rajono savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo“ // Šakių rajono savivaldybė - Dėl Šakių rajono savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo (sakiai.lt) [žiūrėta 2023 12 01]

22. Vilkaviškio rajono savivaldybės tarybos 2023 m. kovo 31 d. sprendimas Nr. B-TS-1295 „Dėl Vilkaviškio rajono savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo“ // Prieiga per internetą B-TS-1295 Dėl Vilkaviškio rajono savivaldybės 2023 metų socialinių paslaugų plano patvirtinimo (e-tar.lt) [žiūrėta 2023 12 01]

DEVELOPMENT OF ALTERNATIVE SERVICES FOR INSTITUTIONAL SOCIAL CARE IN MARIJAMPOLE REGION

Svajonė RAINIENĖ

Summary

The restructuring of the system of institutional social welfare in Lithuania began in 2012 with the adoption of the “Strategic guidelines for the deinstitutionalisation of social welfare housing for children with disabilities, children whose parents have lost guardianship over them, adult disabled persons”. According to the United Nations convention on the Rights of disabled persons, disabled persons have the right, the same way as non-disabled persons, to choose their living place, with whom they live, to use communally offered services and help. The goal of this article is to evaluate the current situation and perspectives of the system of institutional social welfare for persons with mental or intellectual disabilities in the confines of this system’s restructuring’s context.

Key words: social services, social welfare, restructuring, deinstitutionalization, disability.

Kristiāna SISENE, Santa STRIGUNA, Alīda SAMUSEVIČA

Liepāja University, Latvia

RISK FACTORS AND PREVENTION OF PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME IN SOCIAL WORKERS

Abstract. Professional burnout is a widespread problem in the field of social work that affects the well-being and effectiveness of practitioners. This summary examines the multifaceted landscape of risk factors associated with the development of burnout among social workers and explores preventive strategies aimed at mitigating its adverse effects. Using a comprehensive review of existing literature, the analysis identifies common stressors such as heavy caseload, emotional exhaustion, and insufficient organizational support that contribute to burnout in social work settings. In addition, individual factors such as personality traits and coping mechanisms are being investigated as potential risk factors. The summary also examines evidence-based preventive measures designed to promote resilience and maintain mental health among social workers. These strategies include organizational interventions such as a supportive work environment, effective supervision, and targeted training programs. In addition, person-centered approaches, including self-care practices, mindfulness techniques, and peer support networks, are discussed as integral components of a holistic prevention framework. By synthesizing current research findings, this review aims to improve our understanding of the complex interplay between risk factors and preventive interventions for burnout among social workers. Insights from this research can help design targeted interventions and policies that promote the well-being of social workers, thus contributing to a sustainable and fulfilling professional environment.

Key words: burnout, social workers, risk factors, stress, supervisions, support.

INTRODUCTION

American psychiatrist H.J. Freudenberg is recognized as one of the first to study and initiate scientific discussions on the concept of “burnout.” The scientist reflects on burnout as a professional experience closely linked to failure, fatigue, and depletion. Other authors also share similar views on providing support and preventing burnout. In the study by Edelviča and Brodskā, professionals are described as experiencing a “gradual loss of idealism, energy, and purpose” (David M. Papia, n.d.).

Burnout syndrome is acknowledged as a professional threat associated with helping professions, including social work. Thus, burnout is characterized by emotional exhaustion, low energy, and cynicism or low identification. Exhaustion and cynicism together are considered the main components of burnout and are seen as a mental distancing from work (Virga, Baciu, Lazar, Lupsa, 2020). When the separation between daily professional responsibilities and personal life challenges becomes increasingly difficult, overload can occur, leading to prolonged stress that further increases the risk of burnout. The “Vivendi” Health Center notes that responsible and intense work, heightened sense of responsibility towards du-

ties, perfectionism, emotional exhaustion, and high work standards create situations where, contrary to the desired, concentration abilities decrease, and the body signals mental weakness and physical discomfort in response to such stress manifestations (SIA “Veselības centrs Vivendi,” n.d.).

Engaging in emotionally demanding work increases the risk of burnout among professionals. Sometimes, social work specialists may lack the skills to seek help and support, to acknowledge their vulnerability, anger, and sadness. Skills may be lacking to say No! to their supervisor in conditions of excessive workload, as well as to say No! to the client when resources within their environment can replace professionally provided support. Insufficient skills to resist physical and emotional exhaustion may be apparent when facing the need to drastically change the usual work routine (Labklājības Ministrija (Ministry of Welfare), 2020). Excessive workload, responsibility, and intensive work can increase the risk of burnout for social workers, leading to serious health problems and deteriorating emotional well-being.

The aim of the research: To find out what risk factors and what preventive measures are necessary to reduce the risk of social worker burnout syndrome.

Research questions: *What are the main environ-*

mental risk factors contributing to the development of burnout syndrome in the work of social workers? What are the key personal aspects that may contribute to burnout syndrome among social workers? How can organizations provide support to reduce the risk of burnout syndrome in the work of social workers?

WORKPLACE STRESS AS A CHALLENGE AND PRECURSOR TO BURNOUT

Stress is a normal part of life. It is our body's response to various stressors to maintain physical and psychological well-being and balance. These stressors can range from minor everyday events to significant life changes (such as divorce, illness, loss) and various environmental factors, work-related situations, or social contexts (Brice, 2021).

Burnout is a global issue, and work-related stress can negatively impact an individual's psychological and physical health, as well as organizational effectiveness. Therefore, it is recognized worldwide as a serious challenge to both employee health and the functioning of their organizations (Carod-Artal, Vázquez-Cabrera, 2013). Burnout can be caused by both excessive workload and high levels of stress arising in the individual's mind. It is crucial to note that the same job can affect different people in entirely different ways. One person may feel engaged, energized, and satisfied with their work, while another may feel nervous, irritated, and burnt out (Veselovskis, Ozoliņa, 2019).

Workplace stress has been the subject of numerous studies as it directly affects employees' physical and mental health (Galanakis, Alexandri, Kika, Lelekanou, Papantonopoulou, Stougiannou, Tzani, 2020). Social work, as a helping profession, introduces unique stressors characterized by the interaction between the worker and the client (Hansung, Stoner, 2008). Stress arises when individuals feel that the demands of the environment exceed their abilities to meet them, perceiving threats to their stability, meaning that people feel they are losing control of the situation. In a work environment, such a situation usually arises when employees feel they can no longer fulfill their job tasks, for example, due to an excessive workload that cannot be completed within specified working hours (Latvian Free Trade Union Federation, 2010).

Burnout syndrome more often develops gradually rather than suddenly, progressing as a chronic stress within the work context. Moreover, a significant portion of work stress is created not by specific events that social workers encounter daily, but by environmental conditions that create uncertainties, tensions, and conflicts. Additionally, these contextual imperfections can reduce resilience in critical incident situations (Pack, 2012). Burnout syndrome can be considered the body's reaction to stress. Stress is generated by affecting the nervous system through

various physical factors, such as illness, depletion of physiological reserves, etc., and psychological factors, such as threats to well-being, discrepancies between work done and compensation, etc. (Çeğere, Merkulova, 2018).

When identifying burnout, significant attention is paid to workplace stress, which mainly affects personnel. In social work literature, it was first mentioned in 1974 by New York psychologist H. Freudenberg, associating it with the emotional and physical exhaustion caused by working conditions. Since then, burnout has become a comprehensive term referring to "not coping." It is particularly prevalent among social workers, as they are representatives of a helping profession working with a challenging clientele. Many social workers choose this profession with the goal of assisting those in difficulty or with an idealized sense of mission. These factors contribute to sensitivity to burnout, with a particularly high risk in the early years of a career when young social workers face the reality of their profession, dealing with clients and their own practitioner competence (Çeğere, Merkulova, 2018).

Although stress is a necessary component of daily life, promoting individual development by preventing stagnation, excessive stress can be harmful to mental and physical health. It is essential for every social worker to find the stress level that facilitates successful existence. To successfully prevent the consequences of burnout, stress-inducing factors should be reduced, and ways to overcome stress should be found (Çeğere, Merkulova, 2018). When stress is overcome, a social work specialist is more successful and productive in performing their daily duties, contributing to the creation of a more favorable work environment that positively impacts overall work and collective atmosphere.

THE IMPACT OF STRESS AND RISK FACTORS IN THE WORKPLACE

The reaction to stress depends on the employee's experience and knowledge, as well as the levels of social support and control in the workplace. For example, workplace conflicts can often be significant stress factors, but social support from colleagues and management can significantly mitigate the negative impact of stress. The level of stress can also be reduced through social support provided by friends and family. (Kamerāde, 2015)

Similarly, in the discourse on burnout syndrome, it is crucial to emphasize the role theory (Biddle, 1956; Turner, 2001), which focuses on an individual's activity in society, groups (including family and work colleagues), organizations, and contributes to understanding one's own and others' behavior. Burnout can exacerbate in professional situations where collective actions are poorly coordinated, lacks professional integration, and competitive dynamics are

observed. Thus, the presence of role conflict fosters the development of burnout syndrome. Another unfavorable factor contributing to the onset of burnout among social workers is professional crisis. During a crisis, there is a noticeable decrease in professional self-esteem, manifested in a sense of fear about one's capabilities (Çeğere, Merkulova, 2018). Additionally, crisis theory suggests that individuals possess the ability to overcome traumatic events; however, in some situations, standard coping mechanisms fail, leading to a loss of psychological equilibrium (Antonsone, 2021).

The perception of a social worker's world and individual interactions is influenced not only by personal development but also by objective circumstances. Limited resources for handling complex situations, high client demands, low wages, and constantly changing external conditions make stress a professional ailment for social workers, leading to emotional burnout (Çeğere, Merkulova, 2018). Stress for social workers can be induced by factors such as changes in work situations, loss of social status, job loss, risk situations, extreme conditions, and situational uncertainty (Çeğere, Merkulova, 2018; Ābeltiņa, 2023).

Considerable attention is given to the high levels of stress generated by the practice of professional social work. Social workers often engage in fast-paced work within institutional and social service agency settings, where they interact with clients who have experienced significant trauma in their lives. Therefore, professionals in this field may experience various levels of secondary trauma and burnout, jeopardizing their well-being and their ability to effectively assist their clients (Senreich, Ashenberg Straussner, Steen, 2019).

Social workers must always be in their best mental, physical, and emotional state, demonstrating knowledge, support, empathy, balance, and resilience to cope with setbacks and effectively perform their duties to help vulnerable populations. It is crucial to care for mental health to avoid the consequences of burnout syndrome (Virga, Baciu, Lazar, Lupsa, 2020).

To alleviate the stressful work environment, support from colleagues and management is essential. A well-organized work environment and supportive colleagues are crucial to reducing burnout among social workers and enhancing the effectiveness of assistance provided to clients.

PREVENTIVE MEASURES FOR STRESS REDUCTION

Coping with stress is an integral part of the stress process. Assessing the situation, individuals evaluate both the threat and their ability to cope with it. Everyone chooses different approaches to reduce stress and overcome difficulties in the workplace, determi-

ned by both the coping strategies used and external and internal resources. A stress coping strategy is an action or plan to overcome difficulties and protect one's well-being (Stokenberga, Freimane, Sudraba, Bite, 2015).

Social support is associated with higher health improvement indicators because it serves as a resource for coping with stress. People with access to support from family and friends in stressful situations have better health indicators because social support mitigates the negative impact of stress on health. People are more willing to accept social support from individuals they perceive as close (family, friends, colleagues, etc.). Support from people with whom there is no common destiny, past, or interests is considered less significant. Therefore, support groups are a significant resource and are widely used in overcoming various stress situations. Support groups typically consist of people who have faced similar problems (Stokenberga, Freimane, Sudraba, Bite, 2015; Ābeltiņa, 2023).

A global finance and management journal discussed various stress management methods in the workplace, as well as preventive measures to reduce stress. It is crucial to understand the stress process and its impact, making it easier to manage and control stress. The article indicated that time management and setting priorities also contribute to the well-being of employees and reduce potential stress in the workplace (Kushwaha, 2014).

Rīga Stradiņš University's Institute of Occupational Safety and Environmental Health, in collaboration with psychotherapist and psychologist Ansis Juris Stabingis, prepared material on workplace stress or psychoemotional risk factors. It highlighted the importance of psychoemotional risk situation awareness and identified key preventive measures, including: awareness of psychoemotional risk factors (e.g., thorough and adequate risk assessment, introduced by both the employer and employees through joint discussion, etc.); formulation of company policies aimed at identifying and addressing stressors (e.g., a clear management statement that our job duties are complex and can cause stress, therefore collectively considering how to mitigate it, etc.); workload management (e.g., awareness of employees' abilities and characteristics and appropriate work planning – assigning routine tasks to employees who enjoy them, and dynamic work to colleagues best suited for it, etc.); planning and adjusting work hours and breaks according to employee needs (e.g., planning vacation in line with the employee's family situation, scheduling vacation during school holidays, etc.); reflection on professional growth programs (e.g., individually tailored and discussed plans for potential growth within the company, etc.); developing internal communication and involving employees (establishing specific mechanisms to ensure internal

communication, such as regular employee meetings, surveys, etc.); implementing various support programs (e.g., supporting sports activities, promoting a healthy lifestyle, etc.); stress management training, and creating specific programs to raise awareness of and prevent psychoemotional violence (e.g., discussions with employees involved in such situations, involving psychologists, etc.) (Rīga Stradiņš University's Institute of Occupational Safety and Environmental Health, Stabingis, 2011).

Preventing burnout syndrome focuses on various stress reduction techniques, such as physical exercise, proper nutrition, rest, and reducing harmful habits. Social workers need to be well-versed in stress reduction techniques and apply them when necessary, as stress is one of the most significant factors contributing to burnout.”

THE SIGNIFICANCE OF SUPERVISION IN REDUCING BURNOUT AMONG SOCIAL WORKERS

Social workers aspire to create positive changes in people's lives and in a more just world. The context of social work often involves emotionally intense work with individuals in need of assistance or in crisis situations, alongside constant high organizational and professional expectations. Individuals experiencing inequality, deprivation, suffering, and despair, who do not feel valued or supported despite their efforts, are susceptible to burnout, even the most experienced, skilled, and resilient social workers. Therefore, it is crucial to regularly provide social workers with supervision, at least once a month (Hirst, 2019), while simultaneously building and reinforcing social workers' understanding and education about the objectives of supervision.

Reflecting on the professional social work practice in Latvia, it becomes evident that normative regulations (Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums (Social Services and Social Assistance Law), 2002) include consultative support (supervision) for social work specialists as a significant aid to enhance the quality of social work.

Supervision is a means to receive support when performing social work with clients or communities. It helps social workers control their insecurities, make decisions, and share responsibility for decision-making when information is incomplete and knowledge is lacking. Effective supervision is crucial for the efficiency and satisfaction of social workers. The appropriate structure of supervision and support, timely, relevant, and applicable information correlate with a low level of burnout (Ģeģere, Merkulova, 2018). It is essential to provide social workers with an environment that promotes their professional development, is harmonious, and stimulates continuous self-improvement. Ensuring the motivation and support of professionals, including

through supervision, and providing opportunities for further education, are crucial for the development of the social work field.

APPROACHES TO REDUCING THE RISK OF BURNOUT IN SOCIAL WORKERS

Currently in Latvia, there are different approaches to organizing work with various client target groups within social services. This often hinders the specialization of social work professionals, impedes targeted improvement of professional competencies, and reduces the effectiveness of social work. It is recommended to move towards a more formalized determination of specialization for social work specialists in working with specific client groups. This involves allowing specialization in working with families with children, for example, while choosing a different client group as a second specialization. Setting a specific caseload for each specialist and providing additional supervision consultations and training according to each employee's individual development plan would be beneficial. This method would reduce the workload on social workers, promoting job satisfaction and reducing workplace stress (Labklājības Ministrija (Ministry of Welfare), 2017).

To prevent and/or reduce burnout in an organization, major changes need to be made in the institutional structure, leadership style, and communication, interaction, and working style among employees. These changes should create an organizational climate where individual needs for autonomy, social support, and case exploration are accepted to achieve greater productivity and maximum benefit together (Ģeģere, Merkulova, 2018).

Employers and managers in organizations have a legal obligation, according to health and safety legislation, to monitor working conditions and overall stress levels, as well as to eliminate all organizational factors causing harmful stress. Organization-wide interventions that improve working conditions, such as introducing flexible or shortened working hours, can mean that people are more engaged and better able to cope with work challenges, leading to better preventative strategies (Hirst, 2019).

In recent times, increased attention has been given to the concept of self-care—a set of balancing activities in which social workers can engage to maintain personal well-being and happiness, relationships, and careers. These self-care activities encompass a wide range and may include receiving support from mentors, recognizing the importance of relaxation (including vacations), personal efforts beyond professional activities, and the need to balance well-being with professional work (Smullens, n.d.). One of the most important components of self-care is maintaining positive relationships. Social workers need to support each other, and collabora-

tion with colleagues in assisting professions can be a key to self-care. Social workers experiencing burnout can find solace in the experiences and advice of other helping professionals. Colleagues could collectively decide to implement self-care tools in the workplace, such as collegial work outings, shared lunches and conversations during and after work hours, as well as various other activities that foster a positive atmosphere in the workplace (Social Work Degree Centre, n.d.).

Regardless of the burnout prevention strategies and attitudes towards them, burnout prevention should be the goal of all social workers, as it allows them to maintain a healthy attitude towards work, family, events, and life in general (Geğere, Merkulova, 2018). Because only a positively-minded social worker is capable of successfully and productively fulfilling their job duties, as well as achieving higher goals in their professional activities.

EMPIRICAL STUDY ON BURNOUT SYNDROME RISK FACTORS AND PREVENTION FOR SOCIAL WORK SPECIALISTS

In the context of the bachelor's thesis, an empirical study was conducted on the risk factors and prevention of burnout syndrome. The study employed empirical research method- survey. The main objective of the survey was to investigate the opinions and knowledge of social workers regarding burnout syndrome, prevention measures, and job satisfaction. In the empirical study survey, the participating social workers in Latvia demonstrated competence in understanding the concept of burnout. All respondents associated burnout with various components, including mental and physical exhaustion, prolonged overload, reaction to severe stress, and disturbances in adaptation, where the mind and/or body struggle to cope with increasing demand pressure.

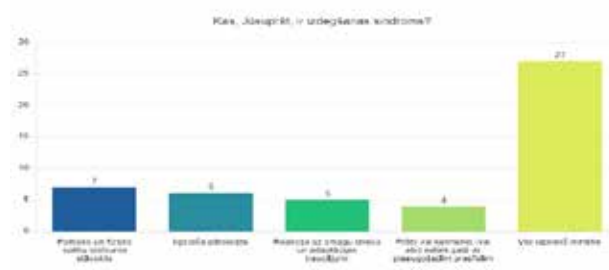

Figure 1. Social Work Specialists' Awareness of Burnout Syndrome Definition (n=37)

Social workers demonstrate concerning results in their responses when asked if they have ever experienced symptoms of burnout. Almost all (96%) acknowledge that they have encountered some symptoms and have paid attention to these symptoms as possible triggers for burnout.

Fatigue has been felt, and there is a reluctance to go to work

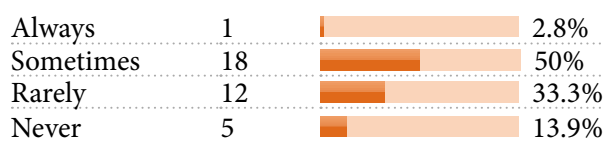

Figure 2. Emotional factors (n=37)

After work, I feel tired and want to distance myself from people around me

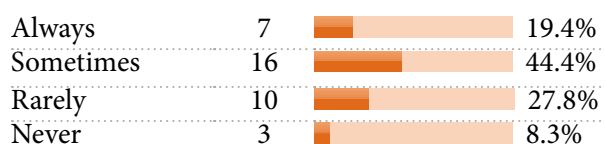

Figure 3. Emotional factors (n=37)

I am experiencing psychological stress at work, leading to feelings of stress, demoralization, and fatigue

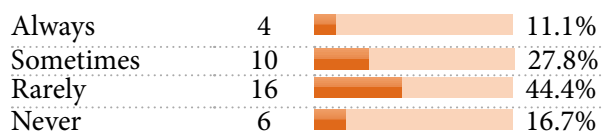

Figure 4. Emotional factors (n=37)

The interpretation of the results of the empirical study reveals that there is a relatively high number of social workers who experience stress at the workplace, often feel tired, lack the desire to go to work, and have similar feelings. Almost half (n=16) of the social workers in the study have had difficulties concentrating and making decisions, experienced worsened memory, illogical, stuck, and schematic thinking. Ten respondents indicated that they sometimes find it difficult to concentrate and make decisions.

The continuation of the empirical study is planned in the next stages of the research, implementing focus group discussions and expert interviews to identify the skills and strategies of social workers for reducing burnout.

CONCLUSIONS

1. Burnout syndrome has long been recognized as a professional threat associated with helping professions, including social work.

2. Burnout is a global problem, and work-related stress can negatively impact an individual's psychological and physical health, as well as organizational effectiveness.

3. Burnout syndrome more often appears not suddenly but in a prolonged process, being a progressive chronic stress that arises in the work context.

4. A significant aspect of stress reduction is the ability to manage stress, applying productive stress reduction techniques.

5. Supervision is a way to gain support when performing social work with clients or communities

and can help social workers control their insecurities and make decisions.

6. It is important to provide social workers with a work environment that promotes their professional development, is harmonious, and stimulates continuous improvement.

7. Preventive measures to prevent burnout are mainly focused on individuals, addressing their poor well-being.

8. During increased workloads, it is crucial to minimize harm to health, and it is important during this time to refrain from other duties and dedicate all free time to rest.

9. Organizational interventions that improve working conditions, such as the introduction of flexible or shortened working hours, can mean that people are more engaged and better able to cope with work challenges, leading to better preventive strategies.

10. Familiarizing oneself with the threats of burnout, a future social worker can learn and develop relaxation methods to avoid burnout causes, such as stress, increased sensitivity to workloads, and inadequate response reactions to stressful situations.

11. It is essential for a social worker to maintain a healthy attitude towards work, family, events, and life in general, as only in this way can positive results be achieved in improving the situation to prevent any burnout threats.

REFERENCES

1. Ābeltiņa, M. (2023). *Profesionālā izdegšana. Pamanīt un novērst izdegšanu, atgūt darba efektivitāti un dzīvesprieku*. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Biddle, J.B. (1956) *Role Theory. Expectations, Identities and Behaviors*. New York: Academic Press.
3. Ģeģere, A., Merkulova, I. (2018). *Izdegšanas sindroms sociālā darba speciālistiem*. Rīga: Aisma.
4. Kamerāde, D. (2015). *Psiholoģija 3. 15. nodaļa. Cilvēks organizācijā. Organizāciju psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
5. Stokenberga, I., Freimane, G., Sudraba, V., Bite, I. (2015). *Psiholoģija 2. 13. nodaļa. Veselība un slimība psiholoģijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
6. Antonson, I. (2021). *Sociālais darbs ar gadījumu. Teorija praksē. Krīzes intervence sociālajā darbā*.
7. Pieejams <https://www.lm.gov.lv/lv/media/16355/download>
8. Carod-Artal, F. J., Vázquez-Cabrera, C. (2013). *Burnout Syndrome in an International Setting*. Pieejams https://www.researchgate.net/profile/Francisco-Carod-Artal/publication/284224980_Burnout_Syndrome_in_an_International_Setting/links/5778f4aa08ae1b18a7e61cee/Burnout-Syndrome-in-an-International-Setting.pdf
9. David M. Papi. (n.d.). *Burnout and Self Care: A Process in Helping*. Pieejams <https://www.socialworker.com/feature-articles/practice/burnout-and-self-care-a-process-in-helping/>
10. Galanakis, M., Alexandri, E., Kika, K., Lelekanou, X., Papantonopoulou, M., Stougiannou, D., Tzani,

M. (2020). *What Is the Source of Occupational Stress and Burnout?* *Psychology*.

11. Pieejams https://www.scirp.org/pdf/psych_2020051315201255.pdf
12. Hansung, K., Stoner, M. (2008). *Burnout and Turnover Intention Among Social Workers: Effects of Role Stress, Job Autonomy and Social Support*. Pieejams <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/03643100801922357?needAccess=true&role=button>
13. Hirst, V. (2019). *Burnout in social work: The supervisor's role*. Pieejams [file:///C:/Users/Kristi%C4%81na/Downloads/nballantyne,+11_Hirst%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/Kristi%C4%81na/Downloads/nballantyne,+11_Hirst%20(5).pdf)
14. Kushwaha, S. (2014). *Stress Management At Workplace*. *Global Journal of Finance and Management*. Pieejams http://www.ripublication.com/gjfm-spl/gjfmv6n5_13.pdf
15. Labklājības ministrija. (2020). *Kā palīdzēt palīdzētājam*. Pieejams <https://www.lm.gov.lv/lv/jaunums/ka-palidzet-palidzetajam>
16. Labklājības ministrija. (2017). *Pašvaldību sociālo dienestu un sociālā darba speciālistu darbības efektivitātes novērtēšanas rezultāti un to analīze. Sociālā dienesta darba slodze*. Pieejams <https://www.lm.gov.lv/lv/media/3466/download>
17. Latvijas Brīvo arodbiedrību savienība. (2010). *Psihosociālā darba vide*. Pieejams <http://stradavesels.lv/Uploads/2014/02/12/psihosocialadarbavide.pdf>
18. Pack, M. J. (2012). *Critical incident stress management: A review of the literature with implications for social work*. Pieejams https://www.researchgate.net/profile/Margaret-Pack/publication/233810572_Critical_Incident_Stress_Debriefing_An_Exploratory_Study_of_SocialWorkers%27_PREFERRED_Models_of_CISM_andExperiences_of_CISD_in_New_Zealand/links/544ddfc50cf2bcc9b1d8f3f2/Critical-Incident-Stress-Debriefing-An-Exploratory-Study-of-Social-Workers-Preferred-Models-of-CISM-and-Experiences-of-CISD-in-New-Zealand.pdf
19. Saeima. (2002). *Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums*. Pieejams <https://likumi.lv/ta/id/68488-socialo-pakalpojumu-un-socialas-palidzibas-likums>
20. Senreich, E., Ashenberg Straussner, S. L., Steen, J. (2019). *The Work Experiences of Social Workers: Factors Impacting Compassion Satisfaction and Workplace Stress*. Pieejams <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01488376.2018.1528491>
21. Smullens, S. (n.d.). *What I Wish I Had Known: Burnout and Self-Care in Our Social Work Profession*. Pieejams https://www.socialworker.com/feature-articles/field-placement/What_I_Wish_I_Had_Known_Burnout_and_Self-Care_in_Our_Social_Work_Profession/
22. Turner, R.H. (2001). *Role Theory*. In: Turner, J.H. (eds) *Handbook of Sociological Theory*. *Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer, Boston, MA . Pieejams https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_12
23. Veselovskis, A., Ozoliņa, Z. (2019). *Izdegšanas sindroms: Pazīmes, iemesli un padomi novēršanai*. Pieejams <https://medicine.lv/raksti/izdegšanas-sindroms-pazimes-imesli-un-padomi-noversanai-e0a3bf56f4>
24. Virga, D., Baciū, E. L., Lazar, T. A., Lupsa, D. (2020). *Psychological Capital Protects Social Workers from*

Burnout and Secondary Traumatic Stress. Pieejams <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/6/2246>

SOCIALINIŲ DARBUOTOJŲ PROFESINIO PERDEGIMO SINDROMO RIZIKOS VEIKSNIAI IR PREVENCIJA

Kristiāna SISENE, Santa STRIGUNA, Alida SAMUSEVIČA

Santrauka

Profesinis perdegimas yra plačiai paplitusi problema socialinio darbo srityje, turinti įtakos specialistų gerovei ir veiksmingumui. Šiame straipnyje nagrinėjama daugialypė rizikos veiksnių, susijusių su socialinių darbuotojų perdegimo išsivystymu, visuma ir analizuojamos prevencinės strategijos, kuriomis siekiama sušvelninti neigiamą perdegimo poveikį. Remiantis išsamia esamos literatūros apžvalga, analizėje nustatomi bendri streso veiksniai, tokie kaip didelis darbo krūvis, emocinis išsekimas ir nepakankama organizacinė parama, kurie prisideda prie perdegimo socialinio darbo aplinkoje. Kaip galimi rizikos veiksniai tiriami individualūs veiksniai, tokie kaip, asmenybės bruožai ir įveikos mechanizmai. Nagrinėjamos įrodymais pagrįstos prevencinės priemonės, skirtos socialinių darbuotojų atsparumui skatinti ir psichikos sveikatai palaikyti. Šios strategijos apima organizacines intervencines priemones, tokias kaip, palanki darbo aplinka, veiksminga priežiūra ir tikslinės mokymo programos. Aptariami į asmenį orientuoti metodai, įskaitant savipagalbos praktiką, sąmoningumo technikas ir tarpusavio paramos tinklui, kurie yra neatsiejami holistinės prevencijos sistemos komponentai.

Reikšminiai žodžiai: perdegimas, socialiniai darbuotojai, rizikos veiksniai, stresas, supervizija, parama.

Annija ŽIGAREVA, Irīna VEREŠČAGINA, Uldis NOVICKIS

Liepāja University, Latvia

WOMEN'S AWARENESS OF PHYSICAL VIOLENCE AGAINST WOMEN AND THE POSSIBILITIES OF ITS HELP IN SOCIETY

Abstract. Domestic violence is common both in Latvia and in other countries of the world, and they try to solve it in any way. Many who know and see domestic violence do not always talk about it because they do not want to be involved. Victims often choose to remain silent and not seek help because they are afraid of what might happen next. Domestic violence is not always visible, because violence can manifest itself in different ways, for many, violence is associated with visible wounds on the body. Often women are afraid or choose not to talk about it or seek help because they don't want to lose or break up their family. Often there is also a lack of information about possible help for women who have suffered from violence, where to turn, where will they be admitted, for example at night? Physical violence against women is a global, current problem in today's society, which currently has no tendency to decrease. Social work plays an important role in solving the problem, however, insufficient awareness of women about the possibilities of receiving support in case of physical violence prevails in society. The purpose of the study is to study physical violence against women as a problem in the family and society, and also to study women's awareness of support options. To achieve the goal, three questions were raised: 1. What are the types and causes of physical violence against women? 2. What are the support options for women suffering from physical violence? 3. What is women's awareness of the availability of help to support victims of violence? As research methods used - Theoretical research methods: Literature analysis, analysis of documents and regulatory acts, statistical data analysis, and Empirical research methods: Survey, interviewing and data collection. In the study, 75 respondents were surveyed and two social work experts were interviewed. The research reveals that the most common problems for physical violence against a woman are alcohol addiction, financial situation, low self-esteem, wanting to maintain a relationship for the sake of children. There are many different options for women to seek support if they have been physically abused. In every city there is at least one institution where you can go for help, in the countryside there are slightly fewer opportunities, but it is not that there are no opportunities for help at all. The awareness of women victims of physical violence about support options is average, it is lower for women with a lower level of education and in rural areas. As a result of the research, conclusions were gathered and recommendations were developed.

Keywords: physical violence against women, support options, women's awareness, competence of a social worker

INTRODUCTION

Physical violence, especially when it is perpetrated against a woman, occurs in all countries of the world, and every country has some form of support for women who suffer from physical violence. A woman can be physically abused not only at home, but also at the workplace.

Laura Streyffeler (2022) explains that an abusive relationship is a pattern of behavior used by one partner to gain and maintain power and control over the other partner. Abusive behavior includes, but is not limited to, emotional, psychological, physical, sexual, and financial behavior, as well as destruction of property or pets. Also included is the use and abuse of manipulation, coercion and isolation by one partner. This type of relationship is not only unhealthy, but also abusive, toxic, and emotionally or

psychologically (and sometimes physically or sexually) dangerous (Streyffeler 2022, p. 31).

The data of the survey conducted by the Central Statistical Board in 2021 show that in Latvia, every fourth or 25.1% of women aged 18-74 indicated the experience of sexual or physical violence in adulthood. 16% of women experienced physical violence, and 9.0% experienced sexual violence from someone (CSP, 2022, p. 20).

The problem that women suffer from various forms of violence in the family has always been relevant. Legislation is intended to protect women who suffer from domestic violence, but it may not always be noticed in time. Women victims of violence, for the most part, choose to remain silent, ignore, feel ashamed and even hide the violence directed at them.

UN WOMEN (2023), states that violence against women and girls is one of the world's most widespread human rights violations, occurring every day, many times, in every corner of the world. This has serious short- and long-term physical, economic and psychological consequences for women and girls, hindering their full and equal participation in society. Its impact on the lives of individuals, families and society as a whole is immeasurable.

The Central Bureau of Statistics has compiled the study „Women's awareness of the availability of assistance services to support victims of violence in 2021.“ The data indicate that women who have been victims of violence and those who have not been victims are relatively similar in their awareness of support centers for victims of violence. 66.3% of women who have themselves been victims of some form of violence and 61.9% of women who have not experienced violence are informed about the availability of such support institutions. There are differences between big cities and rural regions, in rural areas there is less information and also fewer services (CSP, 2022, pp. 67-68).

Taking into account that physical violence against women is a global, current problem in modern society, which currently has no tendency to decrease, as well as the fact that social work plays an important role in solving the problem, however, insufficient awareness of women about the opportunities to receive support in case of physical violence prevails in society. The topicality of the problem justifies the choice of topic. Certain scientific categories of work.

Research object: Physical violence against women

Research subject: Women's awareness of physical violence in society.

Purpose: To study physical violence against women as a problem in the family and society and to find out women's awareness of support options.

Research questions:

1. What are the types and causes of physical violence against women?
2. What are the support options for women suffering from physical violence?
3. What is women's awareness of the availability of help to support victims of violence?

In order to achieve the goal, and to obtain answers to the questions, there are appropriately defined **tasks**: 1. To study and analyze the theoretical literature, statistical data, regulatory acts and specialist studies on the types of violence; 2. Conduct interviews and questionnaires; 3. Summarize the results of theoretical and empirical research; 4. Develop conclusions and recommendations.

Theoretical (literature analysis, analysis of documents and regulatory acts) and empirical (survey, interviewing, data collection) methods were used for the research.

Research base: 73 respondents living in Latvia were surveyed, 1 interview with a social worker in the USA, 1 interview with the manager of the „Martha“ Center in Latvia.

1. PHYSICAL VIOLENCE AGAINST A WOMAN

Society understands the concept of physical violence against a woman in the way that women are beaten only because they live with a partner who is violent and does not listen to what other people say. In fact, physical violence can happen not only at home with a partner, but also when going out in public, such as at work, walking on the street, while traveling, as well as in places of recreation. Women can be lured into physical violence without even realizing it, for example when looking for a new job outside the country through the Internet or through a stranger.

How to recognize violence? Abusers are no different in appearance from other people. They may come from different cultures, socioeconomic backgrounds or occupations. People who abuse their partners may hold respected positions in your community, you would never know that your store clerk, dentist, neighbor, professor or even minister is an abuser (Andrea Lisette, Richard Kraus, 2000).

Physical violence against a woman can happen every day in a woman's life, but it can also happen a few times a week, but it can be enough in a woman's life to cause various injuries, both physical and emotional, which can lead a woman to things that a woman would never have imagined. , if not in a physically abusive relationship.

Violence in a relationship is different from what is known as everyday misunderstandings. Domestic violence is a pattern of abusive behavior - behavior that a current or former partner, spouse or friend uses to control the other person's behavior. Violence often begins with threats, name-calling, breaking down doors or breaking dishes, until it escalates into pushing, hitting the other person and other violent actions (Ministry of Welfare 2018). Morrison(2022) believes that domestic violence is a violation of the human rights of children and women. Domestic violence occurs in the context of a relationship. However, the nature of these relationships and opportunities to seek help or access safety differ between victimized children and adults. For women, physical domestic violence is associated with violence by an intimate or former intimate partner. For a child, it is related to abuse by a parent, usually a father or stepfather, against the child's mother. A child can not only live with violence and its consequences, but also be the target of domestic violence (Fiona Morrison & Claire Houghton, 2022).

Manchester (USA) (The City of Manchester) (2022), the city's website explains that violence does

not end immediately with divorce, as 73% of women victims of domestic violence were both physically and psychologically traumatized after the divorce. In the build-up phase, the batterer accepts that his anger is out of control, but justifies it. In the tantrum stage, he/she no longer understands his/her anger. Varmaak does not start with the desire to hurt the woman, but to teach her a „lesson“ and gain control (Manchester, 2022). The website of the Florida (USA) Crisis Center (Abuse Counseling and Treatment, Inc. (ACT), which has been officially operating since 1978) explains that an average of 24 people per minute become victims of rape, physical violence or stalking by an intimate partner in the United States Nationally, more than 12 million women and men a year, which means that one person is a victim every 2.5 seconds (Crisis Center ACT, 2022). Juris Osis (2023) believes that violence against women is a global pandemic that affects all countries. It is considered a violation of basic human rights and requires much greater attention at the national level (Osis, 2023, p. 71).

According to the authors of the study, there are many different explanations and instructions about violence in general, as well as specifically about physical violence against women, so that the society is informed as much as possible both abroad and in Latvia.

Methodological material (2020) states that physical violence is one of the most easily recognizable forms of violence, which can be detected when the abuser has punched, kicked, pushed, burned, strangled, slapped, poured acid on or otherwise physically affected another person. As a result, the victim has health problems that can be temporary, such as bruises, fractures, or can leave a disability for the rest of their life, such as losing the ability to see or walk. The victim may also experience mental disorders. In the worst case, physical violence can result in the person being killed (Ministry of Welfare of the Republic of Latvia, 2020, p. 15).

In the Convention of the Council of Europe (2011), the EP Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, also known as the „Istanbul Convention“, several types of violence are characterized, but Physical violence - any act that causes harm as a result of illegal use of physical force. It can take the form of serious and minor assault, deprivation of liberty and murder (Council of Europe, 2011; Osis, 2023). The author of the paper has researched that the „Istanbul Convention“ has not been ratified by many countries, including Latvia. Currently, there is a very wide discussion and an insistent demand of the government to ratify this convention by non-governmental organizations that provide support to women who have suffered violence.

The World Health Organization (2014), in the report of the Ministry of Welfare of the Republic of

Latvia (2018), and other researchers Allens, Perttu (2010), Osis (2023), indicate that women who have suffered physical violence will have a worse health condition, in the future it affects their quality of life. It is a significant burden on the health system and also affects the economic situation in the country. In society, women do not have information about risks that may have irreversible consequences when they occur, little or no preventive measures are taken to provide information.

The following findings have been obtained by studying the theoretical materials of the authors:

1. Violence against women is committed all over the world, it is a global problem and urgent solutions are needed.
2. There are different types of violence, but one of the most widespread is physical violence against women.
3. Poverty, gender inequality, low level of education, substance abuse, jealousy, childhood abuse, low self-esteem, display of power and control, etc., are the causes of violence against women.
4. The consequences of violence can be physical, emotional, psychological, which require time and funds, resources for the victim to be able to recover.
5. Women who have suffered from violence, their health deteriorates, which may have consequences in the future, injuries must be treated, medical expenses increase, the economic situation, standard of living deteriorates, self-esteem decreases, depression.

2. THE SITUATION OF PHYSICAL VIOLENCE AGAINST WOMEN IN LATVIA

2.1. GENERAL VIEW

A 2015 study by the European Network of Experts on Gender Equality (EIGE) reveals that violence against women is still a major social, public health and human rights problem in the EU. The study covered 40 surveys that were conducted in 19 countries over a period of 5 years, analyzing the opinions of 85,000 EU citizens - including Latvia. It was found that a relatively large number of respondents (including victims) perceived violence as the norm, such as using abusive words, hitting, controlling or forced sex. This shows that the belief that violence against women is normal still exists (EU Fundamental Rights Agency, 2015).

In 2021, CSP for the first time conducted a survey „Survey of gender-related violence“ in order to obtain data on the prevalence of various forms of violence in Latvia, using the unified methodology developed by Eurostat, in order to assess the prevalence of violence in Latvia as accurately as possible, as well as for policy makers to make data-based decisions for combating violence and supporting persons affected by violence. The results of the survey show that 5.7% of women experienced physical or sexual violence in the last 5 years, and 2.1% of women in the last year. Most often (28.2%) women who were 45-64 years old at the time of the survey have

encountered physical or sexual violence during their lifetime. Sexual or physical violence is most often experienced by women in Riga (29.5%), slightly less frequently by women in other cities (23.4%) and in rural areas (22.1%) (CSP, 2022, p. 20).

The study conducted by the University of Latvia indicates that domestic violence is related to gender, women are more prone to it. The experience of abuse varies depending on the life cycle, in childhood the abuser is more often the father and later the husband or life partner. However, when comparing the indicators, the data collected by the state, which shows the prevalence of violence or support for victims, it is clear that currently the statistics collect only a small part of the scene of violence, because some people avoid reporting violence, seeing it as a family matter, the victim's own responsibility or default question. Currently, less attention is paid in research to issues that affect (1) knowledge about violence prevention and support measures for people who have faced violence, (2) people's knowledge of how to act when faced with violence, (3) there is also a lack of research on possible violence prevention measures (Latvian university, 2019).

What was discovered in the study of the University of Latvia (2019) points to problems, the investigation of which requires further research at the national level. As in many places in the world, the causes of domestic violence in Latvia can be found at the individual, family, community and state level.

In Latvia, there are several significant problems that need to be solved, because myths about domestic violence are still widespread in society, domestic violence is accepted. Compared to other EU countries, Latvia has the largest number of people who believe that domestic violence is a private matter and should be dealt with within the family circle - this is the opinion of 31% of the population (Eurobarometer, 2016). The unequal distribution of roles between women and men, rooted in the patriarchal society model (the role assigned to a man creates more favorable socio-economic conditions for him than for a woman), is still prevalent. The mentioned division of roles is also one of the reasons why a woman chooses to endure domestic violence (Center Marta, 2022).

The authors of the work found that in all conducted studies, compilations of statistical data, theoretical literature materials it is indicated that violence against women is a widespread problem in Latvia and the situation is quite dramatic. A large part of the public avoids reporting violence, considering it a private matter for people, which should be dealt with within the family circle (31%).

2.2. SUPPORT OPTIONS FOR VICTIMS OF PHYSICAL VIOLENCE

Every woman who suffers from violence needs help from her relatives, from the municipality, sta-

te institution or non-governmental organization. It depends on what opportunities women have to seek help, whether there is sufficient information about these institutions, locations, working hours, etc. Women are afraid of the consequences that can await them from the abuser if they try to tell anyone about it. It is important that women manage to turn to someone for help in the nearest institution, where women can create an immediate action plan and receive protection and support for a woman who has been abused, so that she does not have to go back to the abuser. The Ministry of Welfare (2018) in cooperation with non-governmental organizations, created, distributed and presented the information booklet „Violence likes silence“ to the public. Information campaigns were and are being repeated from time to time in order to introduce the devastating effects of violence to the widest possible public. In order for a woman to get out of the vicious circle of violence, she needs support and the help of other people, because it can be difficult to do it alone. Both simple running away, divorce, and turning to law enforcement require enormous energy on the part of the victim.

In solving cases of violence, a united, coordinated team work is important. Assistance to the victim of violence is provided by doctors, social workers, psychologists, psychotherapists, lawyers, policemen and. c. A coordinated response and action can reduce the number of interviews for a victim.

Megne (2000) believes that in order for women's protection to take place effectively, all parties involved in the assistance process should work with the aim of: 1. Delaying and reducing violence against women; 2. Provide support and services to victims; 3. Respond to notifications with the aim of ensuring women's safety and the support they need; 4. Ensure that abusers receive appropriate punishment; 5. Coordinate support and consultations provided by government and municipal institutions (Megne, 2000. p. 89).

The authors of the paper studied the process of managing the social case of a woman victim of violence, the implementation of the intervention plan. The workflow for solving the problem is as follows: 1. Recognition of the violent situation. How did the injured woman come to the attention of the social worker (the hospital reported, she applied herself? 2. Defining the problem and the first step – developing a safety plan. Find out what is needed (safe haven, changed phone number so that the nurse cannot reach her, what support persons, material means, state of health, self-assessment, resources, possible cooperation institutions). 3. Creation of an individualized social rehabilitation plan. Agreement on cooperation, determination of tasks by evaluating the client's difficulties and the necessary resources should be attracted - psychologist, lawyer, etc., other workplace). 4. Interdisciplinary and inter-institutio-

nal cooperation. Identify the competences of various professionals and institutions, their resources, organize group meetings depending on individual cases. 5. Evaluation. It states what changed during the cooperation, what improved, what was not achieved, what to do in the future (LR Ministry of Welfare, 2020, pp. 116-121).

The authors concluded that the first step in cases of violence is always the development of a safety plan for a victim of violence, temporary protection after violence, a safe crisis shelter. After solving the basic safety issues, it is possible to operate in accordance with the prepared rehabilitation plan.

Women who seek help from social services can receive not only material or financial help, but also create an action plan that the woman can follow so that she does not have to return to the abuser, go to a social worker for advice on how to proceed and how to get on the right path. In the territory of Latvia, the available resources for providing social services are quite different between local governments. Most often, victims of violence are offered counseling by a social worker, psychologist, psychotherapist, the opportunity to visit support groups or informative educational groups. Although the laws „On Social Security“ (1995) and „Social Services and Social Assistance Law“ (2002) indicate the principle of equal treatment and fair and equal guarantee of social rights. If it is not possible for a municipality to provide social services, they must be sought in other municipalities by paying accordingly.

Informal support. Informal support for victims of violence (including women victims of physical violence) consists of families, fellow human beings, neighbors, friends, the support and actions of the wider society. If you see on the street or hear that violence is taking place in the neighbor's apartment, do not remain indifferent, but report to the police. Help the injured person to provide the „closest safe haven“, even for a short time until the police or medics arrive.

Social rehabilitations services and resources and resources for a victim of violence. The procedure for providing social rehabilitation services at the expense of the state budget shall be determined in regulatory acts. The purpose of rehabilitation is to provide psychosocial assistance, assess the threat and plan safety measures, motivate the person to restore or improve their social functioning abilities, as well as strengthen or restore the person's social functioning abilities. The victim's social rehabilitation service is administered by the social service of the person's place of residence or location (including organizing the availability of the service provider).

Victim support centers: Center „Dardedze“; Center „Marta“; Society „Skalbes“. These support centers operate helplines for victims of violence. Provided professional help, support and information, psychologist, psychotherapist, crisis intervention, lawyer

and other specialist consultations. In cases of violence, victims of violence in Latvia have access to several support telephone numbers, which can be called to receive immediate psychological help.

It is also important to find out what level of awareness women have in Latvia about the availability of assistance services to support victims of violence?

The Central Statistical Board (2022), in the collection of statistical data „Prevalence of violence in Latvia, 2021“, states that the survey asked about specific institutions and services available in Latvia. The results indicate that women who have been victims of violence and those who have not been victims of violence are relatively similar in their awareness of support centers for victims of violence. 66.3% of women who have themselves been victims of some form of violence and 61.9% of women who have not experienced violence are informed about the availability of such support institutions. Women from rural regions, who themselves have been victims of some kind of violence, are most often informed about support centers for victims of violence (70.3%), slightly less (66.5%) than women who have been victims in Riga.

The authors concluded that support options are available for women who have suffered physical violence. It is provided by state institutions, local government social services, non-governmental organizations, associations, foundations, informal support is also possible. Awareness of support services for women victims of physical violence is average, and worse for women with lower education and from rural areas.

3. SOCIAL WORK AND COMPETENCE OF A SOCIAL WORKER

In social work with victims of violence and persons who committed violence, in the methodology of the Ministry of Welfare (2020), the collective of authors explains the process of social work, intervention, social work practice, emphasizing the competence of the social worker, as well as the inter-institutional and interdisciplinary cooperation model. The basic principle of the cooperation model is to respect the protection of the victim of violence and to demand responsibility from the person who committed the violence at all levels of intervention. Each institution must have a clear model of its own behavior, risk assessment, and security assurance. An important aspect is the shadowing of various institutions in order to clarify specific actions, to understand the competence and cooperation mechanism in cases of violence, in order to prevent the transfer of victims of violence from institution to institution (Ministry of Welfare of the Republic of Latvia, 2020, pp. 36-38).

Competence in social work means expertise and extensive knowledge in the specific field, the ability to integrate this knowledge, skills, judgments and professional qualities in one's professional field. It is

a conscious and professional activity to promote the well-being of people and communities through the knowledge, skills and values necessary for social work practice. Each competence consists of knowledge, values, skills, cognitive and affective processes, and in order to realize it in the industry, it is necessary to promote the acquisition of certain competences. The social worker's practice is also based on awareness of diversity, recognition of certain cultural traditions of people, lifestyle, language. It must be understood that diversity and difference characterize and shape the human experience and are critical to the formation of human identity. It is important to realize that the dimensions of diversity are understood as the interaction of several factors (age, gender and gender expression, culture, ethnicity, marital status, race, religious affiliation, sexual orientation, etc.).

In *The British Journal of Social Work*, Volume 53, Issue 1, several authors describe the process of social work and the role of the social worker in domestic violence intervention. To respond to domestic violence, to intervene, social work plays an important role, as social workers must be at the forefront of action. Intervention should be immediate and involve all necessary service providers. All participating institutions (state, non-state, voluntary, police, etc.) as well as specialists and non-specialists should be united in solving the problem, so that they can work in a unified team and the entire service system provides help in the most efficient way. A social worker plays a key role both as an intervention provider alongside other professionals and as a resource for individuals who need support. In addition to financial or material assistance, you can also provide all the information about protecting the interests of the victim, or about the possibilities of help by sending it to other organizations, crisis centers, medical institutions, accommodation (author's translation), (Ablaza, C., Kuskoff, E., Perales, F., Parsell, C. 2023).

The authors of the paper acknowledge that the process of social work for victims of violence, intervention is based on inter-institutional and interdisciplinary cooperation both in Great Britain and Latvia. When dealing with cases of violence, a social worker must pay attention to the ethical aspects and value principles of the professional and client relationship. The professional should evaluate the use of legitimate power, interaction of personal and professional values, individualization, purposeful expression of feelings, acceptance and non-judgmental attitude, self-determination of the client.

4. WOMEN'S AWARENESS OF THE AVAILABILITY OF HELP TO SUPPORT VICTIMS OF VIOLENCE

In order to find out the opinion of social work specialists and the public about the actuality of the problem of physical violence against women, the

most common types of violence, help, as well as women's awareness of support options in case of physical violence, an empirical study was conducted. Questionnaires were filled by 73 respondents (society) and interviews were with two social work experts. The questionnaires were posted on the VisiDati.lv website. the Microsoft Excel program was used for the compilation.

The average age of the respondents is 36.5 years, 59 respondents live in the city and 14 in the rural area. Most of the surveyed respondents (76%) know women who suffer or have suffered from physical violence. The respondents indicated low self-esteem in 32% (55 respondents), signs of depression in 24% (42 respondents), and visible physical injuries in 22% (38 respondents) as the most characteristic features of women who suffered from physical violence. Low self-esteem is one of the reasons why women have succumbed to abusers, because they are unable to stand up, because they are afraid of being hurt even more. Perhaps this indicates the woman's intellectual level, lower education or exposure to the perpetrator of violence in the family. Women choose not to speak up or seek help. 45% (52 respondents) want to keep the relationship because of the children, 31% (36 respondents) blaming themselves for what happened and 23% (27 respondents) answered for other reasons, such as the woman lying about how she got injured, there is tension and nervousness in the conversations, avoids people/friends. The result shows that the majority of respondents tolerate violence against women in the family mainly for the sake of their children and blame themselves for what happened. This is an essential feature, which was also indicated by the findings of the authors of the theoretical part of the study.

Turning to the police is the first place a large number of respondents would go, as it is the most familiar place to turn for help. The majority of respondents (49%) answered when women could turn to the police, social services (33%), and the „Marta“ center (18%), as well as respondents answered that they could turn to friends and family. Going to the nearest police station is the first thing most people would do if they were physically abused.

Social services and the police are among the closest and most familiar places that can help women who have been physically abused, it was important to find out whether

there is an organization in the respondent's city that can provide help to a woman in case of physical violence. The majority of respondents answered that the closest place to turn for help is at the social service 52% (10 respondents), at the police 41% (8 respondents), 7% (14 respondents) answered that they do not know.

The collected data confirm the assumption that the first organizations that can provide assistance

to a woman suffering from physical violence are the social service and the police, and looking at the situation, these institutions can direct the victim woman to recommend a possible solution further.

The author found out what most often causes physical violence. Most 34% (63 respondents) answered that physical violence is most often caused by alcohol, 17% (32 respondents) answered, depression is also indicated, a large part of the public is not informed where to turn for help, see 1. picture.

Figure 1. Signs that most often lead to violence

Intoxicants are the ones that most often cause disagreements, which mostly lead to physical violence. The author found out whether the respondents know a person who uses some intoxicating substance that could have caused physical violence. The data indicate that 38% (28 respondents) answered „No“, 35% (26 respondents) answered „Yes“ and 27% (19 respondents) answered that they were not sure, see Figure 2.

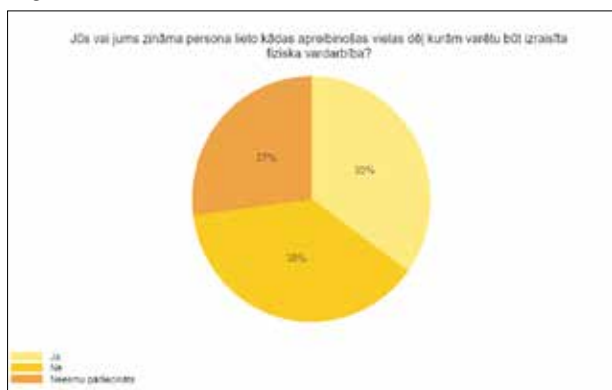

Figure 2. Use of intoxicating substances that can cause physical violence

The authors of the work conclude that the use of intoxicating substances is a major indicator of why physical violence occurs, which was caused as a result of intoxicating substances.

Respondents also indicate that there are cases when women themselves are violent against family members or work colleagues. On the other hand, in the expert interview, it became clear that both experts come into contact with women who suffer or have suffered from domestic violence every day in their work. When asked why women endure physical violence and choose not to talk about it or seek

help, experts explain that there are many interrelated reasons for this. Clients fear that the abuser will leave them. They have very low self-esteem and do not want to be alone. In some cases, the abuser prevents them from leaving and has complete control over them. Both interviewed persons agree that the victims are afraid of the perpetrator of violence and this is one of the reasons why they do not seek help. It is difficult to recognize and identify women who have suffered violence, because many women may not reveal their experiences, or they may not have external signs of violence, hide under their clothes, do not go out in public. The experts pointed out that violence against women is relevant everywhere, no place is immune from this act. As long as human trafficking, sex trafficking and men who think women are the weaker sex exist in the world, there will be violence. Every country in the world faces domestic violence. The experts pointed out that there is no single factor that can be determined as the only reason for violence against women in the family. Rather, it is a complex problem that can be influenced by a combination of individual, relational, societal and cultural factors. However, studies have identified some factors that may increase the likelihood of physical violence against women in the family. Usually there has been violence in the family before. Both experts have been planting in the social field for almost 20 years, and the situations are very variable. More preventive work with society should be carried out, more information on types of physical violence, on support options.

CONCLUSIONS

1. Physical violence against women is a widespread problem all over the world, there are many solutions and help options for this problem, such as going to social services, contacting the nearest hospital or police station.

2. The majority of women victims of violence do not report what they have experienced either to the police or to victim support organizations. Experienced violence is more reported in countries with greater gender equality.

3. The most common problems for physical violence against a woman are alcohol addiction, financial situation, low self-esteem, wanting to maintain a relationship for the sake of children.

4. Awareness of support options for women victims of physical violence is average, it is lower for women with a lower level of education and in rural areas.

5. Women have opportunities to find out about physical violence on the Internet, but if the Internet is not available, then at each social service or the nearest organization, as well as from relatives, friends or acquaintances.

6. In the process of social work for victims of vio-

lence, in the intervention, the result in solving the problem will be more effective if there is inter-institutional and interdisciplinary cooperation.

REFERENCES

1. ABLAZA, C., KUSKOFFE, F., PERALES, F., PARSELL, C. (2023). *Responding to Domestic and Family Violence: The Role of Non-Specialist Services and Implications for Social Work*. // *The British Journal of Social Work*, Volume 53, Issue 1, January 2023, Pages 81–99. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcac125> Pieejams: <https://academic.oup.com/bjsw/article/53/1/81/6625794>
2. ABUSE COUNSELING AND TREATMENT, INC. (ACT). (2022). *Domestic Violence. CDC National Intimate Partner and Sexual Violence Survey 2010*. Pieejams: <https://actabuse.com/domestic-violence/>
3. ALLEN, M., PERTTU, S. (2010). *Sociālās un veselības aprūpes pasniedzēji pret vardarbību. Pasniedzēju rokasgrāmata*. Pieejams: http://www.vm.gov.lv/images/userfiles/phoebe/tas_tev_jazina_tas_tev_jazina_195448bbb7b0975c2257313001f19e0/hevi_handbook_latv.pdf
4. CENTRĀLĀ STATISTIKAS PĀRVALDE. (2022). *Vardarbības izplatība Latvijā, 2021*. Statistisko datu krājums. Pieejams: <https://stat.gov.lv/lv/statistikas-temas/iedzivotaji/noziegumi/publikacijas-un-infografikas/10940-vardarbibas-izplatiba>
5. CENTRĀLAIS STATISTIKAS PORTĀLS. (2022). *Galvenie rādītāji*. Pieejams: <https://stat.gov.lv/lv/statistikas-temas/iedzivotaji/dzimumlidztiesiba/6297-dzimumu-lidztiesiba-likumparkapumi-un?themeCode=GE>
6. CENTRS MARTA. (2022). *Vardarbība*. Pieejams: <https://marta.lv/lv/marta-darbiba/vardarbiba/>
7. EIROPAS SAVIENĪBAS PAMATTIESĪBU AĢENTŪRA (2014). *Vardarbība pret sievietēm – ES mēroga apsekojums*. Pieejams: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-at-a-glance-oct14_lv.pdf
8. EUROPEAN INSTITUTE FOR GENDER EQUALITY (EIGE) . (2023). *Gender-based violence. Forms of violence*. Pieejams: <https://eige.europa.eu/gender-based-violence/forms-of-violence>
9. FIONA MORRISON & CLAIRE HOUGHTON (2022). *Children's human rights in the contexts of domestic abuse and COVID-19*, *The International Journal of Human Rights*, Pieejams: <https://doi.org/10.1080/13642987.2022.2057963>
10. LATVIJAS UNIVERSITĀTE. (2019). *Vardarbība pret sievietēm un bērniem Latvijā. Situācijas pārskats par statistiku un publiski pieejamajiem kvantitatīvajiem datiem*. Pieejams: https://www.antropologija.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/antropologija/Vardarbiba_pret_sievietem_un_berniem_-_statistika_un_dati.pdf
11. LISSETTE A., KRAUS R. (2000). *Free yourself From an Abusive Relationship: Seven steps to talk back to your life* Hunter House; Illustrated edition.
12. LR LABKLĀJĪBAS MINISTRIJA. (2020) *Metodiskais materiāls sociālajam darbam ar vardarbībā cietušām un vardarbību veikušām personām*. Rīga: SIA "DBA TEHNOLOĢIJAS".
13. MEGNE, A. (2000). *Fiziska vardarbība pret sievieti ģimenē kā sociāla problēma. Mācību metodiskais materiāls*. Rīga: JUMI.
14. OSIS, J. (2023). *Vardarbība pret sievieti ģimenē – acīmredzmais un neredzamais*. *Žurnāls Sociālais darbs Latvijā*, 2023(1). 70.lpp.-79.lpp. Rīga: LM& Tipogrāfija IBC Print Baltic.
15. STREYFFELER L. (2022). *How to have a healthy relationship in an unhealthy world*. New Degree Press.
16. THE CITY OF MANSHESTER. (2022). *Domestic and Sexual Violence*. Pieejams : https://www.manchester-nh-gov.translate.google.com/Departments/Police/Domestic-and-Sexual-Violence?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=lv&_x_tr_hl=lv&_x_tr_pto=op,sc
17. UN WOMEN. (2023). *Ending violence against women*. Pieejams: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>
18. WORLD HEALTH ORGANIZATION. (2014). *Global and regional estimates of violence against women: prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*. Pieejams: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/85239>

MOTERŪ INFORMUOTUMAS APIE FIZINĀ SMURTĀ PRIEŠ MOTERIS IR PAGALBOS GALIMYBES VISUOMENĒJE

Annija ŽIGAREVA, Irīna VEREŠČAGINA, Uldis NOVICKIS

Santrauka

Smurtas šeimose paplitējis tiek Latvijā, tiek kitose pasaulio šalyse, todėl jį bandoma spręsti bet kokiais būdais. Daugelis žinančių ir matančių smurtą šeimose ne visada apie tai kalba, nes nenori į tai įsitraukti. Nukentėjusieji dažnai nusprendžia tylėti ir nesikreipti pagalbos, nes bijo, kas gali nutikti toliau. Smurtas šeimose ne visada matomas, nes smurtas gali pasireikšti įvairiais būdais, daugeliui smurtas asocijuojasi su matomomis žaizdomis ant kūno. Dažnai moterys bijo arba nusprendžia apie tai nekalbėti ir neieškoti pagalbos, nes nenori prarasti ar išardyti šeimos. Dažnai taip pat trūksta informacijos apie galimą pagalbą smurtą patyrusioms moterims, kur kreiptis, kur jos bus priimtos, pvz. Fizinis smurtas prieš moteris yra visuotinė, aktuali šiuolaikinės visuomenės problema, kuri šiuo metu neturi tendencijos mažėti. Socialinis darbas atlieka svarbų vaidmenį sprendžiant šią problemą, tačiau visuomenėje vyrauja nepakankamas moterų informuotumas apie galimybes gauti pagalbą fizinio smurto atveju. Tyrimas atskleidė, kad dažniausios fizinio smurto prieš moteris problemos yra priklausomybė nuo alkoholio, finansinė padėtis, žema savivertė, noras išlaikyti

santykius dėl vaikų. Moterys turi daug įvairių galimybių kreiptis pagalbos, jei prieš jas buvo panaudotas fizinis smurtas. Kiekviename mieste yra bent viena įstaiga, į kurią galima kreiptis pagalbos, kaime tokių galimybių yra šiek tiek mažiau, tačiau tai nereiškia, kad pagalbos galimybių apskritai nėra. Nuo fizinio smurto nukentėjusių moterų informuotumas apie pagalbos galimybes yra vidutinis, jis mažesnis žemesnio išsilavinimo ir kaimo vietovėse gyvenančių moterų. Atlikus tyrimą buvo surinktos išvados ir parengtos rekomendacijos.

Reikšminiai žodžiai: fizinis smurtas prieš moteris, pagalbos galimybės, moterų informuotumas, socialinio darbuotojo kompetencija.

APIE AUTORIUS

Aistė BACVINKIENĖ

Marijampolės kolegija, Edukologijos ir socialinio darbo fakultetas, Ugdymo mokslų katedra.
El.paštas: aiste.bacvinkiene@mkolegija.lt

Andy GEDGOWD

Pedagogikos ir socialinio darbo fakultetas, Liepojas universitetas, Latvija.
El.paštas: andy.gedgowd@liepu.lv

Salomėja KARASEVIČIŪTĖ

Marijampolės kolegija, Edukologijos ir socialinio darbo fakultetas, Teisės, komunikacijos ir žmogaus gerovės katedra. Mokslinių interesų sritis: socialinių paslaugų kokybė, socialinės problemos, socialinė politika, socialinė gerovė, socialinis teisingumas, socialinė atskirtis, socialinė integracija, socialinių paslaugų organizavimas ir teikimas.

El. paštas: salomeja.karaseviciute@mkolegija.lt

Marija KAZLAUSKIENĖ

VšĮ Alytaus poliklinika, Socialinės globos skyrius.
El. paštas: marija.kazlauskiene@apoliklinika.lt

Svetlana LANKA

Mg.sc.educ., Liepojas universiteto Pedagogikos ir socialinio darbo fakulteto dėstytoja. Orcid Id=0000-0002-7405-7371

El.paštas: svetlana.lanka@liepu.lv

Viktorija MICKEVIČIENĖ

Marijampolės kolegijos Verslo ir technologijų fakulteto dekanė. Mokslinių interesų sritis: įmonių vertinimas, įmonių valdymas.

El. paštas: viktorija.mickeviciene@mkolegija.lt

Iveta MIKLOVIČA

Pedagogikos ir socialinio darbo fakultetas, Liepojas universitetas, Latvija.

El.paštas: iveta.mikovica@liepu.lv

Kristine MIKSA

Pedagogikos ir socialinio darbo fakultetas, Liepojas universitetas, Latvija.

El.paštas: kristine.miksa@liepu.lv

Iлона MULERENKIENĖ

Edukologijos magistrė, pavaduotoja akademinėi ir mokslo taikomajai veiklai, lektorė. Mokslinių interesų sritis: vadyba, strateginis valdymas, žmogiškųjų išteklių vadyba.

El.paštas: ilona.mulerenkiene@mkolegija.lt

ABOUT THE AUTHORS

Aiste BACVINKIENE

Marijampole Higher Education Institution, Faculty of Education Studies and Social Work, Department of Educational Sciences.

E-mail: aiste.bacvinkiene@mkolegija.lt

Andy GEDGOWD

Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: andy.gedgowd@liepu.lv

Salomeja KARASEVICIUTE

Marijampole Higher Education Institution, Faculty of Education Studies and Social Work, Department of Law, Communication and Human Welfare. Fields of scientific interests – quality of social services, social problems, social policy, social welfare, social justice, social exclusion and social integration, organisation and delivery of social services for different client groups.

E-mail: salomeja.karaseviciute@mkolegija.lt

Marija KAZLAUSKIENE

Alytus Polyclinic, Social Care Department.

E-mail: marija.kazlauskiene@apoliklinika.lt

Svetlana LANKA

Mg.sc.educ., lecturer of Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia. Orcid Id=0000-0002-7405-7371

E-mail: svetlana.lanka@liepu.lv

Viktorija MICKEVICIENE

Dean of Faculty of Business and Technology, Marijampole Higher Education Institution. Fields of scientific interests: management, corporate valuation, corporate governance.

E-mail: viktorija.mickeviciene@mkolegija.lt

Iveta MIKLOVICA

Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: iveta.mikovica@liepu.lv

Kristine MIKSA

Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: kristine.miksa@liepu.lv

Iлона MULERENKIENE

Master of Educology. Vice-Rector for Academic and Scientific Development at Marijampole Higher Education Institution. Fields of scientific interests: management, strategic management, human resource management.

E-mail: ilona.mulerenkiene@mkolegija.lt

Aivaras NAUJALIS

Marijampolės kolegijos Teisės, vadybos ir komunikacijos katedros Edukologijos ir socialinio darbo fakulteto lektorius. Mokslinių interesų sritis: konstitucinė teisė, civilinio proceso teisė, šeimos teisė, sutarčių teisė, vykdymo proceso teisė.

El. paštas: aivaras.naujalis@mkolegija.lt

Laura PEČKIENĖ

Marijampolės kolegija, dokumentų valdymo tarnybos administratorė.

El.paštas: laura.peckiene@mkolegija.lt

Svajonė RAINIENĖ

Marijampolės kolegija, Edukologijos ir socialinio darbo fakultetas, Teisės, komunikacijos ir žmogaus gerovės katedra. Mokslinių interesų sritis: socialinės problemos, socialinė politika, socialinė atskirtis, socialinė integracija, socialinių paslaugų organizavimas ir teikimas.

El. paštas: svajone.rainiene@mkolegija.lt

Alida SAMUSEVIČA

Liepojos universiteto, Pedagogikos ir socialinio darbo fakulteto profesorė.

El.paštas: alida.samusevica@liepu.lv

Kristiāna SISENE

Pedagogikos ir socialinio darbo fakultetas, Liepojos universitetas, Latvija.

El.paštas: kristiana.sisene@liepu.lv

Santa STRIGUNA

Mg. sc. edukologė, dėstytoja, Liepojos universiteto Pedagogikos ir socialinio darbo fakulteto Socialinės gerovės studijų krypties vadovė, Latvija.

El.paštas: santa.striguna@liepu.lv

Irina VEREŠČAGINA

Lektorė, mg. sc. edukologijos, prof. mg. Socialinio darbo, Liepojos universitetas, Latvija. Orcid ID: 0000-0002-7080-996X

El.paštas: irina.verescagina@liepu.lv; irinaverescagina@inbox.lv

Edita VOSYLIENĖ

Marijampolės kolegija, Edukologijos ir socialinio darbo fakultetas, Ugdymo mokslų katedra. Mokslinių interesų sritis: edukologija, ankstyvasis vaikų ugdymas, meno terapija.

El.paštas: edita.vosyliene@mkolegija.lt

Annija ŽIGAREVA

Pedagogikos ir socialinio darbo fakultetas, Liepojos universitetas, Latvija.

El.paštas: annija.zigareva@liepu.lv

Uldis NOVICKIS

Liepojos universiteto lektorius.

El.paštas: annija.zigareva@liepu.lv

Aivaras NAUJALIS

Lecturer: Marijampole University of Applied Sciences. The Faculty of Education Studies and Social Work. Fields of scientific interests: constitutional law, civil procedure, family law, contract law, foreclosure proceedings.

E-mail: aivaras.naujalis@mkolegija.lt

Laura PECKIENE

Marijampole Higher Education Institution, Administrator of the document management service.

E-mail: laura.peckiene@mkolegija.lt

Svajone RAINIENE

Marijampole Higher Education Institution, Faculty of Education Studies and Social Work, Department of Law, Communication and Human Welfare. Fields of scientific interests – social problems, social policy, social exclusion and social integration, organisation and delivery of social services for different client groups.

E-mail: svajone.rainiene@mkolegija.lt

Alida SAMUSEVICA

Dr. paed., professor of Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: alida.samusevica@liepu.lv

Kristiāna SISENE

Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: kristiana.sisene@liepu.lv

Santa STRIGUNA

Mg. sc. educ., lecturer, director of study field Social Welfare at Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: santa.striguna@liepu.lv

Irina VERESCAGINA

Lector, Mg. sc. educ., Prof. mg. soc. work., Liepaja University, Latvia. Orcid ID: 0000-0002-7080-996X

E-mail: irina.verescagina@liepu.lv; irinaverescagina@inbox.lv

Edita VOSYLIENE

Marijampole Higher Education Institution, Faculty of Education Studies and Social Work, Department of Educational Sciences. Fields of scientific interests: education, early childhood education, art therapy.

E-mail: edita.vosyliene@mkolegija.lt

Annija ZIGAREVA

Faculty of Pedagogy and Social Work, Liepaja University, Latvia.

E-mail: annija.zigareva@liepu.lv

Uldis NOVICKIS

Lectors, Mg. paed. Liepaja University, Latvia.

E-mail: uldis.novickis@liepu.lv

Marijampolės kolegijos
periodinis mokslinių straipsnių leidinys
HOMO - SOCIETAS - TECHNOLOGIAE

ISSN 2029-9737

Tir. 15 egz., 8,5 sp. l. Užs. Nr.409.
Marijampolės kolegija
P. Armino g. 92-4, LT-68125 Marijampolė
www.marko.lt